

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT LEUVEN

FACULTEIT RECHTSGELEERDHEID

Academiejaar 2018 – 2019

**De Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige in
burgerrechtelijke procedures onder druk van het EVRM en het IVRK**

Promotor: Prof. dr. Stefaan VOET

Begeleider: Pieter GILLAERTS

Masterscriptie, ingediend door

Laurence JACQUET

Bij het eindexamen voor de graad van
MASTER IN DE RECHTEN

Samenvatting

Deze masterscriptie gaat na hoe de regeling van het hoorrecht van de minderjarige in België in burgerrechtelijke procedures aangepast kan worden om in overeenstemming te zijn met het EVRM en het IVRK. De Belgische regeling bevat immers knelpunten in vergelijking met wat het EVRM en het IVRK vereisen. De knelpunten bevinden zich op verschillende plaatsen in de Belgische regeling, namelijk in het toepassingsgebied, de modaliteiten en de gevolgen van het hoorrecht van de minderjarige. In 2019 heeft het Kinderrechtencomité bijvoorbeeld België uitdrukkelijk aanbevolen om de leeftijdsgrens in het personeel toepassingsgebied af te schaffen.¹

Er zijn verschillende opties om deze knelpunten aan te pakken zodat de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige in burgerrechtelijke procedures voldoet aan de vereisten van het EVRM en het IVRK. Ten eerste is er de optie om de Belgische wet zelf te wijzigen. In Deel VI worden hiervoor enkele aanbevelingen gedaan. Ten tweede bestaan er argumenten om het IVRK als gewoonterecht te erkennen. De erkenning als gewoonterecht heeft tot gevolg dat er een extra bron bestaat waaruit een verplichting voortvloeit voor staten om het hoorrecht van de minderjarige te waarborgen, bij gebrek aan rechtstreekse werking van het IVRK. Ten derde zijn er jurisprudentiële correcties mogelijk die de Belgische wet buiten toepassing laten en het hoorrecht van de minderjarige toepassen in overeenstemming met de internationale verplichtingen. Deze zijn de rechtstreekse werking, de volkenrechtconforme interpretatie en de exceptie van onrechtmatigheid.

Indien België het hoorrecht van de minderjarige niet naleeft, kan het EHRM België veroordelen wegens schending van het recht op eerbiediging van het familieleven, zoals gewaarborgd door art. 8 EVRM. Het belang van dit onderzoek is dus om na te gaan hoe een eventuele schending van het hoorrecht van de minderjarige geredieerd kan worden om een veroordeling door het EHRM te vermijden.

¹ § 19, (a) Concluding Observations of the Committee of the Rights of the Child on the combined fifth and sixth reports of Belgium (1 February 2019), CRC/C/BEL/CO/5-6 (2019): “The Committee recommends that the State party: (a) Improve participation of all children in particular by abolishing any age limit on the right of children to express their views in all issues concerning them, in legislation and ensure that due weight is given to their views according to their age and maturity”.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	i
Lijst van afkortingen	v
Lijst van bijlagen.....	vii
1. Oproepformulier <i>ex art.</i> 1004/2 Ger.W Famrb. Brussel.....	vii
Dankwoord	viii
Inleidend deel	1
Hoofdstuk 1. Situering onderwerp.....	1
Hoofdstuk 2. Probleemstelling en relevantie	5
Hoofdstuk 3. Onderzoeksvragen en -methode.....	6
Deel I. Het hoorrecht van de minderjarige in het EVRM.....	12
Hoofdstuk 1. Totstandkoming en doel van het EVRM	12
Hoofdstuk 2. Uitgangspunten van het EVRM	14
Afdeling 1. Toepassing van het Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht.....	14
Afdeling 2. Dynamische interpretatie van het EVRM	16
Afdeling 3. De doctrine van de <i>margin of appreciation</i>	17
Afdeling 4. Handhavingsmechanisme van het EVRM.....	19
§ 1. Het EHRM.....	19
§ 2. Het Comité van Ministers	21
Hoofdstuk 3. Relevante bepalingen voor het hoorrecht van de minderjarige.....	22
Afdeling 1. Verwijzing naar kinderen in het EVRM?.....	22
Afdeling 2. Toepassing van het EVRM op kinderen.....	22
Afdeling 3. Recht op een eerlijk proces.....	24
Afdeling 4. Recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven	26
§ 1. Vóór 3 september 2015: impliciete erkenning van het hoorrecht	26

§ 2. Na 3 september 2015: expliciete erkenning van het hoorrecht	28
Afdeling 5. Recht op vrijheid van meningsuiting.....	29
Hoofdstuk 4. Besluit: vereisten voor het hoorrecht van de minderjarige in het EVRM...	30
Deel II. Het hoorrecht van de minderjarige in het IVRK.....	32
Hoofdstuk 1. Totstandkoming en doel van het IVRK	32
Hoofdstuk 2. Uitgangspunten van het IVRK.....	35
Afdeling 1. Rechtskracht	35
Afdeling 2. Rechtstreekse werking.....	37
Afdeling 3. Handhavingsmechanisme van het IVRK.....	40
Hoofdstuk 3. Relevante bepalingen voor het hoorrecht van de minderjarige.....	43
Afdeling 1. Belang van het kind als eerste overweging	43
Afdeling 2. Hoorrecht van de minderjarige in echtscheidingszaken.....	45
Afdeling 3. Algemeen hoorrecht van de minderjarige	46
§ 1. Inhoud en onderdelen	46
§ 2. Directe werking	49
§ 3. Het hoorrecht van de minderjarige in de rechtspraak van het EHRM	51
Hoofdstuk 4. Besluit: vereisten voor het hoorrecht van de minderjarige in het IVRK	53
Deel III. Het hoorrecht van de minderjarige in België.....	55
Hoofdstuk 1. Het hoorrecht van de minderjarige in de Grondwet.....	55
Afdeling 1. De grondwetswijziging van 22 december 2008	55
Afdeling 2. Juridische waarde van art. 22bis Gw.....	56
Afdeling 3. Besluit.....	58
Hoofdstuk 2. De wettelijke regeling van het hoorrecht van de minderjarige	59
Afdeling 1. De gemeenrechtelijke regeling van het hoorrecht van de minderjarige	59
§ 1. Vóór de WFJb	59
§ 2. Na de WFJb	61

Afdeling 2. Bijzondere regelingen van het hoorrecht van de minderjarige.....	71
§ 1. Adoptie	71
§ 2. Voogdij.....	73
§ 3. Jeugdbescherming	74
Hoofdstuk 3. Besluit: Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige	75
Deel IV. De knelpunten in de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige ..	77
Deel V. Het hoorrecht van de minderjarige in Nederland.....	80
Hoofdstuk 1. Toepasselijke regelgeving.....	80
Hoofdstuk 2. Nederlandse regeling van de knelpunten	81
Afdeling 1. Personeel toepassingsgebied	81
Afdeling 2. Materieel toepassingsgebied	83
Afdeling 3. Inzage van het verslag	84
Afdeling 4. Geen procespartij.....	85
Hoofdstuk 3. Besluit	87
Deel VI. Opties om het Belgische hoorrecht van de minderjarige aan te passen	88
Hoofdstuk 1. Wetswijziging	88
Hoofdstuk 2. Erkenning als gewoonterecht	93
Hoofdstuk 3. Jurisprudentiële correcties	93
Besluit.....	96
Bibliografie.....	98
België	98
Wetgeving	98
Internationale normen	98
Supranationale normen.....	99
Interne normen	100
Vorbereidende documenten.....	101
Rechtspraak	103

Rechtsleer	108
Boeken.....	108
Tijdschriften	112
Verzamelwerken.....	115
Andere	121
Engeland.....	121
Rechtspraak	121
Rechtsleer	122
Frankrijk.....	122
Wetgeving	122
Rechtspraak	122
Rechtsleer	122
Nederland	123
Wetgeving	123
Interne normen	123
Vorbereidende documenten.....	123
Rechtspraak	123
Rechtsleer	124
Boeken.....	124
Verzamelwerken.....	125
Tijdschriften	125
Bijlagen	127
Bijlage 1: oproepformulier <i>ex art. 1004/2 Ger.W. Famrb. Brussel</i>	127

Lijst van afkortingen

3^e Facultatief Protocol IVRK	3 ^e Facultatief Protocol bij het IVRK inzake een mededelingsprocedure van 19 december 2011, https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OPICCRC.aspx ;
BUPO	Internationaal Verdrag inzake burgerlijke en politieke rechten van 19 december 1966, <i>BS</i> 6 juli 1983, 8815.
BW	Burgerlijk Wetboek, <i>BS</i> 21 maart 1804, 0.
EVRM	Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden van 4 november 1950, <i>BS</i> 219 augustus 1955, 5029.
Haags Kinderbeschermingsverdrag	Verdrag van Den Haag van 19 oktober 1996 inzake de bevoegdheid, het toepasselijk recht, de erkenning, de tenuitvoerlegging en de samenwerking op het gebied van ouderlijke verantwoordelijkheid en maatregelen ter bescherming van kinderen, <i>BS</i> 22 augustus 2014, 63560.
Haags Kinderontvoeringsverdrag	Verdrag van Den Haag van 25 oktober 1980 betreffende de burgerrechtelijke aspecten van internationale ontvoering van kinderen, <i>BS</i> 24 april 1999, 34264.
Handvest van de Grond- rechten van de EU	Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie, nr. 2012/C 326/02, 12 december 2007, <i>Pb.L.</i> 26 oktober 2012, afl. 326, 391.
IVESCR	Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten van 19 december 1966, <i>BS</i> 6 juli 1983, 8808.
IVRK	Verdrag inzake de rechten van het kind, aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties te New York op 20 november 1989, goedgekeurd door België bij wet van 25 november 1991, <i>BS</i> 17 januari 1992, 805.
General Comment No. 12	General Comment No. 12, The right of the child to be heard (20 juli 2009), Committee on the Rights of the Child, CRC/C/GC/12 (2009).
General Comment No. 14	General Comment No. 14, The right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (29 mei 2013), Committee on the Rights of the Child, CRC/C/GC/14 (2013).
Ger.W.	Gerechtelijk Wetboek, <i>BS</i> 10 oktober 1967, 11360.
Gw.	Grondwet, <i>BS</i> 17 februari 1994, 4054.
Jeugdbeschermingswet	Wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming, het ten laste nemen van minderjarigen die een als misdrijf omschreven feit hebben gepleegd en het herstel van de door dit feit veroorzaakte schade, <i>BS</i> 15 april 1965, 4014.
LOVF	Landelijk Overleg Voorzitters Familie- en jeugdsectoren (NL).
NBW	Nederlands Burgerlijk Wetboek, <i>Stb.</i> 1 januari 1992.
Procesreglementen familie- en jeugdrecht rechtbanken	Procesreglementen familie- en jeugdrecht rechtbanken, <i>Staatscourant</i> 30 maart 2018 (NL), 18646.
Procesreglement verzoekschriftprocedures familiezaken gerechtshoven	Procesreglement verzoekschriftprocedures familiezaken gerechtshoven (NL), <i>Staatscourant</i> 5 december 2018, 68335.
Richtsnoeren Kindvriendelijke Justitie	Richtsnoeren van het Comité van Ministers van de Raad van Europa voor kindvriendelijke justitie (17 november 2010).
Rv.	Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering (NL), <i>Stb.</i> 29 maart 1828.
UVRM	Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 10 december 1948, <i>BS</i> 31 maart 1949, 2488.

VN	Verenigde Naties.
Verklaring van 1959	Verklaring van de Rechten van het Kind van 20 november 1959, <i>UN Doc. A/RES/1386</i> .
Verklaring van Genève	Verklaring van Genève inzake de Rechten van het Kind van 26 september 1924, http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm .
Verordening Brussel IIbis	Verord.Raad nr. 2201/2003, 27 november 2003 betreffende de bevoegdheid en de erkenning en tenuitvoerlegging van beslissingen in huwelijkszaken en inzake de ouderlijke verantwoordelijkheid, en tot intrekking van Verordening nr. 1347/2000, <i>Pb.L</i> 23 december 2003, afl. 338, p. 1-29.
VWV	Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht van 23 mei 1969, <i>BS</i> 25 december 1993, 28707.
WFJb	Wet van 30 juli 2013 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, <i>BS</i> 27 september 2013, 68429.

Lijst van bijlagen

1. Oproepformulier *ex art.* 1004/2 Ger.W Famrb. Brussel.

Dankwoord

Ik wil een aantal personen bedanken die geholpen hebben bij het schrijven van deze masterscriptie. Allereerst wil ik mijn promotor, prof. S. VOET, bedanken voor het aanreiken van dit boeiende onderwerp. Vervolgens wil ik mijn begeleider, P. GILLAERTS, bedanken voor alle nuttige feedbackmomenten en de goede begeleiding tijdens het schrijven van de masterscriptie. Ten slotte wil ik mijn familie en vrienden bedanken voor alle steun tijdens mijn studies en voor het nalezen van deze masterscriptie.

Inleidend deel

1. **OVERZICHT** – Dit inleidende deel vat aan met een situering van het onderwerp (hoofdstuk 1) alvorens te komen tot wat precies problematisch is en waarom nader onderzoek daarover relevant is (hoofdstuk 2). Ten slotte worden ook de onderzoeksvragen en de onderzoeksmethode beschreven (hoofdstuk 3).

Hoofdstuk 1. Situering onderwerp

2. **BELANG** – Beeld u zich een gehuwd koppel in met kinderen dat al een aantal jaren in onenigheid met elkaar leeft en op het punt staat te scheiden. Het feit dat het koppel uit elkaar gaat, is op zich niet problematisch. De manier waarop ze uit elkaar gaan, zoals bij een vechtscheiding, kan echter wel problematisch zijn. In een vechtscheiding gaan de ouders immers niet meer zozeer denken aan het belang van de kinderen of ze doen alsof hun belang dat van de kinderen weerspiegelt. Het kind daarentegen is getuige van wat er zich thuis werkelijk afspeelt en zijn mening kan een waardevolle bijdrage leveren aan de inschatting van de thuissituatie door de rechter en aan diens uiteindelijke oordeel. Het is dan ook perfect mogelijk dat het kind zijn mening wil uiten. Internationaal onderzoek toont bovendien aan dat het gunstig is voor het kind om zijn mening te betrekken in het besluitvormingsproces.² Het horen van het kind laat de rechter ook toe een beter inzicht te krijgen in de familiale context van het kind en de belangen van het kind te begrijpen vanuit zijn perspectief.³ Hierna worden de begrippen ‘kinderen’ en ‘minderjarigen’ door elkaar gebruikt. Beide begrippen wijzen echter op hetzelfde, namelijk ieder mens jonger dan achttien jaar.⁴
3. **ONDERWERP** – Deze masterscriptie gaat na hoe het hoorrecht van de minderjarige in België in burgerrechtelijke procedures aangepast kan worden om in overeenstemming te zijn met het EVRM en het IVRK. Het hoorrecht van de minderjarige is geregeld op nationaal niveau, maar ook op internationaal en supranationaal niveau. Het is een internationaal erkend

² A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 441; J. HUDDART and S. DEMSON “Listening to Children in the Collaborative Process”, presented at the 4th World Congress on Family Law and Children's Rights in March, 2005 in Cape Town, South Africa, 1; K. PRUETT en M. KLINE PRUETT, “Only God Decides: Young Children’s Perceptions of Divorce and the Legal System”, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 1999, 38, 1549.

³ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 53, nr. 53.

⁴ Art. 1 IVRK, art. 388 BW.

kinderrecht dat ingebed is in de mensenrechten.⁵ Aangezien kinderen mensen zijn, vallen zij per definitie onder de mensenrechten.⁶

De focus van de mensenrechten ligt op de rechten van de ouders, maar de rechten van de kinderen zijn ook van belang (*infra* nrs. 51-53).⁷ Gelet op de kwetsbaarheid van kinderen is het idee ontstaan dat kinderen andere rechten hebben dan volwassenen die een aanvulling vormen op de mensenrechten.⁸ Deze kinderrechten zijn verankerd in het IVRK. Hierna volgt een schets van het hoorrecht van de minderjarige in instrumenten op de verschillende niveaus.

4. INTERNATIONALE CONTEXT – In de internationale context zijn er twee instrumenten van bijzonder belang voor de kinderrechten, namelijk het IVRK en het EVRM.

Het *IVRK* is tot stand gekomen in de Algemene Vergadering van de VN. Het *IVRK* waarborgt op alomvattende wijze fundamentele principes van internationale kinderrechten.⁹ Het Kinderrechtencomité is bevoegd voor het toezicht op de naleving van het *IVRK* (*infra* nr. 86).¹⁰ Het Kinderrechtencomité interpreteert ook het *IVRK* in *General Comments* (*infra*

⁵ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 1; L. J. LEBLANC, *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, 23; S. SMETS, “Doorwerking van het Kinderrechtenverdrag in de rechtspraak van het EHRM”, *TJK* 2011, afl. 308, 83; W. VANDENHOLE, “Het kind en het badwater: de kruisbestuiving van kinderrechten en mensenrechten” in W. VANDENHOLE (ed.) *Kinderrechten als mensenrechten: een multidisciplinaire verkenning*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (25) 29.

⁶ E. VERHELLEN, “Implementatie van kinderrechten: ook een academische verantwoordelijkheid” in W. VANDENHOLE (ed.) *Kinderrechten als mensenrechten: een multidisciplinaire verkenning*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (1) 4.

⁷ EHRM 23 september 1994, 19823/92, Hokkanen t. Finland; EHRM 8 juli 2003, 30943/96, Sahin t. Duitsland; T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 20; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 446-447; J. FORTIN, *Children’s rights and the Developing Law*, Londen, Butterworths, 2003, 54; A. A. TUN, G. CAVE, D. TROTTER EN B. BELL, “The domestic fulfilment of children’s rights: save the children’s experiences in the use of rights-based approaches” in A. ALEN, H. BOSLY, M. DE BIE, J. VANDE LANOTTE, F. ANG, I. DELENS-RAVIER, M. DELPLACE, C. HERMAN, D. REYNAERT, V. STAELENS, R. STEEL EN M. VERHEYDE (eds.) *The UN Children’s Rights Convention: theory meets practice*, Antwerpen, Intersentia, 2007, (33) 35, nr. 6-7.

⁸ EHRM 8 juli 2003, 31871/96, Sommerfeld t. Duitsland, § 37: “The human rights of children and the standards to which all governments must aspire in realising these rights for all children, are set out in the Convention on the Rights of the Child”; T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 20-21; N. CANTWELL, “The Origins, Development and Significance of the United Nations Convention on the Rights of the Child” in S. DETRICK (ed.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: a Guide to the Travaux Préparatoires*, Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers, 1992, (19) 29.

⁹ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 22, E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 95.

¹⁰ Art. 43, lid 1 en 2 *IVRK*.

nr. 86).¹¹ Concreet legt het IVRK een verplichting op aan staten om het hoorrecht van het kind te erkennen in procedures die hem betreffen.¹² Dit betekent dat het kind zijn mening mag uiten en dat er effectief rekening mee wordt gehouden volgens de leeftijd en de rijpheid van het kind.¹³

Aangezien kinderrechten ingebed zijn in mensenrechten, is naast het IVRK ook het *EVRM* van belang. Het *EVRM* is tot stand gekomen in de Raad van Europa en erkent de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden. De focus ligt in het bijzonder op de burgerlijke en politieke rechten.¹⁴ De afdwinging gebeurt via het *EHRM* dat bevoegd is voor de toepassing en de interpretatie van het *EVRM* en via het Comité van Ministers dat toeziet op de naleving van de arresten van het *EHRM*.¹⁵ Het *EVRM* is belangrijk om twee redenen. Ten eerste is er – anders dan in het IVRK – geen expliciete vermelding van het hoorrecht van de minderjarige in de tekst van het Verdrag, maar verwijst het *EHRM* wel in zijn arresten naar het IVRK. Het probleem is dat bij mensenrechten de focus eerder ligt op de rechten van de ouders dan op de rechten van het kind (*infra* nrs. 55 en 59-62).¹⁶ Ten tweede heeft het *EVRM* in vergelijking met het IVRK een sterker handhavingsmechanisme.¹⁷

Daarnaast heeft het Comité van Ministers van de Raad van Europa *richtsnoeren* uitgebracht over kindvriendelijke justitie. De richtsnoeren hebben zelf geen bindende kracht, maar zijn

¹¹ Art. 45, d) IVRK; regel 73 van de Voorlopige Procedureregels van het Kinderrechtencomité van 14 november 1991, *UN Doc. CRC/C/4*; M. VERHEYDE en G. GOEDERTIER, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, 38.

¹² Art. 12, lid 1 IVRK.

¹³ Art. 12, lid 1 IVRK; General Comment No. 12, 5, nr. 15.

¹⁴ B. RAINEY, E. WICKS en C. OVEY, *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 7; K. LEMMENS, “General Survey of the Convention” in P. VAN DIJK, F. VAN HOOFF, A. VAN RIJN en L. ZWAAK (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (1) 4; J. VELU EN R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 66, nr. 71.

¹⁵ Art. 19 en 46, lid 2 *EVRM*; J. VELU EN R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 862.

¹⁶ In de zaak *Elsholz t. Duitsland* oordeelt het *EHRM* dat er een schending is van het recht op familielevens van de vader aangezien deze niet gehoord werd in de procedure en er onvoldoende deskundig advies ingewonnen werd over de mening van het kind.¹⁶ De mening van het kind is dus niet zozeer belangrijk in het licht van de deelname van het kind aan de procedure, maar wel in het licht van het recht op familielevens van de vader. Door het gebrek aan deskundig advies is de deelname van de vader aan de procedure niet voldoende gewaarborgd. De deelname van het kind aan de procedure wordt als dusdanig afgeleid van het recht van de vader op bescherming van zijn familielevens; *EHRM* 13 juli 2000, 25735/94, *Elsholz t. Duitsland*, § 52-53; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 445.

¹⁷ Art. 41, 46 §1 en 55 *EVRM*; A. ALEN en K. MUYLLE, *Handboek Belgisch Staatsrecht*, Mechelen, Kluwer, 2011, 106, nr. 103; J. VELU EN R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 17 en 867; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 443.

gebaseerd op internationale en Europese instrumenten zoals het IVRK en het EVRM en op de rechtspraak van het EHRM, die beginselen bevatten die wel bindend zijn.¹⁸ Het EHRM verwijst ook naar die richtsnoeren in zijn arresten.¹⁹

5. **SUPRANATIONALE CONTEXT** – Verschillende supranationale instrumenten waarborgen het hoorrecht van de minderjarige. Deze instrumenten regelen specifieke materies, het Handvest der Grondrechten van de EU uitgezonderd.²⁰

Het *Handvest der Grondrechten van de EU* bepaalt dat kinderen vrijelijk hun mening mogen uiten. In aangelegenheden die hen betreffen wordt aan hun mening passend belang gehecht in overeenstemming met hun leeftijd en rijpheid.²¹

De *Verordening Brussel IIbis* bepaalt bij het afgeven van een certificaat inzake het omgangsrecht met een minderjarige door de rechter van de lidstaat van herkomst dat dit certificaat slechts afgegeven mag worden indien “*het kind in de gelegenheid is gesteld te worden gehoord, tenzij dit vanwege zijn leeftijd of mate van rijpheid niet raadzaam werd geacht*”.²² Hetzelfde geldt bij het afgeven van een certificaat inzake de terugkeer van een kind door de rechter van de lidstaat van herkomst.²³

Het *Haags Kinderbeschermingsverdrag* erkent een hoorrecht van het kind in het kader van maatregelen genomen in rechterlijke of administratieve procedures.²⁴

Het *Haags Kinderontvoeringsverdrag* bepaalt dat de rechterlijke of administratieve autoriteit kan weigeren de terugkeer van het kind te gelasten indien zij vaststelt dat het kind zich verzet tegen zijn terugkeer en een leeftijd en mate van rijpheid heeft bereikt die rechtvaardigen dat met zijn mening rekening wordt gehouden.²⁵

¹⁸ Richtsnoeren Kindvriendelijke Justitie, 44, nr. 15; Y. HAECK EN C. BURBANO HERRERA, *Procederen voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, Antwerpen, Intersentia, 2011, 163.

¹⁹ EHRM 17 juli 2012, 64791/10, M.D. e.a. t. Kroatië, § 38; EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, § 102; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië, §§ 43 en 78; EHRM 15 maart 2016, 61495/11, M.G.C. t. Roemenië, § 41; EHRM 23 maart 2016, 47152/06, Blokhin t. Rusland; EHRM 24 januari 2017, 60367/08 en 961/11, Khamtokhu en Aksenchik t. Rusland, § 17; EHRM 3 oktober 2017, 23022/13, D.M.D. t. Roemenië, § 29.

²⁰ Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie.

²¹ Art. 24 §1 Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie.

²² Eigen cursivering; art. 41, lid 2, c) Verordening Brussel IIbis.

²³ Art. 42, lid 2, lid 1, a) Verordening Brussel IIbis.

²⁴ Art. 23, lid 2, b) Haags Kinderbeschermingsverdrag.

²⁵ Art. 13, lid 2 Haags Kinderontvoeringsverdrag.

Het valt op dat in deze instrumenten de elementen ‘rijpheid’ en ‘leeftijd’ terugkomen als belangrijke elementen voor het hoorrecht van de minderjarige.

6. **NATIONALE CONTEXT** – Op nationaal vlak is het hoorrecht van de minderjarige verankerd in de Grondwet, het Gerechtelijk Wetboek en de Jeugdbeschermingswet.

Sinds de grondwetswijziging van 22 december 2008 waarborgt de Belgische Grondwet het hoorrecht van de minderjarige in art. 22bis, lid 2. Bedoeling van deze grondwetswijziging was de invoering van het IVRK in de Grondwet om de aanvullende rechten van het kind te beschermen.²⁶

De wettelijke regeling van het hoorrecht is recent gewijzigd met de invoering van de WFJb.²⁷ Het Gerechtelijk Wetboek omvat de algemene regeling van het hoorrecht van de minderjarige alsook de bijzondere regeling in adoptie- en voogdijzaken.²⁸ Daarnaast is er een bijzondere regeling in de Jeugdbeschermingswet.²⁹

Hoofdstuk 2. Probleemstelling en relevantie

7. **PROBLEEMSTELLING** – De verankering en de regeling van het hoorrecht van de minderjarige in België vormen het resultaat van de verplichting die uit art. 12 IVRK voortvloeit voor de verdragsstaten. De hypothese is dat de Belgische regeling knelpunten vertoont ten opzichte van haar internationale verplichtingen. Jeugdrechter emeritus PEETERS uitte bijvoorbeeld reeds in 1994 zijn vrees dat art. 12 IVRK in België niet volledig zal worden toegepast.³⁰ Zo is het toepassingsgebied van de Belgische regeling van het hoorrecht beperkter dan wat art. 12 IVRK voorschrijft. Het IVRK heeft echter een zwak handhavingmechanisme in vergelijking met het EVRM (*infra* nrs. 45 en 90). Daarom is het nuttig om na te gaan hoe ook het EVRM een grondslag kan vormen voor het hoorrecht van de minderjarige wanneer de Belgische regeling de minderjarige belet zijn hoorrecht onder art. 12 IVRK uit te oefenen. De vraag is dan ook hoe de Belgische regeling in

²⁶ Herziening van de Grondwet. Herziening van art. 22bis van de Grondwet, *Parl.St.* Kamer 2007-2008, nr. 175/001, 4.

²⁷ Wet van 30 juli 2013 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *BS* 27 september 2013, 68429.

²⁸ Art. 1004/1, 1004/2, 1231-10 e.v. en 1233 Ger.W.

²⁹ Art. 52*ter*, eerste lid Jeugdbeschermingswet.

³⁰ J. PEETERS, “Lezing Jan Peeters 27 mei 1994” in E. VERHELLEN (ed.), *Het toezicht op de naleving van het Verdrag inzake de rechten van het kind*, Gent, Centrum voor de rechten van het kind, 1996, (149) 160.

burgerrechtelijke procedures aangepast kan worden om in overeenstemming te zijn met het EVRM en het IVRK.

8. **RELEVANTIE** – Aangezien minderjarigen in eigen naam en zonder vertegenwoordiging een verzoekschrift kunnen indienen bij het EHRM, ook al hebben ze geen procesbekwaamheid volgens het Belgische recht, kan het EHRM België veroordelen wanneer de regeling van het hoorrecht van de minderjarige niet in overeenstemming is met de mensenrechten.³¹ Het is dus interessant om na te gaan in welke mate de Belgische regeling wel in overeenstemming is met het EVRM en hoe het aangepast kan worden om hiermee in overeenstemming te zijn. Specifieke aandacht voor en onderzoek naar de huidige regeling van het hoorrecht van de minderjarige lijken tot nu toe te ontbreken in de rechtsleer. Hier en daar geven auteurs wel enige kritiek op de huidige regeling, maar deze blijft beperkt.³²
9. **BEPERKINGEN ONDERZOEK** – De supranationale context wordt buiten beschouwing gelaten aangezien de supranationale instrumenten zich toespitsen op te specifieke materies en de omvang van het onderzoek anders te groot wordt. Het onderzoek beperkt zich tot het EVRM en het IVRK. Het hoorrecht van de minderjarige in strafprocedures wordt ook niet behandeld. Het onderzoek beperkt zich tot de burgerrechtelijke procedures.

Hoofdstuk 3. Onderzoeksvragen en -methode

10. **VOLGORDE** – De hoofdonderzoeksvraag luidt als volgt: ‘Hoe kan het hoorrecht van de minderjarige in België in burgerrechtelijke procedures aangepast worden om in overeenstemming te zijn met het EVRM en het IVRK?’ Gelet op deze hoofdonderzoeksvraag is het logisch om eerst de huidige regeling van het hoorrecht te beschrijven: eerst op internationaal vlak met het EVRM (subonderzoeksvraag 1) en het IVRK (subonderzoeksvraag 2) en vervolgens op nationaal vlak (subonderzoeksvraag 3). Na de uiteenzetting van de huidige stand van zaken wordt de Belgische regeling geëvalueerd ten opzichte van het EVRM en het IVRK (subonderzoeksvraag 4). Daarna volgt een

³¹ Art. 34 en 35 EVRM; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 32, nr. 9; U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 123-124; N. MOLE, “Comblant une lacune en matière de protection”, *J. Dr. Jeun.* 2013, nr. 328, 17; F.K. VAN WIJK, “De autonomie van het kind in het internationale recht – de rechtsgang naar Straatsburg” in J.H. DE GRAAF, F.K. VAN WIJK en L.A. MULDER, *Rechten van het kind en autonomie*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2010, (33) 36-37.

³² L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 27-54.

gerichte rechtsvergelijking met Nederland, beperkt tot de knelpunten in de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige (subonderzoeksvraag 5). Ten slotte wordt nagegaan hoe België de regeling van het hoorrecht van de minderjarige kan aanpassen om in overeenstemming te zijn met het EVRM en het IVRK (hoofdonderzoeksvraag). Bij elke onderzoeksvraag wordt nagegaan welke soort vraag ze inhoudt en via welke methode ze wordt beantwoord.

Subonderzoeksvraag 1. Welke vereisten stelt het EVRM aan het hoorrecht van de minderjarige?

11. **BESCHRIJVENDE VRAAG** – De masterscriptie begint met de vereisten voor het hoorrecht van de minderjarige in het EVRM te beschrijven. Het EVRM focust op mensenrechten en de vraag is hoe het EVRM toegepast wordt ten aanzien van kinderen en hun rechten, meer concreet het hoorrecht van de minderjarige. Eerst worden de totstandkoming en enkele uitgangspunten van het EVRM geschetst. Vervolgens wordt er nagegaan welke bepalingen relevant zijn voor het hoorrecht van de minderjarige.

12. **METHODE** – Aangezien het gaat om een beschrijvende vraag, is interpretatie de aangewezen onderzoeksmethode.³³ De tekst van het EVRM wordt grammaticaal geïnterpreteerd, niet alleen aan de hand van de Nederlandse versie, maar ook aan de hand van de officiële talen waarin het EVRM is opgesteld (Engels en Frans).³⁴ Dit wordt aangevuld met een literatuurstudie en een rechtspraakanalyse van het EHRM.

Subonderzoeksvraag 2. Welke vereisten stelt het IVRK aan het hoorrecht van de minderjarige?

13. **BESCHRIJVENDE VRAAG** – Het onderzoek beschrijft vervolgens het hoorrecht van de minderjarige in het IVRK.³⁵ Eerst worden de totstandkoming en de uitgangspunten van het IVRK kort beschreven. Vervolgens wordt er nagegaan welke bepalingen relevant zijn voor het hoorrecht van de minderjarige.

³³ P. SCHOUKENS, K. HENDRICKX en E. TERRY (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, Leuven, Acco, 2012, 39 (hierna: P. SCHOUKENS, K. HENDRICKX en E. TERRY (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*).

³⁴ P. SCHOUKENS, K. HENDRICKX en E. TERRY (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 42.

³⁵ P. SCHOUKENS, K. HENDRICKX en E. TERRY (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 25.

14. **METHODE** – Interpretatie is de aangewezen methode om een beschrijvende onderzoeksvraag te beantwoorden.³⁶ De relevante bepalingen van het IVRK worden geïnterpreteerd aan de hand van de tekst van het verdrag en een literatuurstudie. Elk onderdeel van het hoorrecht wordt afzonderlijk behandeld en geanalyseerd via grammaticale interpretatie. Aangezien het Nederlands niet de officiële taal, maar louter een vertaling is van het IVRK, is voorzichtigheid geboden met de grammaticale interpretatie van de Nederlandstalige tekst van art. 12 IVRK.³⁷ Daarom wordt ook de Engelstalige tekst geïnterpreteerd.

Subonderzoeksvraag 3. Wat is de regeling van het hoorrecht van de minderjarige in België in burgerrechtelijke procedures?

15. **BESCHRIJVENDE VRAAG** – Vervolgens wordt het hoorrecht van de minderjarige beschreven zoals de Belgische Grondwet, wetgeving en rechtspraak het waarborgen.³⁸ De beschrijving omvat dus de algemene en bijzondere regelingen van het hoorrecht van de minderjarige in burgerrechtelijke procedures.

16. **METHODE** – Aangezien het opnieuw een beschrijvende vraag betreft, is de methode van interpretatie van toepassing. De Belgische regeling van het hoorrecht wordt bestudeerd aan de hand van de primaire bronnen en een literatuurstudie. De verschillende bestanddelen van het hoorrecht worden ontleed. Een wetshistorische interpretatie wordt toegepast aangezien de regeling van het hoorrecht nog maar recent gewijzigd is en het belangrijk is om de achtergrond ervan na te gaan.³⁹

Subonderzoeksvraag 4. Wat zijn de knelpunten in de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige ten opzichte van het EVRM en het IVRK?

17. **EVALUATIEVE VRAAG** – Na het beschrijven van het hoorrecht van de minderjarige op internationaal en nationaal vlak, wordt de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige geëvalueerd ten opzichte van het EVRM en het IVRK. Er wordt nagegaan of de Belgische regeling knelpunten vertoont in vergelijking met wat op internationaal vlak vereist wordt en welke deze knelpunten zijn.

³⁶ P. SCHOUKENS, K. HENDRICKX en E. TERRY (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 39.

³⁷ P. SCHOUKENS, K. HENDRICKX en E. TERRY (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 42.

³⁸ P. SCHOUKENS, K. HENDRICKX en E. TERRY (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 25.

³⁹ P. SCHOUKENS, K. HENDRICKX en E. TERRY (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 44.

18. **METHODE** – Om deze evaluatieve onderzoeksvraag te beantwoorden wordt er gebruik gemaakt van een toetsingskader en een criterium om de toetsing door te voeren.⁴⁰ Het criterium waaraan de Belgische regeling getoetst wordt, is de mate van overeenstemming met het EVRM en het IVRK. De antwoorden op de vorige onderzoeksvragen worden vergeleken om deze onderzoeksvraag te beantwoorden aangezien de Belgische regeling (subonderzoeksvraag 3) zich moet conformeren aan de regeling in het EVRM en het IVRK (subonderzoeksvragen 1-2).

Subonderzoeksvraag 5. Wat is de regeling van het hoorrecht van de minderjarige in Nederland met betrekking tot de knelpunten in de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige?

19. **VERGELIJKENDE VRAAG** – De vierde subonderzoeksvraag is een vergelijkende vraag die als inspiratie dient om de Belgische regeling aan te passen. Er wordt nagegaan hoe Nederland de knelpunten in de Belgische regeling van het hoorrecht regelt. De rechtsvergelijking omvat dus geen volledige bespreking van de Nederlandse regeling van het hoorrecht. De keuze voor Nederland steunt op de hiernavolgende redenen.

Nederland kent een aantal verschillen met België inzake het materiële toepassingsgebied, de modaliteiten en de gevolgen van het hoorrecht van de minderjarige. Het materiële toepassingsgebied is bijvoorbeeld ruimer in Nederland omdat het hoorrecht van toepassing is in zaken betreffende minderjarigen en niet zoals in België beperkt is tot bepaalde aangelegenheden (*infra* nrs. 139 en 170). Het is daarom aangewezen om aan rechtsvergelijking te doen met Nederland en elementen hieruit te halen om de Belgische regeling aan te passen.

Rechtsvergelijking met het Verenigd Koninkrijk is minder aangewezen. Het Verenigd Koninkrijk heeft het IVRK wel ondertekend, maar kinderen hebben geen formele rechten in het Verenigd Koninkrijk.⁴¹ Volgens rechtspraak geeft art. 12 IVRK geen recht aan het kind om persoonlijk gehoord te worden in een rechtszaak zolang de mening van het kind

⁴⁰ P. SCHOUKENS, K. HENDRICKX en E. TERRY (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 50.

⁴¹ S. GILMORE en L. GLENNON, *Hayes & Williams' Family Law*, Oxford, Oxford University Press, 2016, 452-453; S. HARRIS-SHORT, J. MILES en R. GEORGE, *Family Law: text cases and materials*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 569; J. HERRING, *Family Law*, Harlow, Pearson, 2015, 522.

bekend is.⁴² Er is wel een stijgende interesse in de meningsuiting van het kind in elke zaak die hem aanbelangt, maar een echt hoorrecht is nog niet uitgewerkt.⁴³

Frankrijk is ook uitgesloten van de rechtsvergelijking omdat het toepassingsgebied van het hoorrecht problematisch is in het licht van het IVRK.⁴⁴ In Frankrijk heeft het kind een recht om gehoord te worden op zijn verzoek.⁴⁵ De Franse rechter heeft echter een soevereine appreciatiebevoegdheid om dit te weigeren indien het kind niet het vereiste onderscheidingsvermogen heeft.⁴⁶ Ook het Franse Hof van Cassatie heeft bevestigd dat de rechter het horen van het kind kan weigeren in een gemotiveerde beslissing.⁴⁷ Er is ook geen enkel rechtsmiddel beschikbaar tegen een weigeringsbeslissing.⁴⁸ Hoewel het kind dus een recht heeft om gehoord te worden in elke procedure die hem aanbelangt, wordt de effectieve uitoefening van dit recht verhinderd wanneer het kind niet het vereiste onderscheidingsvermogen heeft. Dit leidt tot verschillen in de rechtspraak aangezien de Franse rechters er vaak een andere mening op nahouden wanneer een kind onderscheidingsvermogen heeft en wanneer niet.⁴⁹ Frankrijk is dus minder interessant dan Nederland omdat de regeling in Frankrijk minder ruim is en bijgevolg minder inspiratie kan vormen voor een aanpassing van de Belgische regeling.

20. **METHODE** – Aangezien het gaat om microrechtsvergelijking, is het aangewezen om aan functionele rechtsvergelijking te doen.⁵⁰ Bedoeling is om niet enkel te kijken naar de *law*

⁴² Court of Appeal, civil division (UK), 21 maart 2013, B4/2011/3243 en B4/2011/3244, Re P-S, <http://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/2013/223.html>.

⁴³ J. HERRING, *Family Law*, Harlow, Pearson, 2015, 522.

⁴⁴ Art. 388-1 Code civil (FR), www.legifrance.gouv.fr; art. 338/1-338/12 Code de procédure civile (FR), www.legifrance.gouv.fr; P. MURAT, *Droit de la famille*, Parijs, Dalloz, 2017, 257-258 en 1045; P.-J. CLAUX en S. DAVID, *Droit et pratique du divorce*, Parijs, Dalloz, 2013, 145-151.

⁴⁵ Art. 12 IVRK; art. 388-1, lid 2 Code civil.

⁴⁶ Art. 388-1, lid 1 Franse Code civil; M. DOUCHY-OUUDOT, « La parole de l'enfant en justice : ce que dit le droit » in CAISSE NATIONALE D'ALLOCATIONS FAMILIALES (ed.) *Informations sociales*, 2010/4 (n°160), <https://www.cairn.info/revue-informations-sociales-2010-4-page-76.htm>Vous; P. MAULAURIE, en H. FULCHIRON, *Droit de la famille*, Issy-les-Moulineaux, LGDJ, 2016, 726.

⁴⁷ Cass.fr., 18 mei 2005, 02-20613, *Bulletin* 2005, nr. 212, 180; Cass.fr. 22 november 2005, 03-17912, *Bulletin* 2005, nr. 434, 364.

⁴⁸ Art. 338-4, lid 1, Franse Code de procédure civile.

⁴⁹ P.-J. CLAUX en S. DAVID, *Droit et pratique du divorce*, Parijs, Dalloz, 2013, 147; Défenseur des Droits, *Rapport de 2013 consacré aux droits de l'enfant : L'enfant et sa parole en justice*, la République française, <https://defenseurdesdroits.fr/fr/outils/lenfant-et-sa-parole-en-justice>, 2013, 7, proposition 1; M. DOUCHY-OUUDOT, « La parole de l'enfant en justice : ce que dit le droit » in CAISSE NATIONALE D'ALLOCATIONS FAMILIALES (ed.) *Informations sociales*, 2010/4 (n°160), <https://www.cairn.info/revue-informations-sociales-2010-4-page-76.htm>Vous; P. MURAT, *Droit de la famille*, Parijs, Dalloz, 2017, 1049-1050.

⁵⁰ Microrechtsvergelijking is de vergelijking van een specifieke rechtsfiguur, *in casu* van het hoorrecht, in meerdere rechtstelsels, *in casu* in België en Nederland; W. DEVROE, *Rechtsvergelijking in een context van*

in the books, maar ook naar de praktijk van het hoorrecht in Nederland aan de hand van de rechtspraak. De verschillen kunnen helpen bij het beantwoorden van de hoofdonderzoeksvraag.

Hoofdonderzoeksvraag. Hoe kan de regeling van het hoorrecht van de minderjarige in België in burgerrechtelijke procedures aangepast worden om in overeenstemming te zijn met het EVRM en het IVRK?

21. **EVALUATIEVE VRAAG** – Aangezien er mogelijk een discrepantie is tussen de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige en de regeling ervan in de geselecteerde internationale instrumenten, gaat deze masterscriptie na waarin die discrepantie precies bestaat en hoe ze kan worden verholpen. De centrale onderzoeksvraag is hoe de regeling van het hoorrecht van de minderjarige in België in burgerrechtelijke procedures aangepast kan worden om in overeenstemming te zijn met het EVRM en het IVRK. Deze onderzoeksvraag komt in het laatste deel aan bod en houdt een evaluatie in van het hoorrecht van de minderjarige in België aan de hand van de antwoorden op de subonderzoeksvragen.
22. **METHODE** – Om deze evaluatieve onderzoeksvraag te beantwoorden wordt er gebruik gemaakt van een toetsingskader en een criterium om de toetsing door te voeren.⁵¹ Het criterium waaraan het Belgische hoorrecht getoetst wordt, is de mate van overeenstemming met het EVRM en het IVRK. Er wordt nagegaan welke opties er zijn om het Belgische recht aan te passen aan de hand van de conclusies van de eerste vier delen en een literatuurstudie.

europeanisering en globalisering, Leuven, Acco, 2010, 32 en 39; P. SCHOUKENS, K. HENDRICKX en E. TERRY (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 58 en 62.

⁵¹ P. SCHOUKENS, K. HENDRICKX en E. TERRY (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, 50.

Deel I. Het hoorrecht van de minderjarige in het EVRM

23. **OVERZICHT** – Dit deel gaat na welke vereisten het EVRM stelt aan het hoorrecht van de minderjarige. Een eerste hoofdstuk schetst de totstandkoming en het doel van het EVRM. Dit is van belang om aan te tonen dat de context en het doel van het EVRM verschillen van die van het IVRK. Het tweede hoofdstuk beschrijft enkele uitgangspunten van het EVRM. Het laatste hoofdstuk gaat na welke bepalingen uit het EVRM relevant zijn voor kinderen en hoe het EHRM die toepast in haar rechtspraak. Dit is van belang om de vereisten van het hoorrecht van de minderjarige in het EVRM af te leiden.

Hoofdstuk 1. Totstandkoming en doel van het EVRM

24. **ONTSTAAN INTERNATIONALE MENSENRECHTEN** – De ontwikkeling van een internationale mensenrechtenorde is langzaam en geleidelijk aan verlopen. Vooral na de tweede wereldoorlog zagen verschillende universele en regionale mensenrechteninstrumenten het licht, waaronder het EVRM.⁵² Al deze instrumenten onttrekken de mensenrechten aan de bevoegdheid van de staten en zorgen ervoor dat het individu verschijnt in de internationale orde die hem beschermt los van enige voorwaarde van nationaliteit of wederkerigheid. Staten hebben een objectieve verplichting om alle personen die zich in hun jurisdictie bevinden, te beschermen op het vlak van mensenrechten.⁵³

25. **ONTSTAAN EVRM** – Het EVRM is het resultaat van de gedachten over het individu en zijn rechten die vooral na de wrede praktijken van de Tweede Wereldoorlog aanwezig waren. Een doeltreffende bescherming van mensenrechten was noodzakelijk. Zo neemt de VN in 1948 de UVRM aan.⁵⁴ Op Europees niveau kondigt het Congres van Den Haag al in datzelfde jaar een Charter van de Rechten van de Mens aan en de oprichting van een Hof van Justitie dat belast wordt met het doen naleven van het Charter.⁵⁵ De werken van dit

⁵² K. LEMMENS, “General Survey of the Convention” in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (1) 2; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 19-26; B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 3.

⁵³ Art. 60, §5 VVV; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 27.

⁵⁴ Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 10 december 1948, BS 31 maart 1949, 2488.; K. LEMMENS, “General Survey of the Convention” in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (1) 3.

⁵⁵ K. LEMMENS, “General Survey of the Convention” in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (1) 3; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 29; B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 4.

Congres worden voortgezet en resulteren op 4 november 1950 in het ondertekenen van het EVRM door de leden van de Raad van Europa.⁵⁶

26. DOEL VAN HET EVRM – Het EVRM is een instrument tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden. Het EVRM *erkent* en *waarborgt* die rechten en vrijheden.⁵⁷ Dit betekent niet dat er een internationale bescherming geboden wordt door de verdragspartijen zelf, maar wel dat de Europese instellingen, die onafhankelijk zijn van de regeringen van de verdragspartijen, deze rechten beschermen.⁵⁸

De doelstellingen van het EVRM staan voornamelijk in de preambule.⁵⁹ Het ultieme doel van de Raad van Europa is zorgen voor een hechtere band tussen haar leden. Een middel om dit doel te bereiken is het behoud en de ontwikkeling van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden.⁶⁰ Daarom besluit de preambule om de eerste stappen te zetten naar de collectieve bescherming van enkele rechten die in de UVRM⁶¹ staan.⁶²

27. INHOUD – Op normatief vlak waarborgt het EVRM enkele burgerlijke en politieke rechten waarvan alle personen genieten die onder de jurisdictie van een verdragspartij vallen. Op institutioneel vlak voorziet het EVRM in een systeem van doeltreffende bescherming op nationaal en op Europees niveau.⁶³

⁵⁶ K. LEMMENS, “General Survey of the Convention” in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (1) 3; W. SCHABAS, *The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 8; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 31; B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 3.

⁵⁷ Art. 1 EVRM :

“Les Hautes Parties contractantes [reconnaissent] à toute personne relevant de leur juridiction les droits et libertés définis au titre I de la présente Convention.”

“The High Contracting Parties shall [secure] to everyone within their jurisdiction the rights and freedoms defined in Section I of this Convention.”

De klemtoon op bepaalde woorden is een eigen klemtoon.

⁵⁸ J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 33.

⁵⁹ J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 33.

⁶⁰ Preambule EVRM, 4e alinea; L. GLAS, *The Theory, Potential and Practice of Procedural Dialogue in the European Convention on Human Rights System*, Cambridge, Intersentia, 2016, 19; B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 5; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 33.

⁶¹ Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 10 december 1948, BS 31 maart 1949, 2488.

⁶² Preambule EVRM, 6e alinea; K. LEMMENS, “General Survey of the Convention” in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (1) 4;

⁶³ Art. 1 en 19 e.v. EVRM; K. LEMMENS, “General Survey of the Convention” in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (1) 4; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 31 en 34.

Hoofdstuk 2. Uitgangspunten van het EVRM

28. **OVERZICHT** – Dit hoofdstuk licht enkele uitgangspunten van het EVRM toe. De eerste afdeling behandelt de interpretatieregels van het Vwv. In een tweede afdeling komt de dynamische interpretatie van het EVRM aan bod. De derde afdeling gaat in op de doctrine van de *margin of appreciation*. De laatste afdeling bespreekt het handhavingsmechanisme van het EVRM.

Afdeling 1. Toepassing van het Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht

29. **INTERNATIONAAL VERDRAGSRECHT** – Het EVRM maakt deel uit van het internationaal verdragsrecht en is als dusdanig onderworpen aan de interpretatieregels van het Vwv.⁶⁴ De interpretatie van het EVRM gebeurt door het EHRM.⁶⁵

30. **ALGEMENE REGEL VAN UITLEGGING** – In principe moet een verdrag te goeder trouw worden uitgelegd overeenkomstig de *gewone* betekenis van de termen in hun context en in het licht van voorwerp en doel van het verdrag.⁶⁶ Een term heeft pas een bijzondere betekenis wanneer dit de bedoeling van de partijen is geweest.⁶⁷ Bij de interpretatie van het EVRM moet het EHRM dus kijken naar de gewone betekenis van de termen en houdt ze rekening met het voorwerp en het doel van het EVRM voor die betekenis.⁶⁸

Het EHRM ziet dit als volgt: de context van de bepaling is een verdrag voor de effectieve bescherming van individuele mensenrechten. Het EHRM leest het EVRM als een geheel en interpreteert het op een intern consistente wijze. Daarnaast houdt het Hof rekening met regels en beginselen van internationaal recht die van toepassing zijn op de verdragspartijen. Bovendien mag het EHRM aanvullende middelen van uitlegging gebruiken.⁶⁹

⁶⁴ Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht van 23 mei 1969, BS 25 december 1993, 28707; B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 64; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 47; J. WOUTERS, C. RYNGAERT, T. RUYS en G. DE BAERE, *International law. A european perspective*, Oxford, Hart publishing, 2019, 97.

⁶⁵ Art. 32 EVRM.

⁶⁶ Art. 31, lid 1 Vwv; R. KOLB, *The Law of the Treaties: an Introduction*, Cheltenham, Elgar, 2016, 136-137; J. WOUTERS e.a., *International law. A european perspective*, Oxford, Hart publishing, 2019, 100.

⁶⁷ Art. 31, lid 4 Vwv; R. KOLB, *The Law of the Treaties: an Introduction*, Cheltenham, Elgar, 2016, 137.

⁶⁸ L. CREMA, “Disappearance and New Sightings of Restrictive Interpretation(s)”, *EJIL*, 2010, vol. 20, nr. 3, 689; B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 65-66; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l’homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 48.

⁶⁹ EHRM 29 januari 2008, 13229/03, Saadi t. Verenigd Koninkrijk, § 62; EHRM 12 november 2008, 34503/ 97, Demir en Baykara t. Turkije, § 65; EHRM 27 mei 2014, 4455/10, Margus t. Kroatië, §3; EHRM 8 november 2016,

31. AANVULLENDE MIDDELEN VAN UITLEGGING – Er kan een beroep gedaan worden op aanvullende middelen van uitlegging, zoals voorbereidende werkzaamheden, om de betekenis te bevestigen of te bepalen indien de algemene regel van uitlegging leidt tot een dubbelzinnige betekenis of een duidelijk ongerijmd of onredelijk resultaat.⁷⁰ Deze regel is wel subsidiair aan de algemene regel en is enkel van toepassing om de gewone betekenis van de termen te bevestigen of in geval van dubbelzinnigheid of onredelijkheid.⁷¹

Het EHRM heeft bevestigd dat het EVRM een levend instrument is en interpreteert het verdrag dynamisch: in belangrijke mate vasthouden aan de voorbereidende werken kan belemmerend werken in de evoluerende context van mensenrechten.⁷²

32. UITLEGGING VAN VERDRAGEN MET VERSCHILLENDE AUTHENTIEKE TAALVERSIES – Een verdrag met verschillende authentieke taalversies heeft rechtskracht in elk van die talen tenzij de verdragspartijen voorrang geven aan een tekst.⁷³ De termen van een verdrag worden geacht dezelfde betekenis te hebben in elke authentieke tekst.⁷⁴ Bij een verschil tussen de authentieke teksten wordt de betekenis genomen die de teksten het best verzoent rekening houdende met het voorwerp en het doel van het verdrag.⁷⁵

Het EVRM is opgesteld in twee authentieke talen, namelijk het Frans en het Engels. Zowel de Franse als de Engelse tekst hebben dus rechtskracht, maar geen enkele tekst prevaleert: bij een verschil moeten de teksten verzoend worden in het licht van het voorwerp en het doel van het EVRM.⁷⁶

18030/11, Magyar Helsinki Bizottság t. Hongarije, § 118 e.v.; B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 65.

⁷⁰ Art. 32 VWV.

⁷¹ R. GARDINER, *Treaty Interpretation*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 347-348; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 53; J. WOUTERS e.a., *International law. A european perspective*, Oxford, Hart publishing, 2019, 104.

⁷² EHRM 25 april 1978, 5856/72, Tyrer t. Verenigd Koninkrijk, §31; EHRM 22 januari 2008, 43546/02, E.B. t. Frankrijk, § 92; EHRM 29 januari 2008, 13229/03, Saadi t. Verenigd Koninkrijk, § 55; B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 66.

⁷³ Art. 33, lid 1 VWV.

⁷⁴ Art. 33, lid 3 VWV.

⁷⁵ Art. 33, lid 4 VWV.

⁷⁶ B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 67; W. SCHABAS, *The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 45-46; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 55.

Afdeling 2. Dynamische interpretatie van het EVRM

33. **LEVEND INSTRUMENT** – Een letterlijke en statische interpretatie van de tekst van het EVRM is uitgesloten volgens het VWV: het voorwerp en het doel van het EVRM nemen immers een belangrijke plaats in in de rechtspraak van het EHRM (teleologische interpretatie).⁷⁷ Het EHRM herinnert daarnaast vaak aan de noodzaak om het EVRM te lezen in het licht van de levensomstandigheden van vandaag (evolutieve interpretatie).⁷⁸ Het EVRM gaat als het ware mee met zijn tijd. Het gaat dus om een teleologische én dynamische én evolutieve interpretatie van het EVRM.⁷⁹
34. **RUIME INTERPRETATIE VAN RECHTEN** – Uitgaande van het principe dat het EVRM concrete en effectieve rechten waarborgt en geen abstracte of theoretische rechten, geeft het EHRM soms een draagwijdte aan de rechten in het Verdrag die verder gaat dan de tekst.⁸⁰ Anderzijds zijn er ook beperkingen aan de interpretatie wanneer het duidelijk ingaat tegen de tekst van het EVRM.⁸¹ Bovendien is Protocol n°15 een reactie op dit ‘activisme’ van het EHRM. Gelet op het subsidiariteitsbeginsel bevestigt Protocol n°15 dat de verdragspartijen een appreciatiemarge hebben bij het waarborgen van de rechten en vrijheden onder de controle van het EHRM.⁸² Protocol n°15 is echter nog niet in werking getreden.⁸³ Daarnaast worden beperkingen die het EVRM oplegt aan de rechten en vrijheden restrictief geïnterpreteerd.⁸⁴

⁷⁷ Art. 31, lid 1 VWV; EHRM 4 december 1979, 7710/76, Schiesser t. Zwitserland, p.13, §30; EHRM 22 januari 2008, 43546/02, E.B. t. Frankrijk, § 92; EHRM 29 januari 2008, 13229/03, Saadi t. Verenigd Koninkrijk, § 55; EHRM 23 februari 2012, 27765/09, Hirsi Jamaa en anderen t. Italië, §171; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 48.

⁷⁸ EHRM 13 juni 1979, 6833/74, Marckx t. België p. 19, §41; EHRM 9 oktober 1979, 6289/73, Airey t. Ierland, p. 15, §26; W. SCHABAS, *The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 48; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 49.

⁷⁹ J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 48-49.

⁸⁰ EHRM 21 februari 1945, 4451/70, Golder t. Verenigd Koninkrijk; EHRM 1 april 1998, 107/1995/613/701, Hornsby t. Griekenland; W. SCHABAS, *The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 33; B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 77; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 50.

⁸¹ EHRM 27 juni 1968, 2122/64, Wemhoff t. Duitsland; EHRM 21 juli 2001, 44759/98, Ferrazzini t. Italië; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 51.

⁸² Art. 1 Protocol n°15 EVRM van 16 mei 2013, *Council of Europe Treaty Series* n°213.

⁸³ Art. 7 Protocol n°15 EVRM van 16 mei 2013, *Council of Europe Treaty Series* n°213; https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basictexts&c=#n1373906_1715477258442752_pointer.

⁸⁴ EHRM 6 september 1978, 5029/71, Klass en anderen t. Duitsland, p. 21, §42; EHRM 26 april 1979, 6538/74, Sunday Times t. Verenigd Koninkrijk, p. 41, §65; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 53.

35. **INVLOED VAN INTERNATIONAAL OF NATIONAAL RECHT** – Het EHRM gebruikt soms gelijkaardige clausules in andere *internationale* instrumenten om een bepaling uit het EVRM te interpreteren.⁸⁵ Volgens het VVV moet immers ook rekening gehouden worden met de regels van volkenrecht bij de interpretatie van verdragen.⁸⁶ Het EHRM heeft bepaald dat het IVRK hier ook onder valt.⁸⁷ Daarnaast is ook het *nationaal grondwettelijk recht* van belang. De verdragsnormen zijn immers gebaseerd op grondwettelijke normen. De begrippen in verdragen hebben echter een autonome betekenis. Indien er enkel naar de kwalificaties van nationaal recht gekeken wordt, gaat het doel van harmonisatie verloren.⁸⁸

Afdeling 3. De doctrine van de *margin of appreciation*

36. **DE MARGIN OF APPRECIATION** – De *margin of appreciation* is een doctrine ontwikkeld door het EHRM die duidt op de mate van discretionaire bevoegdheid die een lidstaat heeft in de wijze waarop ze het EVRM implementeert, rekening houdende met haar eigen nationale omstandigheden.⁸⁹ Ze duidt dus op de grenzen waarbinnen staten niet in onverenigbaarheid met het EVRM handelen.⁹⁰ De grondslag van deze doctrine ligt in het subsidiariteitsbeginsel dat stelt dat de EVRM-lidstaten de primaire verantwoordelijkheid hebben bij het doen naleven van het EVRM en dat het EHRM subsidiair tussenkomt wanneer de staten schendingen van het EVRM niet op nationaal niveau remediëren.⁹¹ Een appreciatiemarge voor de nationale autoriteiten is noodzakelijk omdat zij omwille van hun rechtstreeks en

⁸⁵ EHRM 27 oktober 1975, 4464/70, Syndicat national de police belge t. België, p. 18, §38; 5589/72; EHRM 6 februari 1976, Schmidt en Dahlström t. Zweden, p.16, §36; W. SCHABAS, *The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 37; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 53.

⁸⁶ Art. 31, §3, c) VVV.

⁸⁷ EHRM 26 juni 2003, Maire t. Portugal, § 72; EHRM 13 juli 2004, Lafargue t. Roemenië, § 86; P. BONFILS EN A. GOUTTENOIRE, *Droit des mineurs*, Parijs, Dalloz, 2008, 38, nr.70; W. SCHABAS, *The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 38.

⁸⁸ J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 55.

⁸⁹ L. LAVRYSEN, "System of Restrictions" in P. VAN DIJK, F. VAN HOOFF, A. VAN RIJN en L. ZWAAK (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (307) 327.

⁹⁰ J. GERARDS, "Pluralism, Deference and the Margin of Appreciation", *European Law Journal* 2011, 85; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 56.

⁹¹ High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights, Brighton Declaration, 19-20 april 2012, https://www.echr.coe.int/Documents/2012_Brighton_FinalDeclaration_ENG.pdf, §3; R. BUONAMANO, "The hermeneutics of deference in Strasbourg jurisprudence: normative principles and procedural rationality", *European Journal of Human Rights* 2017, afl. 4, 323; L. GLAS, *The Theory, Potential and Practice of Procedural Dialogue in the European Convention on Human Rights System*, Cambridge, Intersentia, 2016, 24; J. KRATOCHVIL, "The inflation of the margin of appreciation by the European Court of Human Rights", *NQHR* 2011, 326; L. LAVRYSEN, "System of Restrictions" in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (307) 327; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 59.

voortdurend contact in principe beter geplaatst zijn dan een internationaal hof om lokale noden en omstandigheden te evalueren.⁹²

37. **BREEDTE VAN DE APPRECIATIEMARGE** – De appreciatiemarge gaat gepaard met een Europees toezicht dat een verschillende intensiteit heeft afhankelijk van de vraag of de staat een brede, zekere of nauwe appreciatiemarge heeft.⁹³ Er zijn drie categorieën van factoren om de breedte van de appreciatiemarge te bepalen: (1) de consensus, (2) het beter geplaatst-argument en (3) de aard van het recht of het belang in kwestie.

Indien er geen of weinig *consensus* is binnen de lidstaten van de Raad van Europa over het belang in kwestie, is de appreciatiemarge groter voor de lidstaten en het toezicht van het EHRM beperkter. Deze factor is bijvoorbeeld van belang bij gevoelige morele of ethische kwesties.⁹⁴

De tweede factor bestaat uit een aantal domeinen waarin het EHRM vermoedt dat de staat *beter geplaatst* is dan het Hof zelf om uitspraak te doen en bijgevolg over een grote appreciatiemarge beschikt. Dit is vooral zo bij complexe sociale of economische inschattingen.⁹⁵

De derde factor gaat over het *belang van het recht in kwestie*. De appreciatiemarge van de lidstaat is klein en het toezicht van het EHRM groot wanneer de kern van het recht in kwestie is aangetast.⁹⁶

⁹² EHRM 18 januari 1978, 5310/71, Ierland t. Verenigd Koninkrijk, §207; EHRM 18 januari 2001, 27238/95, Chapman t. Verenigd Koninkrijk, § 91; J. GERARDS, "Pluralism, Deference and the Margin of Appreciation", *European Law Journal* 2011, 85; L. LAVRYSEN, "System of Restrictions" in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (307) 327.

⁹³ EHRM 7 juli 2001, 23459/03, Bayatyan t. Armenië, § 121; J. GERARDS, "Pluralism, Deference and the Margin of Appreciation", *European Law Journal* 2011, 87-91; L. LAVRYSEN, "System of Restrictions" in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (307) 327; M. SAUL, "The European Court of Human Rights' Margin of Appreciation and the Processes of National Parliaments", *Human Rights Law Review*, 2015, 15, 751.

⁹⁴ EHRM 4 december 2007, 44362/04, Dickson t. Verenigd Koninkrijk, § 78; J. GERARDS, "Pluralism, Deference and the Margin of Appreciation", *European Law Journal* 2011, 94; R. BUONAMANO, "The hermeneutics of deference in Strasbourg jurisprudence: normative principles and procedural rationality", *European Journal of Human Rights* 2017, afl. 4, 325; L. LAVRYSEN, "System of Restrictions" in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (307) 328-329; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 58.

⁹⁵ EHRM 21 februari 1986, 8793/79, James en anderen t. Verenigd Koninkrijk, § 46; J. GERARDS, "Pluralism, Deference and the Margin of Appreciation", *European Law Journal* 2011, 98; L. LAVRYSEN, "System of Restrictions" in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (307) 329.

⁹⁶ J. GERARDS, "Pluralism, Deference and the Margin of Appreciation", *European Law Journal* 2011, 91; L. LAVRYSEN, "System of Restrictions" in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European*

38. **PROTOCOL N°15** – Protocol n°15 bevestigt het subsidiariteitsbeginsel en de doctrine van de *margin of appreciation* (*supra* nr. 34). Gelet op het subsidiariteitsbeginsel hebben de verdragspartijen een appreciatiemarge bij het waarborgen van de rechten en vrijheden onder de controle van het EHRM.⁹⁷ Protocol n°15 is, zoals reeds eerder gesteld, nog niet in werking getreden.⁹⁸

Afdeling 4. Handhavingsmechanisme van het EVRM

39. **INSTITUTIONELE REGELS** – Het EVRM voorziet niet enkel in materiële regels over de gewaarborgde rechten en vrijheden, maar ook in institutionele regels.⁹⁹ Het Statuut van de Raad van Europa en de protocollen bij het EVRM voorzien eveneens in institutionele regels.¹⁰⁰ Het Europese handhavingsmechanisme in het EVRM gaat uit van twee instellingen: het EHRM en het Comité van Ministers.¹⁰¹

§ 1. Het EHRM

40. **PERMANENT HOF** – Het EHRM is een orgaan van de Raad van Europa en is de ultieme jurisdictionele instantie die toeziet op de naleving van het EVRM.¹⁰² Het EHRM is een permanent hof.¹⁰³

41. **SUBSIDIAIRE ROL** – Het EHRM en de lidstaten hebben een gedeelde verantwoordelijkheid. De EVRM-lidstaten hebben de primaire verantwoordelijkheid om het EVRM te doen naleven. Het EHRM komt subsidiair tussen wanneer de lidstaten schendingen van het EVRM niet op nationaal niveau remediëren.¹⁰⁴

Convention on Human Rights, Antwerpen, Intersentia, 2018, (307) 329; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 58.

⁹⁷ Art. 1 Protocol n°15 EVRM van 16 mei 2013, *Council of Europe Treaty Series* n°213.

⁹⁸ Art. 7 Protocol n°15 EVRM van 16 mei 2013, *Council of Europe Treaty Series* n°213; https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basictexts&c=#n1373906_1715477258442752_pointer;

⁹⁹ Art. 19 e.v. EVRM; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 861.

¹⁰⁰ Statuut van de Raad van Europa van 5 mei 1949, *European Treaty Series* n°1.

¹⁰¹ J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 862.

¹⁰² Art. 19 EVRM; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 863.

¹⁰³ Art. 19 EVRM; Protocol n°11 EVRM van 11 mei 1994, *Council of Europe Treaty Series* n°155.

¹⁰⁴ High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights, Brighton Declaration, 19-20 april 2012, https://www.echr.coe.int/Documents/2012_Brighton_FinalDeclaration_ENG.pdf, §3; EHRM 7 december 1976, 5493/72, Handyside t. Verenigd Koninkrijk, p. 22, § 48; L. LAVRYSEN, "System of Restrictions" in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (307) 327; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 56, 59 en 867-868.

42. **BEVOEGDHEID RATIONE MATERIAE** – Als permanent hof is het EHRM bevoegd voor alle zaken over de interpretatie en de toepassing van het EVRM en zijn Protocollen.¹⁰⁵ Het EHRM is onbevoegd om uitspraak te doen over vermeende schendingen van andere internationale instrumenten, noch is ze bevoegd voor vermeende schendingen van nationaal recht.¹⁰⁶ Daarnaast is het EHRM ook bevoegd voor vragen die het Comité van Ministers voorlegt over de uitvoering van de arresten.¹⁰⁷
43. **INTERSTATELIJK KLACHTENRECHT** – Elke verdragspartij mag elke vermeende schending van het EVRM en zijn Protocollen door een andere verdragspartij aanhangig maken bij het Hof.¹⁰⁸ Van deze mogelijkheid wordt echter weinig gebruik gemaakt.¹⁰⁹
44. **INDIVIDUEEL KLACHTENRECHT** – Bij niet-naleving van het EVRM kan elk individu dat onder de jurisdictie van een EVRM-lidstaat valt, een verzoekschrift indienen bij het EHRM na uitputting van de nationale rechtsmiddelen. Dit individueel klachtenrecht is enorm belangrijk om het doel van het EVRM te verwezenlijken, namelijk de effectieve bescherming van de rechten en vrijheden van de mens.¹¹⁰ Bovendien kan zelfs een kind een verzoekschrift indienen aangezien noch het EVRM, noch de procedureregels van het Hof dit uitsluiten. De minderjarige heeft noch bijstand, noch vertegenwoordiging door zijn wettelijke vertegenwoordigers nodig.¹¹¹

¹⁰⁵ Art. 32 EVRM.

¹⁰⁶ J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 865.

¹⁰⁷ Art. 32 EVRM.

¹⁰⁸ Art. 33 EVRM.

¹⁰⁹ I. RISINI, *The Inter-State Application under the European Convention on Human Rights*, Leiden, Brill Nijhoff, 2018, 3; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 945.

¹¹⁰ Art. 34 en 35 EVRM; K. LEMMENS, "General Survey of the Convention" in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (1) 47.

¹¹¹ EHRM 23 september 1998, 100/1997/884/1096, A. t. Verenigd Koninkrijk, §§ 7, 16-17; EHRM 13 juli 2000, 39221/98 en 41963/98, Scozzari en Giunta t. Italië, § 138; EHRM 16 juli 2009, 20082/02, Zehentner t. Oostenrijk, §§ 39-40; COUNCIL OF EUROPE/EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS, *Bringing a case to the European Court of Human Rights. A practical guide on admissibility criteria*, Nijmegen, Wolf legal publishers, 2014, 4; J. GERARDS, "The European Court of Human Rights and the national courts: giving shape to the notion of 'shared responsibility'" in J. GERARDS en J. FLEUREN (eds.), *Implementation of the European Convention on Human Rights and of the judgments of the ECtHR in national case-law*, Cambridge, Intersentia, 2014, (13) 21; U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 123-124; K. LEMMENS, "General Survey of the Convention" in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (1) 47-48; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 950.

45. **STERK HANDHAVINGSMECHANISME** – Beslissingen van het EHRM zijn bindend.¹¹² Zijn jurisdictie is dwingend voor de EVRM-lidstaten.¹¹³ Wanneer het EHRM staten veroordeelt, zijn de staten verplicht die beslissingen uit te voeren en te respecteren. Bovendien kent het EHRM bij een vastgestelde schending een billijke genoegdoening toe wanneer het nationale recht slechts gedeeltelijk rechtsherstel toelaat.¹¹⁴ Bijgevolg beschikt het EVRM in vergelijking met het IVRK over een sterk handhavingsmechanisme (*infra* nrs. 45 en 90).¹¹⁵

§ 2. *Het Comité van Ministers*

46. **INTERGOUVERNEMENTEEL ORGAAN** – Het Comité van Ministers is een intergouvernementeel orgaan van de Raad van Europa dat toeziet op de tenuitvoerlegging van de arresten van het EHRM, maar dat ook verdragen of overeenkomsten sluit in domeinen die tot de bevoegdheid van de Raad van Europa behoren.¹¹⁶ Het Comité van Ministers is niet opgericht door het EVRM, maar wel door het Statuut van de Raad van Europa.¹¹⁷

47. **BEVOEGDHEID RATIONE MATERIAE** – De bevoegdheid van het Comité van Ministers is beperkt tot het toezicht op de tenuitvoerlegging van de arresten van het EHRM.¹¹⁸ Het Comité nodigt de veroordeelde Staat uit om het te informeren over de maatregelen die genomen zijn om het arrest uit te voeren.¹¹⁹ Het Comité kan zelfs een procedure voor het EHRM starten wanneer een lidstaat een arrest niet uitvoert.¹²⁰ Het louter bestaan van deze procedure en de dreiging met het starten ervan is een doeltreffende *incentive* om de arresten

¹¹² Art. 46 §1 EVRM.

¹¹³ Art. 55 EVRM.

¹¹⁴ Art. 41 EVRM.

¹¹⁵ A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 443.

¹¹⁶ Art 46.2 EVRM; Y. HAECK en C. BURBANO HERRERA, *Procederen voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, Antwerpen, Intersentia, 2011, 162.

¹¹⁷ Art. 4 Statuut van de Raad van Europa van 5 mei 1949, European Treaty Series n°1; K. LEMMENS, “General Survey of the Convention” in P. VANDIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (1) 39.

¹¹⁸ Art. 46, §2 EVRM; B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 57.

¹¹⁹ L. ZWAAK en C. BURBANO HERRERA, “Supervision” in P. VAN DIJK, F. VAN HOOFF, A. VAN RIJN en L. ZWAAK (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (273) 274.

¹²⁰ Art. 46, §§ 4-5 EVRM; C. DUBOIS en E. PENNINGCKX, *La procedure devant la Cour Européenne*, Mechelen, Kluwer, 2016, 391; B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 59.

van het EHRM toch uit te voeren.¹²¹ Samen met het EHRM zorgt het Comité van Ministers voor een doeltreffend handhavingssysteem.

Hoofdstuk 3. Relevante bepalingen voor het hoorrecht van de minderjarige

48. **OVERZICHT** – Dit hoofdstuk bespreekt bepalingen uit het EVRM die relevant zijn voor het hoorrecht van de minderjarige. Eerst wordt de positie van kinderrechten in het EVRM geduid. Vervolgens komt het personeel toepassingsgebied van het EVRM aan bod. Daarna volgen het recht op een eerlijk proces, het recht op eerbiediging van het privé-, familie- en gezinsleven en het recht op vrijheid van meningsuiting.

Afdeling 1. Verwijzing naar kinderen in het EVRM?

49. **BURGERLIJKE EN POLITIEKE RECHTEN** – Het EVRM focust op burgerlijke en politieke rechten en weerspiegelt de bezorgdheden van de staten in een naoorlogse context.¹²² Het EVRM bevat bijvoorbeeld het verbod op foltering¹²³ en de vrijheid van gedachten, geweten en godsdienst¹²⁴.

50. **MINIEME VERWIJZING NAAR KINDEREN** – Het EVRM schenkt geen aandacht aan de belangrijke noden van kinderen. Er is zelfs geen minimale erkenning van de rechten van het kind. Wel is er bescherming van kinderen in enkele specifieke domeinen (*infra* nr. 54).¹²⁵

Afdeling 2. Toepassing van het EVRM op kinderen

51. **VERPLICHTING TOT EERBIEDIGING VAN DE MENSENRECHTEN** – Staten hebben de positieve verplichting om de rechten in het EVRM te waarborgen voor *iedereen* die onder hun

¹²¹ P. BOILLAT, "L'exécution des arrêts de la Cour Européenne des Droits de l'Homme" in P. BOILLAT, M. DE SALVIA, F. DOLT, A. DRZEMCZEWSKI, J.F. FLAUSS, P. LAMBERT, M. LOBOV, G. MAYER en F. SUNDBERG, *Les mutations de l'activité du Comité des Ministres la surveillance de l'exécution des arrêts de la Cour européenne des Droits de l'Homme par cet organe du Conseil de l'Europe*, (1) 1; L. ZWAAK en C. BURBANO HERRERA, "Supervision" in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (273) 275.

¹²² B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 3 en 7; K. LEMMENS, "General Survey of the Convention" in P. VAN DIJK e.a. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, (1) 2 en 4; J. VELU en R. ERGEC, *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 66, nr. 71.

¹²³ Art. 3 EVRM.

¹²⁴ Art. 9 EVRM.

¹²⁵ U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 3; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 164.

jurisdictie valt.¹²⁶ Het EVRM heeft dus een algemene draagwijdte en geldt zowel voor volwassenen als voor minderjarigen.¹²⁷

52. **VERBOD VAN DISCRIMINATIE** – Bovendien versterkt het verbod op discriminatie de toepasselijkheid van het EVRM op kinderen. Art. 14 EVRM verbiedt discriminatie op *elke* grond en somt er een aantal op.¹²⁸ De grond ‘andere status’ duidt op het open karakter van deze lijst en op het brede toepassingsgebied van het verbod.¹²⁹ Leeftijd als verboden discriminatiegrond wordt niet expliciet vermeld, maar valt onder deze grond.¹³⁰ *Caveat* is dat art. 14 EVRM enkel in samenhang met een andere materiële bepaling van het EVRM gebruikt kan worden. Het is wel voldoende voor art. 14 EVRM dat de maatregel valt onder het toepassingsgebied van de materiële bepaling. Gevolg hiervan is dat een schending van art. 14 EVRM mogelijk is zonder schending van de materiële bepaling zolang ze onder het toepassingsgebied van deze laatste valt.¹³¹ Daarbij komt nog dat niet elk verschil in behandeling discriminatoir is zolang er een objectieve en redelijke rechtvaardiging is.¹³²

¹²⁶ Art. 1 EVRM.

¹²⁷ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 32, nr. 9; Y. HAECK en C. BURBANO HERRERA, *Procederen voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, Antwerpen, Intersentia, 2011, 15.

¹²⁸ Art. 14 EVRM.

¹²⁹ EHRM 8 juni 1976, 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, Engel en anderen t. Nederland, § 72; F. COGULET-BONNET, *L’incidence de l’âge sur les droits de l’homme et les libertés fondamentales*, Parijs, Editions Jeunesse et droit, 2008, 396, nr. 725; U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 5; G. VAN BUEREN, *Child rights in Europe*, Parijs, Council of Europe publishing, 2007, 39.

¹³⁰ EHRM 27 maart 2001, 25186/94, Sutherland t. Verenigd Koninkrijk, §§ 3 en 20; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 444; U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 5; G. VAN BUEREN, *Child rights in Europe*, Parijs, Council of Europe publishing, 2007, 40; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 164.

¹³¹ O.M. ARNADOTTIR, “Discrimination as a magnifying lens. Scope and ambit under Article 14 and Protocol No. 12”, in E. BREMS en J. GERARDS (eds.), *Shaping Rights in the ECHR*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, (330) 334; F. EDEL, *The prohibition of discrimination under the European Convention on Human Rights*, Straatsburg, Council of Europe, 2010, 16-17; W. SCHABAS, *The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 562.

¹³² EHRM 23 juli 1968, 1474/62, 1677/62, 1691/6, 1769/63, 1994/63, 2126/64, Belgian Linguistic Case; EHRM 13 juni 1979, 6833/74, Marckx t. België; EHRM 21 december 1999, 22390/96, Salgueiro da Silva Mouta t. Portugal; EHRM 8 juli 2003, 31871/96, Sommerfeld t. Duitsland; F. COGULET-BONNET, *L’incidence de l’âge sur les droits de l’homme et les libertés fondamentales*, Parijs, Editions Jeunesse et droit, 2008, 398, nr. 729; D. HARRIS, M. O’BOYLE, E. BATES and C. BUCKLEY, *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2018, 772; U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 4; B. RAINEY e.a., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 646; G. VAN BUEREN, *Child rights in Europe*, Parijs, Council of Europe publishing, 2007, 40-41.

53. **ONVOLDOENDE BESCHERMING** – De aandacht in het EVRM gaat in het algemeen voornamelijk uit naar volwassenen.¹³³ Er zijn geen expliciete bepalingen over kinderrechten. Kinderen leiden hun rechten af van de ouder die het recht heeft (*infra* nrs. 55, 59-62).¹³⁴ De mensenrechten van het EVRM zijn dus wel van toepassing op kinderen, maar de bescherming is onvoldoende (*infra* nrs. 54-56, 65-67).¹³⁵ Kinderen vormen immers een bijzondere groep die door hun kwetsbaarheid en bijzondere behoeften nood hebben aan een specifieke bescherming vanuit de internationale gemeenschap.¹³⁶ Het EVRM bevat bijvoorbeeld geen specifieke bepalingen over het hoorrecht van de minderjarige.¹³⁷ Om een effectieve bescherming aan kinderen te bieden is het noodzakelijk dat er een duidelijk, coherent en allesomvattend instrument is, opgesteld vanuit het perspectief van kinderen (en dat is gebeurd met het IVRK, *infra* Deel II).¹³⁸

Afdeling 3. Recht op een eerlijk proces

54. **MINIEME VERWIJZING NAAR KINDEREN** – Art. 6 EVRM waarborgt het recht op een eerlijk proces.¹³⁹ Er is een minieme verwijzing naar kinderen. Het EVRM voorziet de mogelijkheid dat de toegang tot de rechtszaal aan de pers en het publiek wordt ontzegd, gedurende de gehele terechtzitting of een deel daarvan, wanneer de belangen van minderjarigen of de bescherming van het privéleven van procespartijen dit eisen.¹⁴⁰

¹³³ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 20; G. VAN BUEREN, *Child rights in Europe*, Parijs, Council of Europe publishing, 2007, 17-18.

¹³⁴ EHRM 23 september 1994, 19823/92, Hokkanen t. Finland; EHRM 13 juli 2000, 25735/94, Elsholz t. Duitsland, § 52-53; EHRM 11 oktober 2001, 30943/96, Sahin t. Duitsland.

¹³⁵ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 20; U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 3-4.

¹³⁶ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 20-21; N. CANTWELL, “The Origins, Development and Significance of the United Nations Convention on the Rights of the Child” in S. DETRICK (ed.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: a Guide to the Travaux Préparatoires*, Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers, 1992, (19) 29; W. VANDENHOLE, “Het kind en het badwater: de kruisbestuiving van kinderrechten en mensenrechten” in W. VANDENHOLE (ed.) *Kinderrechten als mensenrechten: een multidisciplinaire verkenning*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (25) 29.

¹³⁷ A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 442; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 32, nr. 10.

¹³⁸ N. CANTWELL, “The Origins, Development and Significance of the United Nations Convention on the Rights of the Child” in S. DETRICK (ed.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: a Guide to the Travaux Préparatoires*, Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers, 1992, 29-30; E. VERHELLEN, “Een inleiding tot het Verdrag inzake de Rechten van het kind” in W. VANDENHOLE (ed.) *Kinderrechten in België*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (17) 28-30.

¹³⁹ Art. 6 EVRM.

¹⁴⁰ Art. 6, lid 1, tweede zin EVRM.

55. **IMPLICIET HOORRECHT** – Gelet op art. 1 en 14 EVRM is het recht op een eerlijk proces van toepassing op kinderen (*supra* nrs. 51-52).¹⁴¹ Het hoorrecht van de minderjarige zit impliciet in art. 6 EVRM, zoals blijkt uit volgende zaken.¹⁴²

In de zaak *Hokkanen t. Finland* roept een vader de schending in van art. 6 EVRM omdat de nationale procedure de redelijke termijn heeft overschreden. Het EHRM besluit niet tot een schending van art. 6 EVRM omdat de overschrijding van de redelijke termijn te wijten is aan het feit dat de voogden van het kind niet willen dat het kind deelneemt aan de gesprekken met de sociale instanties en dus beletten dat het kind zijn mening uit. Het is niet te wijten aan de gerechtelijke instanties.¹⁴³ Hieruit blijkt dat partijen de bepaling inroepen als grondslag voor het hoorrecht van de minderjarige. De partijen zijn hier de ouders en niet de kinderen: een eventueel hoorrecht van de minderjarige wordt afgeleid van het recht op een eerlijk proces van de ouder die het inroept.¹⁴⁴

In de zaak *Elsholz t. Duitsland* roept een vader de schending in van art. 6 EVRM omdat de nationale instanties enkel uitgaan van geschreven bewijsmateriaal, er geen deskundig advies ingewonnen wordt over de mening van het kind en het kind niet opnieuw gehoord wordt. Het EHRM besluit tot een schending van het recht op een eerlijke en openbare behandeling van de zaak.¹⁴⁵ Hier blijkt impliciet dat het hoorrecht van de minderjarige deel uitmaakt van het recht op een eerlijk proces, weliswaar afgeleid van het recht van de ouder op een eerlijk proces.

In de zaak *C. t. Finland* roept de verzoeker een schending in van art. 6 EVRM omdat de nationale instanties geen tweede mondelinge zitting georganiseerd hebben waarbij onder andere de kinderen hun mening kunnen uiten. Het EHRM besluit niet tot een schending van art. 6 EVRM omdat het gebrek aan dergelijke zitting al een inbreuk maakt op art. 8 EVRM en uit de omstandigheden van de zaak *in concreto* blijkt dat er zich geen andere vragen

¹⁴¹ W. SCHABAS, *The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 321; U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 116.

¹⁴² EHRM 23 september 1994, 19823/92, *Hokkanen t. Finland*, §§ 68-72; EHRM 13 juli 2000, 25735/94, *Elsholz t. Duitsland*, §§ 62-66; EHRM 9 mei 2006, 18249/02, *C. t. Finland*, §§ 63 en 67; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 32, nr. 10.; U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 117.

¹⁴³ EHRM 23 september 1994, 19823/92, *Hokkanen t. Finland*, § 72.

¹⁴⁴ A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 446.

¹⁴⁵ EHRM 13 juli 2000, 25735/94, *Elsholz t. Duitsland*, §§ 62-66.

stellen onder het recht op een eerlijk proces.¹⁴⁶ Ook hier zijn de partijen de ouders en wordt het hoorrecht van het kind afgeleid van het recht van de ouders op een eerlijk proces.

Afdeling 4. Recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven

56. **GEEN VERWIJZING NAAR KINDEREN** – Art. 8 EVRM waarborgt het recht op eerbiediging van het privé-, familie- en gezinsleven aan *eenieder* en is dus ook van toepassing op kinderen.¹⁴⁷ Er is echter geen specifieke bepaling om kinderen te betrekken in familieprocedures. Staten hebben bovendien een brede appreciatiemarge in de mate waarin kinderen betrokken worden en in welke mate hun mening meespeelt in familie zaken.¹⁴⁸

57. **EVOLUTIE** – De erkenning van het hoorrecht van de minderjarige in de rechtspraak van het EHRM over art. 8 EVRM heeft een evolutie ondergaan. Vóór het arrest van 3 september 2015 wordt het hoorrecht van de minderjarige afgeleid van het recht van de ouder op eerbiediging van het familieleven.¹⁴⁹ Er is dus een impliciete erkenning van het hoorrecht van de minderjarige. In het arrest van 3 september 2015 erkent het EHRM dat de principes van het hoorrecht van de minderjarige in art. 12 IVRK onder art. 8 EVRM vallen. Het hoorrecht van de minderjarige is dan een eigen recht van het kind.¹⁵⁰

§ 1. Vóór 3 september 2015: impliciete erkenning van het hoorrecht

58. **IMPLICIET HOORRECHT** – Vóór 3 september 2015 bevindt het hoorrecht van de minderjarige zich impliciet in art. 8 EVRM.¹⁵¹ Het EHRM wijst namelijk op het belang te handelen volgens de wensen van het kind waar dat mogelijk is.¹⁵² Het gaat om zaken waar

¹⁴⁶ EHRM 9 mei 2006, 18249/02, C. t. Finland, §§ 63-67.

¹⁴⁷ Art. 1, 8 en 14 EVRM.

¹⁴⁸ EHRM 23 september 1994, 19823/92, Hokkanen t. Finland, § 61; EHRM 9 juni 1998, 22430/93, Bronda t. Italië; § 62; EHRM 8 juli 2003, 30943/96, Sahin t. Duitsland §§ 75 en 77; EHRM 8 juli 2003, 31871/96, Sommerfeld t. Duitsland, § 74; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 447 en 450; U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 119.

¹⁴⁹ EHRM 24 maart 1988, 10465/83, Olsson t. Zweden; EHRM 23 september 1994, 19823/92, Hokkanen t. Finland; EHRM 9 juni 1998, 22430/93, Bronda t. Italië; EHRM 13 juli 2000, 25735/94, Elsholz t. Duitsland; EHRM 9 mei 2006, 18249/02, C. t. Finland.

¹⁵⁰ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië; EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland.

¹⁵¹ EHRM 24 maart 1988, 10465/83, Olsson t. Zweden, § 73; EHRM 23 september 1994, 19823/92, Hokkanen t. Finland, § 61-62; EHRM 9 juni 1998, 22430/93, Bronda t. Italië; §§ 60-63; EHRM 13 juli 2000, 25735/94, Elsholz t. Duitsland; EHRM 9 mei 2006, 18249/02, C. t. Finland, §§ 58-59; U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 117.

¹⁵² EHRM 23 september 1994, 19823/92, Hokkanen t. Finland, § 61.

ouders een schending van art. 8 EVRM inroepen door het feit dat het kind niet gehoord wordt in de procedure, er geen deskundigenadvies ingewonnen wordt over de wensen van het kind of enkel de mening van het kind doorslaggevend is in de uiteindelijke beslissing.¹⁵³

59. **HOKKANEN T. FINLAND** – In de zaak *Hokkanen t. Finland* besluit het EHRM tot schending van het recht op familielevens van de vader omdat de nationale instanties *enkel* rekening houden met de mening van het kind, dat zijn vader niet meer wil zien. Het EHRM oordeelt dat de mening van het kind determinerend is, maar gelet op de omstandigheden *in concreto* mag er niet *enkel* daarmee rekening gehouden worden.¹⁵⁴ Het is dus niet strijdig met het EVRM om het kind te horen in het kader van het recht op familielevens van de *ouder*. Dit arrest wijst echter op de appreciatiemarge van de lidstaten in het horen van kinderen, eerder dan op de erkenning van het hoorrecht van de minderjarige onder het EVRM.¹⁵⁵

60. **ELSHOLZ T. DUITSLAND** – In de zaak *Elsholz t. Duitsland* oordeelt het EHRM dat er een schending is van het familielevens van de vader aangezien er onvoldoende deskundig advies ingewonnen wordt over de mening van het kind.¹⁵⁶ Hieruit kan afgeleid worden dat het belangrijk is om deskundig advies in te winnen over de mening van het kind en belang te hechten aan zijn mening in het kader van het recht op familielevens van de *vader*. De mening van het kind is niet belangrijk in het licht van de deelname van het *kind* aan de procedure: door het gebrek aan deskundig advies is de deelname van de *vader* aan de procedure niet voldoende gewaarborgd. De deelname van het kind aan de procedure wordt als dusdanig afgeleid van het recht van de vader op familielevens.¹⁵⁷

61. **SAHIN T. DUITSLAND** – In de zaak *Sahin t. Duitsland* besluit de Kamer tot een schending van het recht op familielevens van de vader omdat het kind niet gehoord wordt in de nationale

¹⁵³ EHRM 13 juli 2000, 25735/94, *Elsholz t. Duitsland*; EHRM 8 juli 2003, 30943/96, *Sahin t. Duitsland*; EHRM 9 mei 2006, 18249/02, *C. t. Finland*; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 444.

¹⁵⁴ EHRM 23 september 1994, 19823/92, *Hokkanen t. Finland*; U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 84-85 en 117.

¹⁵⁵ EHRM 23 september 1994, 19823/92, *Hokkanen t. Finland*, § 61; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 447 en 450.

¹⁵⁶ EHRM 13 juli 2000, 25735/94, *Elsholz t. Duitsland*, § 52-53; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 445 en 448.

¹⁵⁷ A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 445.

procedure.¹⁵⁸ De Grote Kamer vernietigt de beslissing en stelt dat het te ver zou gaan om te vereisen dat de nationale instanties het kind altijd moeten horen. De Grote Kamer oordeelt dat het horen van het kind afhangt van de specifieke omstandigheden van elke zaak, rekening houdende met de leeftijd en de rijpheid van het kind.¹⁵⁹ Hier komt het opnieuw neer op de appreciatiemarge van lidstaten om een kind al dan niet te horen.¹⁶⁰ Ook hier is het horen van het kind een recht van de *ouder* onder art. 8 EVRM hoewel het IVRK het duidelijk als een recht van het *kind* zelf ziet.¹⁶¹

62. **C. T. FINLAND** – In de zaak *C. t. Finland* gaat het EHRM verder dan in *Hokkanen* door te stellen dat het algemeen aanvaard wordt dat rechtbanken rekening moeten houden met de wensen van het kind.¹⁶² Het is dus niet meer een loutere vaststelling van niet-tegenstrijdigheid met het EVRM, maar een erkenning van een algemene praktijk onder staten om kinderen te horen.¹⁶³

§ 2. Na 3 september 2015: expliciete erkenning van het hoorrecht

63. **EXPLICIET HOORRECHT** – In het arrest van 3 september 2015 bevestigt het EHRM expliciet dat de principes van het hoorrecht van de minderjarige in art. 12 IVRK van toepassing zijn op het recht op eerbiediging van het familieleven: kinderen die in staat zijn om hun mening te uiten moeten de mogelijkheid hebben gehoord te worden en die mening te uiten in elke gerechtelijke en administratieve procedure over de rechten van het kind.¹⁶⁴

¹⁵⁸ EHRM 11 oktober 2001, 30943/96, Sahin t. Duitsland, §§ 47-49; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 447.

¹⁵⁹ EHRM 8 juli 2003, 30943/96, Sahin t. Duitsland, § 73.

¹⁶⁰ EHRM 8 juli 2003, 30943/96, Sahin t. Duitsland, §§ 73, 77 en 78; A. GRGIC, “Jurisprudence of the European Court of Human Rights on the best interests of the child in family affairs” in *The best interests of the child – A dialogue between theory and practice*, Straatsburg, Raad van Europa, 2016, (105) 107; S. SMETS, *De doorwerking van het Kinderrechtenverdrag in de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, onuitg., masterscriptie Rechten KU Leuven, 2012, 50, nr. 111.

¹⁶¹ Art. 12 IVRK; EHRM 11 oktober 2001, 30943/96, Sahin t. Duitsland; EHRM 8 juli 2003, 30943/96, Sahin t. Duitsland; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 447-448.

¹⁶² EHRM 23 september 1994, 19823/92, Hokkanen t. Finland, § 61; EHRM 9 mei 2006, 18249/02, C. t. Finland, § 57.

¹⁶³ A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 447.

¹⁶⁴ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, § 181: “Having regard to Article 12 of the Convention on the Rights of the Child (see paragraphs 94 and 97 above, and in particular point 32 of the General comment no. 12 of the Committee on the Rights of the Child), the Court finds that the same considerations apply mutatis mutandis in any judicial or administrative proceedings affecting children’s rights under Article 8 of the present Convention. In particular, in such cases it cannot be said that the children capable of forming their own views were sufficiently involved in the decision-making process if they were not provided with the opportunity to be heard

64. **EIGEN RECHT** – In de zaak *M. en M. t. Kroatië* besluit het Hof tot een schending van het recht op eerbiediging van het privé- en familielevens van het *kind*, dat zelf verzoeker is in de procedure, gelet op de specifieke omstandigheden van de zaak, aangezien het kind in staat is om zijn mening te uiten en zijn mening niet gerespecteerd wordt.¹⁶⁵ Het kind heeft dus geen recht meer dat afgeleid wordt van de ouder, maar een *eigen* recht om gehoord te worden en om belang te hechten aan die mening.¹⁶⁶

Afdeling 5. Recht op vrijheid van meningsuiting

65. **GEEN VERWIJZING NAAR KINDEREN** – Art. 10 EVRM garandeert het recht op vrije meningsuiting aan *eenieder*.¹⁶⁷ Gelet op de algemene draagwijdte van het EVRM en het non-discriminatiebeginsel is het van toepassing op kinderen.¹⁶⁸ Art. 10 EVRM voorziet echter geen specifieke bescherming voor kinderen.¹⁶⁹

66. **BESCHERMING TEGEN NEGATIEVE INMENGING** – Art. 10 EVRM beschermt tegen negatieve inmenging van de staat. Er is nergens in het EVRM een positieve verplichting voor staten om maatregelen te nemen die er specifiek voor zorgen dat kinderen dit recht genieten terwijl kinderen daar eerder nood aan hebben.¹⁷⁰ Anderzijds is er nergens in het EVRM een specifieke beperking te vinden op dit recht voor kinderen.

67. **ART. 12 IVRK ALS HULPMIDDEL** – Het is *in theorie* mogelijk om art. 10 EVRM te lezen in het licht van art. 12 IVRK, dat het hoorrecht van de minderjarige waarborgt. Dit betekent niet dat het EVRM nieuwe rechten krijgt, maar wel dat art. 10 EVRM toegepast wordt op een wijze dat kinderen effectief hun recht op vrije meningsuiting genieten.¹⁷¹ Bovendien is

and thus express their views.”; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië, §§ 72 en 78; EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland, §§ 74 en 91; E. MERCKX, “EHRM herinnert aan belang hoorrecht bij vechtscheiding”, *Juristenkrant* 2015, afl. 315, 7.

¹⁶⁵ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, § 186: “Moreover, the first applicant, who is an A-grade pupil and whom the experts viewed as being of good or even above average intellectual capacities (see paragraphs 19-20 above), was nine and a half years old at the start of the proceedings and is now thirteen and a half. It would thus be difficult to argue that, given her age and maturity, she is not capable of forming her own views and expressing them freely. The Court therefore finds that not respecting her wishes as regards the issue of which parent to live with would, in the specific circumstances of the present case, constitute an infringement of her right to respect for private and family life.”.

¹⁶⁶ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, § 186; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië; EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland.

¹⁶⁷ Art. 10 EVRM.

¹⁶⁸ Art. 1 en 14 EVRM; G. VAN BUEREN, *Child rights in Europe*, Parijs, Council of Europe publishing, 2007, 81-82.

¹⁶⁹ Art. 10 EVRM; G. VAN BUEREN, *Child rights in Europe*, Parijs, Council of Europe publishing, 2007, 82.

¹⁷⁰ G. VAN BUEREN, *Child rights in Europe*, Parijs, Council of Europe publishing, 2007, 82.

¹⁷¹ G. VAN BUEREN, *Child rights in Europe*, Parijs, Council of Europe publishing, 2007, 82.

het EVRM niet het enige referentiekader voor de interpretatie van de rechten en vrijheden die het waarborgt aangezien het Hof rekening moet houden met elke regel van internationaal recht dat van toepassing is op de verdragspartijen en dus ook met het IVRK.¹⁷² Het EHRM gebruikt art. 12 IVRK dan ook als interpretatiemiddel bij de toepassing van het EVRM.¹⁷³ In de praktijk lijkt dit echter alleen bij art. 8 EVRM te gebeuren (*infra* nrs. 114-115).¹⁷⁴

Hoofdstuk 4. Besluit: vereisten voor het hoorrecht van de minderjarige in het EVRM

68. **ERKENNING HOORRECHT DOOR EHRM** – Het EVRM is tot stand gekomen in een naoorlogse periode waar de focus ligt op een principiële erkenning van mensenrechten. Specifieke aandacht voor kinderrechten ontbreekt in die context. Het EHRM is verplicht om het EVRM te lezen in het licht van andere internationale instrumenten en heeft bevestigd dat het IVRK hieronder valt.¹⁷⁵ Hoewel de tekst van het EVRM het hoorrecht van de minderjarige niet expliciet erkent, heeft het EHRM dit toch afgeleid uit art. 8 EVRM via het principe van dynamische interpretatie, de doctrine van de *margin of appreciation* en de interpretatieprincipes van het Vwv.¹⁷⁶
69. **VEREISTEN** – *Oorspronkelijk* werd het hoorrecht van de minderjarige ingeroepen door de ouders die een schending van hun EVRM-rechten aanvoeren. Het hoorrecht van kinderen was dus een afgeleid recht van de ouder die het inriep in zaken rond art. 6 en 8 EVRM. Afhankelijk van de omstandigheden van de zaak, de leeftijd en de rijpheid van het kind was

¹⁷² Art. 31, §3, c) Vwv; EHRM 12 november 2008, 34503/97, Demir en Baykara t. Turkije, § 67.

¹⁷³ EHRM 8 juli 2003, 30943/96, Sahin t. Duitsland; EHRM 8 juli 2003, 31871/96, Sommerfeld t. Duitsland; EHRM 22 juni 2004, 78028/01, 78030/01, Pini e.a. t. Roemenië §139; EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, §§ 181 en 184; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië, §§ 41, 42, 72 en 78; EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland, §§ 9, 45, 74 en 91; Dissenting Opinion of Judge Koskelo bij EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland, § 9; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Coouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 32, nr. 10; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 108.

¹⁷⁴ *Supra* vn. 173.

¹⁷⁵ Art. 31, lid 3, c) Vwv; EHRM 26 juni 2003, Maire t. Portugal, § 72; EHRM 13 juli 2004, Lafargue t. Roemenië, § 86; P. BONFILS en A. GOUTTENOIRE, *Droit des mineurs*, Parijs, Dalloz, 2008, 38, nr.70; U. KILKELLY, *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 15.

¹⁷⁶ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 442-444.

er een hoorrecht van de minderjarige.¹⁷⁷ Anderzijds kaderde het hoorrecht van de minderjarige ook in de appreciatiemarge van staten.¹⁷⁸

Vanaf het arrest van 3 september 2015 is er een expliciete erkenning van het hoorrecht van de minderjarige als een eigen recht van het kind onder art. 8 EVRM.¹⁷⁹ Aangezien het EHRM hiervoor verwijst naar de principes van art. 12 IVRK en deze als het ware integreert in het EVRM, volstaat het om voor de rest van het onderzoek na te gaan of de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige overeenstemt met art. 12 IVRK. Bij niet-naleving van art. 12 IVRK kan dan een schending van art. 8 EVRM opgeworpen worden voor het EHRM omdat art. 8 EVRM nu ook het hoorrecht van de minderjarige bevat zoals gewaarborgd door art. 12 IVRK.

¹⁷⁷ EHRM 8 juli 2003, 30943/96, Sahin t. Duitsland; EHRM 8 juli 2003, 31871/96, Sommerfeld t. Duitsland; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 449.

¹⁷⁸ EHRM 8 juli 2003, 30943/96, Sahin t. Duitsland; EHRM 8 juli 2003, 31871/96, Sommerfeld t. Duitsland; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 455.

¹⁷⁹ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië; EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland.

Deel II. Het hoorrecht van de minderjarige in het IVRK

70. **OVERZICHT** – Dit deel gaat na welke vereisten het IVRK stelt aan het hoorrecht van de minderjarige. Een eerste hoofdstuk schetst de totstandkoming en het doel van het IVRK. Het tweede hoofdstuk beschrijft enkele uitgangspunten van het IVRK. Het derde hoofdstuk gaat na welke bepalingen uit het IVRK relevant zijn voor kinderen, welke vereisten die bepalingen aan het hoorrecht stellen en hoe het EHRM die toepast in zijn rechtspraak.

Hoofdstuk 1. Totstandkoming en doel van het IVRK

71. **ONTSTAAN INTERNATIONALE KINDERRECHTEN** – Er bestaat twijfel in welke mate kinderrechten onderscheiden moeten worden van de internationale mensenrechteninstrumenten.¹⁸⁰ Kinderrechteninstrumenten suggereren immers dat kinderen andere rechten hebben dan volwassenen terwijl het verkieslijk is om kinderrechten te zien als een integraal onderdeel van hetzelfde beschermingssysteem van mensenrechten. Mensenrechteninstrumenten focussen echter op volwassenen: kinderrechten moeten focussen op de specifieke kwetsbaarheid of onervarenheid van kinderen.¹⁸¹ Daarom is het toekennen van ‘rechten’ aan kinderen geschikt en doeltreffend om hen te beschermen.¹⁸²

In 1924 neemt de Volkenbond de Verklaring van Genève aan ter bescherming van de ontheemde en verweesde kinderen uit de Eerste Wereldoorlog.¹⁸³ Deze ging zelfs de UVRM van 1948 vooraf. De Verklaring van Genève somt echter de plichten op van volwassenen tegenover kinderen in plaats van de rechten van het kind. Kinderen zijn passieve objecten.¹⁸⁴ Bovendien gaat het om een verklaring, geen juridisch bindend verdrag.

¹⁸⁰ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 20; N. CANTWELL, “The Origins, Development and Significance of the United Nations Convention on the Rights of the Child” in S. DETRICK (ed.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: a Guide to the Travaux Préparatoires*, Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers, 1992, (19) 29; L. J. LEBLANC, *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, xiv-xv.

¹⁸¹ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 20-21; W. VANDENHOLE, “Het kind en het badwater: de kruisbestuiving van kinderrechten en mensenrechten” in W. VANDENHOLE (ed.) *Kinderrechten als mensenrechten: een multidisciplinaire verkenning*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (25) 29.

¹⁸² T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 20-21; A. A. TUN, G. CAVE, D. TROTTER en B. BELL, “The domestic fulfilment of children’s rights: save the children’s experiences in the use of rights-based approaches” in A. ALEN e.a. (eds.) *The UN Children’s Rights Convention: theory meets practice*, Antwerpen, Intersentia, 2007, (33) 35, nr. 7.

¹⁸³ Verklaring van Genève inzake de Rechten van het Kind, aangenomen door de Algemene Vergadering van de Volkenbond op 26 september 1924, zie E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 80 en 185; T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 21.

¹⁸⁴ UNITED NATIONS OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS, *Legislative history of the Convention on the Rights of the Child*, New York, United Nations, 2007, 3; T. BUCK, *International child*

In 1959 wijzigt de VN de Verklaring van Genève met het oog op de goedkeuring ervan.¹⁸⁵ De Verklaring van 1959 ziet het kind als rechtssubject in die zin dat de VN de beschermingsrechten van kinderen erkent. Het kind heeft echter nog altijd geen participatierechten.¹⁸⁶

72. **ONTSTAAN IVRK** – De Verklaring van Genève en de Verklaring van 1959 erkennen reeds lang dat de status en de behandeling van kinderen legitieme kwesties zijn. In 1978 werd een open werkgroep met zowel statelijke als niet-statelijke actoren aangesteld om een kinderrechtenverdrag op te stellen op vraag van de Poolse delegatie in de VN. De Poolse delegatie oefende immers al jaren druk uit om iets te doen aan de kind-gerelateerde problemen voortvloeiende uit de wereldoorlog.¹⁸⁷ De twijfel bleef echter bestaan over de nood aan een bindend kinderrechtenverdrag, alsook over de *timing* ervan.¹⁸⁸ De werkgroep besliste alles via *consensus*.¹⁸⁹ In 1989 nam de Algemene Vergadering van de VN unaniem het IVRK aan. Op 2 september 1990 trad het Verdrag in werking.¹⁹⁰ De snelheid waarmee het is aangenomen en het aantal landen die het hebben geratificeerd, tonen aan dat zo'n kinderrechtenverdrag noodzakelijk of toch minstens meer wenselijk dan schadelijk is.¹⁹¹

73. **DOEL** – Het IVRK erkent het kind als drager van rechten. Er zijn drie doelstellingen. Ten eerste bevestigt het Verdrag dat bepaalde mensenrechten ook expliciet een

law, Londen, Routledge, 2014, 22; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 81.

¹⁸⁵ Verklaring van de Rechten van het Kind van 20 november 1959, *UN Doc. A/RES/1386*; T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 22; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 81.

¹⁸⁶ Beginsel 1 Verklaring van 1959; T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 22; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 84.

¹⁸⁷ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 89; L. J. LEBLANC, *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, 16.

¹⁸⁸ Question of a Convention on the Rights of the Child, Report of the Secretary-General, Corrigendum, 27 februari 1979, *E/CN.4/1324/Corr. 1, 2*; Question of a Convention on the Rights of the Child, Report of the Working Group, 12 maart 1979, *E/CN.4/L.1468*, § 4; T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 89; N. CANTWELL, "The Origins, Development and Significance of the United Nations Convention on the Rights of the Child" in S. DETRICK (ed.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: a Guide to the Travaux Préparatoires*, Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers, 1992, (19) 29; L. J. LEBLANC, *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, 17-18.

¹⁸⁹ Over één punt kon geen consensus bereikt worden, namelijk over de financieringswijze van het Comité voor de Rechten van het kind. De Algemene Vergadering heeft hierover formeel gestemd en beslist, zie L. J. LEBLANC, *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, 25-26; T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 89-90.

¹⁹⁰ Art. 49 IVRK; T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 90; N. CANTWELL, "The Origins, Development and Significance of the United Nations Convention on the Rights of the Child" in S. DETRICK (ed.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: a Guide to the Travaux Préparatoires*, Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers, 1992, (19) 29.

¹⁹¹ L. J. LEBLANC, *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, xvi.

zelfbeschikkingsrecht van het kind zijn, zoals het recht op vrijwaring tegen foltering.¹⁹² Ten tweede zijn er *beschermingsrechten* die rekening houden met de bijzondere behoeften en de kwetsbaarheid van kinderen, zoals de hogere voorwaarden inzake arbeidsomstandigheden.¹⁹³ Ten derde zijn er *specifieke rechten* die enkel of in het bijzonder van toepassing zijn op kinderen, bijvoorbeeld het verbod om kinderen van hun ouders te scheiden en de specifieke bescherming van kind-vluchtelingen.¹⁹⁴

74. **INHOUD** – Het IVRK zet de principes van de twee eerdere kinderrechtenverklaringen om in *hard law*. Het IVRK waarborgt op alomvattende wijze fundamentele principes van internationale kinderrechten.¹⁹⁵ Het allesomvattende karakter wijst erop dat het IVRK verschillende soorten rechten omvat, maar hierin geen formeel onderscheid maakt. Alle gewaarborgde rechten zijn even belangrijk en zijn onderling van elkaar afhankelijk. Er bestaat geen hiërarchie tussen de verschillende soorten rechten en het ene recht heeft geen reden van bestaan zonder het andere.¹⁹⁶

Het IVRK waarborgt zowel burgerlijke en politieke rechten als economische, sociale en culturele rechten.¹⁹⁷ Vernieuwend zijn de participatierechten. Kinderen hebben het recht om zelf bepaalde handelingen te stellen en hebben recht op inspraak.¹⁹⁸ Vooral art. 12 IVRK is

¹⁹² Art. 37 IVRK; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 98.

¹⁹³ Art. 32 IVRK; L. J. LEBLANC, *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, 133-135; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 98.

¹⁹⁴ Art. 9-11 en 22 IVRK; S. MEEUWESE, M. BLAAK en M. KAANDORP (eds.), *Internationaal Jeugdrecht: een toelichting voor rechtspraktijk en jeugdbeleid op het Verdrag inzake de Rechten van het Kind en andere internationale regelgeving over de rechtspositie van minderjarigen*, Leiden, Defence for Children, 2005, 5; J. PUT, *Handboek Jeugdbeschermingsrecht*, Brugge, Die Keure, 2015, 61, nr. 105; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 98.

¹⁹⁵ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 22; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 95.

¹⁹⁶ A. ALEN en W. PAS, "The UN Convention on the Rights of the Child's Self-executing Character" in E. VERHELLEN (ed.), *Monitoring Children's Rights*, 1996, (165) 177; S. DETRICK, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Den Haag, Kluwer, 1999, 25; S. MEEUWESE e.a. (eds.), *Internationaal Jeugdrecht: een toelichting voor rechtspraktijk en jeugdbeleid op het Verdrag inzake de Rechten van het Kind en andere internationale regelgeving over de rechtspositie van minderjarigen*, Leiden, Defence for Children, 2005, 5; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 94.

¹⁹⁷ L. J. LEBLANC, *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, xviii; D. MCGOLDRICK, "The United Nations Convention on the Rights of the Child" in M.D.A. FREEMAN (ed.), *Children's Rights*, II, Dartmouth, Ashgate, 2004, (79) 80.

¹⁹⁸ L. J. LEBLANC, *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, 157; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 98-99.

van belang aangezien deze bepaling het hoorrecht van de minderjarige bevat.¹⁹⁹ Naast materiële regels bevat het IVRK een toezichtsregeling voor de naleving van het Verdrag.²⁰⁰

75. **MEERWAARDE** – Het IVRK is niet het eerste internationale instrument inzake kinderrechten, maar is wel belangrijk op een aantal vlakken. Ten eerste duidt het op de internationale erkenning dat de algemene mensenrechteninstrumenten niet volstaan voor de bescherming van kinderen. Ten tweede bevat het IVRK niet enkel burgerlijke en politieke rechten, maar ook economische, sociale en culturele rechten en deze rechten zijn dan nog specifiek afgestemd op kinderen.²⁰¹

Hoofdstuk 2. Uitgangspunten van het IVRK

76. **OVERZICHT** – Dit hoofdstuk licht enkele uitgangspunten van het IVRK toe. De eerste afdeling behandelt de rechtskracht van het IVRK. De tweede afdeling gaat in op de directe werking ervan. De derde afdeling bespreekt het handhavingsmechanisme van het IVRK.

Afdeling 1. Rechtskracht

77. **BINDEND VERDRAG** – De instemming van een staat om door een verdrag gebonden te worden komt tot uitdrukking door ieder overeengekomen middel. Dit kan door ondertekening, bekrachtiging, aanvaarding enz.²⁰² Het IVRK staat open voor ondertekening door alle staten, maar moet daarna nog bekrachtigd worden om een staat te binden.²⁰³ Elk in werking getreden verdrag bindt bovendien de partijen en moet te goeder

¹⁹⁹ Art. 12 IVRK; B. MARIELLE, “Children and International Human Rights Law/The Right of the Child to be Heard, written by Aisling Parkes”, *The International Journal of Children’s Rights* 2015, vol. 23, 482; D. STOECKLIN, “Freely Expressed Views: Methodological Challenges for the Right of the Child to be Heard”, *Child Indicators Research* 2019, vol. 12, 570; L. J. LEBLANC, *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, 159; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 98-99.

²⁰⁰ Art. 42-45 IVRK.

²⁰¹ D. MCGOLDRICK, “The United Nations Convention on the Rights of the Child” in M.D.A. FREEMAN (ed.), *Children’s Rights*, II, Dartmouth, Ashgate, 2004, (79) 80; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 94; S. MEEUWESE e.a. (eds.), *Internationaal Jeugdrecht: een toelichting voor rechtspraak en jeugdbeleid op het Verdrag inzake de Rechten van het Kind en andere internationale regelgeving over de rechtspositie van minderjarigen*, Leiden, Defence for Children, 2005, 1; E. VERHELLEN, “Implementatie van kinderrechten: ook een academische verantwoordelijkheid” in W. VANDENHOLE (ed.) *Kinderrechten als mensenrechten: een multidisciplinaire verkenning*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (1) 7-8.

²⁰² Art. 11 VVW; J. COMBACAU en S. SUR, *Droit international public*, Parijs, LGDJ, 2016, 119; J. WOUTERS, *Internationaal recht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 23; J. WOUTERS e.a., *International law. A european perspective*, Oxford, Hart publishing, 2019, 78.

²⁰³ Art. 46-47 IVRK; T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 91; S. DETRICK, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Den Haag, Kluwer, 1999, 44.

trouw door hen worden uitgevoerd (*pacta sunt servanda*-beginsel).²⁰⁴ Het IVRK is dus bindend voor alle staten die het geratificeerd hebben.²⁰⁵

78. **INTERNATIONAAL GEWOONTERECHT?** – De vraag is of het IVRK internationaal gewoonterecht uitmaakt. Een internationale gewoonte is een als recht aanvaarde algemene praktijk die op hetzelfde niveau staat als een verdrag en boven de Belgische wet.²⁰⁶ Internationaal gewoonterecht maakt deel uit van de Belgische rechtsorde zonder dat parlementaire instemming, noch publicatie in het *Belgisch Staatsblad* vereist zijn.²⁰⁷ Dit is nuttig in het kader van de onzekerheid rond de directe werking van het IVRK in België (*infra* nr. 80 e.v.): indien het IVRK geen directe werking heeft, kan het toch nog ingeroepen worden in de Belgische rechtsorde als internationaal gewoonterecht.

Er zijn twee vereisten om als gewoonterechtelijke regel erkend te worden. Er moet een objectief element (*usus*) zijn: dit is de veelvuldige herhaling over een zekere duur van

²⁰⁴ Art. 26 VVW; IGH 25 september 1997, nr. 692, Gabcikovo-Nagymaros Project (Hongarije t. Slovaakse Republiek), *ICJ Rep* 7, §142; M. BOSSUYT, “Le rapport entre la constitution belge et les traités”, *BTIR* 2012, 432; R. KOLB, *Théorie du droit international*, Brussel, Bruylant, 2013, 173; J. COMBACAU en S. SUR, *Droit international public*, Parijs, LGDJ, 2016.; J. SALMON, “Article 26 : Pacta sunt servanda” in O. CORTEN en P. KLEIN (eds.), *The Vienna Conventions on the Law of Treaties*, I, Oxford, Oxford University Press, 2011, (659) 676-677; C. VAN ASSCHE, “Het Grondwettelijk Hof en het internationaal recht. Je t’aime, moi non plus?”, *BTIR* 2012, 442; J. WOUTERS e.a., *International law. A european perspective*, Oxford, Hart publishing, 2019, 93.

²⁰⁵ Alle landen ter wereld hebben het IVRK ondertekend en geratificeerd, behalve de Verenigde Staten. De Verenigde Staten hebben het IVRK wel ondertekend, maar niet geratificeerd, zie <http://indicators.ohchr.org/>; S. MEEUWESE e.a. (eds.), *Internationaal Jeugdrecht: een toelichting voor rechtspraak en jeugdbeleid op het Verdrag inzake de Rechten van het Kind en andere internationale regelgeving over de rechtspositie van minderjarigen*, Leiden, Defence for Children, 2005, 3; E. VERHELLEN, “Een inleiding tot het verdrag inzake de rechten van het kind” in W. VANDENHOLE (ed.), *Kinderrechten in België*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (17) 33.

²⁰⁶ Cass. 12 februari 2003, Sharon, *JLMB* 2003, 364, *JT* 2003, 246; A.J. BALLIER, “Reexamining Customary International Law”, *RDIC* 2017, 347; B. CHENG, “Some Remarks on the Constituent Element(s) of General (or So-called Customary) International Law” in A. ANGHIE en C. STURGESS (eds.), *Legal Visions of the 21st Century: Essays in Honour of Judge Christopher Weeramantry*, Den Haag, Kluwer, 1998, (378) 379; J. COMBACAU en S. SUR, *Droit international public*, Parijs, LGDJ, 2016, 164; H. PANKEN, C. RYNGAERT en D. VAN EECKHOUTTE, “Het arrest Sharon van het Hof van Cassatie: bouwstenen voor de verdere rol van universele jurisdictie, internationale immuniteiten en de doorwerking van het internationaal gewoonterecht”, *RBDI* 2004, afl. 1, 240-241; O. SENDER en M. WOOD, “The emergence of customary international law: between theory and practice” in C. BRÖLMANN en Y. RADI (eds.), *Research Handbook on the Theory and Practice of International Lawmaking*, Cheltenham, Edward Elgar, 2016, (133) 137; M. SHAW, *International Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 124; J. WOUTERS, *Internationaal recht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 53, nr. 57 en 94, nr. 106.

²⁰⁷ GwH 27 april 2017, nr. 48/2017; Cass. 25 januari 1906, Drecoll, *Pas.* 1906, I, 109 (“international law is part of the law of the land”); A. VANDAELE en D. VAN EECKHOUTTE, “Doorwerking van internationale normen in de Belgische rechtsorde” in X., *Themis 13 - Internationaal en Europees recht*, Brugge, die Keure, 2002, (5) 11; H. PANKEN e.a., “Het arrest Sharon van het Hof van Cassatie: bouwstenen voor de verdere rol van universele jurisdictie, internationale immuniteiten en de doorwerking van het internationaal gewoonterecht”, *RBDI* 2004, afl. 1, 247; J. WOUTERS, *Internationaal recht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 84, nr. 94; J. WOUTERS e.a., *International law. A european perspective*, Oxford, Hart publishing, 2019, 152 en 185-186..

gelijklopende gedragingen door staten in een bepaalde aangelegenheid.²⁰⁸ De Verklaring van Genève en de Verklaring van 1959 wijzen op het feit dat er sinds lang voor het IVRK een *usus* bestaat om kinderen een bijzondere bescherming te bieden.²⁰⁹

Er moet ook een subjectief element (*opinio juris*) zijn: dit is de overtuiging van staten dat de gedragingen in deze aangelegenheid een verplichtend karakter hebben.²¹⁰ Het bestaan van een verdrag kan een bewijs hiervan zijn.²¹¹ De bijna universele ratificatie van het IVRK in een korte tijdspanne toont aan dat er een *opinio juris* is inzake kinderrechten: staten zijn overtuigd dat er een verplichting is om kinderrechten te waarborgen. Daarenboven heeft geen enkele staat weerstand geboden tegen de totstandkoming van het IVRK, ondanks de twijfel over de nood aan een kinderrechtenverdrag.²¹²

79. TOEPASSING VAN DE HOOGSTE STANDAARD – Het IVRK doet geen afbreuk aan bepalingen in andere internationale of nationale instrumenten die meer bijdragen tot de verwezenlijking van de kinderrechten.²¹³ Het IVRK bevat dus minimumnormen. Dit komt door het proces van consensus in de werkgroep die het IVRK opgesteld heeft.²¹⁴

Afdeling 2. Rechtstreekse werking

80. AANDUIDING IN PERIODIEKE VERSLAGEN – Het Kinderrechtencomité vraagt dat staten in hun periodieke verslagen aanduiden of de bepalingen van het IVRK directe werking

²⁰⁸ Art. 38, §1, b) Statuut Internationaal Gerechtshof van 26 juni 1945, *BS* 1 januari 1946; IGH 27 juni 1968, *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua t. Verenigde Staten)*, *ICJ Reports* 1968, 14; Cass. 12 februari 2003, Sharon, *JT* 2003, 246; J. KLABBERS, *International Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, 29; J. WOUTERS, *Internationaal recht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 53-57.

²⁰⁹ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 94.

²¹⁰ *Supra* vn. 208.

²¹¹ D. CARREAU en F. MARRELLA, *Droit international*, Parijs, Pedone, 2012, 310; B. LEPARD, *Customary International Law. A New Theory with Practical Applications*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 191; A. ROBERTS en S. SIVAKUMARAN, “The theory and reality of the sources of international law” in M. EVANS (ed.), *International law*, Oxford, Oxford University Press, 2018, (89) 95.

²¹² T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 94, met verwijzing naar rechtspraak in de Verenigde Staten die het IVRK als internationaal gewoonterecht erkent; J. DOEK, “The current status of the United Nations Convention on the Rights of the Child” in S. DETRICK (ed.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: a Guide to the Travaux Préparatoires*, Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers, 1992, (632) 640.

²¹³ Art. 41 IVRK.

²¹⁴ S. MEEUWESE e.a. (eds.), *Internationaal Jeugdrecht: een toelichting voor rechtspraak en jeugdbeleid op het Verdrag inzake de Rechten van het Kind en andere internationale regelgeving over de rechtspositie van minderjarigen*, Leiden, Defence for Children, 2005, 8; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 99; E. VERHELLEN, “Implementatie van kinderrechten: ook een academische verantwoordelijkheid” in W. VANDENHOLE (ed.) *Kinderrechten als mensenrechten: een multidisciplinaire verkenning*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (1) 11.

hebben.²¹⁵ Dit zorgt ervoor dat de directe werking van het IVRK verschilt per Verdragspartij (voor het hoorrecht in België: *infra* nr. 110).

81. **VOORWAARDEN** – Om rechtstreekse werking te hebben moet het verdrag ten eerste geïncorporeerd zijn in de nationale rechtsorde en moet de verdragsbepaling ten tweede voldoende volledig en duidelijk geformuleerd zijn.²¹⁶ Het gevolg van rechtstreekse werking in de Belgische rechtsorde is dat de verdragsnorm voorrang heeft op interne normen en de interne norm buiten toepassing verklaard wordt bij strijdigheid met de verdragsnorm.²¹⁷ De rechter is zelfs verplicht om direct werkende bepalingen toe te passen.²¹⁸ Dit is relevant indien de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige niet in overeenstemming is met het IVRK: bij rechtstreekse werking kunnen particulieren het IVRK rechtstreeks inroepen voor de nationale rechtbanken en rechters kunnen het IVRK als juridische grondslag gebruiken. *Caveat* hierbij is de toepassing van de hoogste standaard (*supra* nr. 79).²¹⁹

²¹⁵ General guidelines regarding the form and contents of periodic reports to be submitted by States Parties under art. 44, §1, (b) of the Convention, aangenomen door het Comité voor de Rechten van het kind op 11 oktober 1996, CRC/C/58, p. 4, §1; S. DETRICK, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Den Haag, Kluwer, 1999, 27; E. VERHELLEN, “Implementatie van kinderrechten: ook een academische verantwoordelijkheid” in W. VANDENHOLE (ed.) *Kinderrechten als mensenrechten: een multidisciplinaire verkenning*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (1) 9.

²¹⁶ A. ALEN en K. MUYLLE, *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Mechelen, Kluwer, 2011, 45, nr. 61 b); P. SENA EVE en S. ARNOEYTS, “Tien jaar Belgische rechtspraak inzake de aanwending van het IVRK” in P. SENA EVE en P. LEMMENS (eds.), *De betekenis van de mensenrechten voor het personen- en familierecht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, (105) 106, nr. 165; C. VAN ASSCHE, “À propos de la notion d’applicabilité directe du droit international de Joe Verhoeven (1980-II)”, *BTIR* 2015, 481; J. VANDE LANOTTE, G. GOEDERTIER, Y. HAECK, J. GOOSSENS en T. DE PELSMAEKER, *Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 93-94; J. WOUTERS, *Internationaal recht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 86.

²¹⁷ Cass. 27 mei 1971, Smeerkaas arrest, *Arr. Cass.* 1971, 959; A. ALEN en W. PAS, “The UN Convention on the Rights of the Child’s Self-executing Character” in E. VERHELLEN (ed.), *Monitoring Children’s Rights*, 1996, (165) 169; P. D’ARGENT, “Remarques sur le conflit entre normes de droit interne et de droit international”, *BTIR* 2012, 363; S. FEYEN, “Verdragsrechtelijke inwerking. Enkele overwegingen omtrent de inwerkingsmechanismen in de Belgische rechtsorde en hun rechtstheoretische grondslag.”, *VDB-CDPK* 2008, afl. 1, 184; G. MARTYN, R. DEVLOO en Y. JORENS, *Een kennismaking met recht en rechtspraak*, Brugge, die Keure, 2018, 113; C. VAN ASSCHE, “À propos de la notion d’applicabilité directe du droit international de Joe Verhoeven (1980-II)”, *BTIR* 2015, 464; J. VANDE LANOTTE e.a., *Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 93.

²¹⁸ Cass. 27 mei 1971, Smeerkaas arrest, *Arr. Cass.* 1971, 959; A. ALEN en J. CLEMENT, “De hiërarchie der rechtsnormen”, *Themis* 2005-06/6, nr. 36, 6; J. DUJARDIN, J. VANDE LANOTTE, J. GOOSSENS en G. GOEDERTIER, *Inleiding tot het publiekrecht 1: Basisbegrippen publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 408; G. SCHAIKO, P. LEMMENS en K. LEMMENS, “Belgium” in J. GERARDS en J. FLEUREN (eds.), *Implementation of the European Convention on Human Rights and of the judgments of the ECtHR in national case-law*, Cambridge, Intersentia, 2014, (95) 101.

²¹⁹ P. SENA EVE en S. ARNOEYTS, “Tien jaar Belgische rechtspraak inzake de aanwending van het IVRK” in P. SENA EVE en P. LEMMENS (eds.), *De betekenis van de mensenrechten voor het personen- en familierecht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, (105) 107, nr. 168.

82. **1° INCORPORATIE** – België heeft een monistisch stelsel. Dit houdt in dat een verdrag geïncorporeerd is in de nationale rechtsorde wanneer voldaan is aan de volkenrechtelijke en grondwettelijke voorwaarden om gebonden te zijn door een verdrag. De *volkenrechtelijke* voorwaarden voor het IVRK zijn ondertekening en bekrachtiging. België heeft het IVRK ondertekend en geratificeerd. De *grondwettelijke* voorwaarden zijn parlementaire instemming en publicatie. Het IVRK is op 15 januari 1992 in werking getreden in België en gepubliceerd op 17 januari 1992. Bijgevolg is aan de eerste voorwaarde van de directe werking voldaan.²²⁰
83. **2° VOLDOENDE VOLLEDIG EN DUIDELIJK** – De hoogste Belgische rechtscolleges benaderen de tweede voorwaarde van de rechtstreekse werking op verschillende wijze. Het *Grondwettelijk Hof* leest verdragsbepalingen samen met art. 10 en 11 Gw., waardoor de directe werking van een verdragsbepaling irrelevant is (*infra* nr. 111).²²¹ Het *Hof van Cassatie* gaat dit na per artikel of per onderdeel van een artikel en niet voor het verdrag als één geheel (*infra* nr. 112). Sommige artikelen leggen immers enkel verplichtingen op aan de partijen bij het IVRK.²²² Voor de *feitenrechters* is de vraag naar directe werking van het IVRK minder relevant aangezien ze voor het hoorrecht van de minderjarige beroep kunnen doen op specifieke nationale bepalingen (*infra* nr. 113).²²³
84. **BESLUIT** – Op de vraag of het IVRK directe werking heeft kan niet eenduidig geantwoord worden. De directe werking verschilt per Verdragspartij. In België is de eerste voorwaarde van directe werking wel vervuld, maar de tweede voorwaarde wordt per verdragsbepaling nagegaan.

²²⁰ Art. 46, 47 en 49 IVRK; Wet van 25 november 1991 houdende goedkeuring van het Verdrag inzake de Rechten van het Kind, aangenomen te New York op 20 november 1989, *BS* 17 januari 1992, 803; P. SENAËVE en S. ARNOEYTS, “Tien jaar Belgische rechtspraak inzake de aanwending van het IVRK” in P. SENAËVE en P. LEMMENS (eds.), *De betekenis van de mensenrechten voor het personen- en familierecht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, (105) 105; J. WOUTERS, *Internationaal recht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 86; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 103-105; <http://indicators.ohchr.org/>.

²²¹ Arbitragehof 22 juli 2003, nr. 106/2003, overw. B.4.2.

²²² P. SENAËVE en S. ARNOEYTS, “Tien jaar Belgische rechtspraak inzake de aanwending van het IVRK” in P. SENAËVE en P. LEMMENS (eds.), *De betekenis van de mensenrechten voor het personen- en familierecht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, (105) 110.

²²³ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 32, nr. 7; P. SENAËVE en S. ARNOEYTS, “Tien jaar Belgische rechtspraak inzake de aanwending van het IVRK” in P. SENAËVE en P. LEMMENS (eds.), *De betekenis van de mensenrechten voor het personen- en familierecht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, (105) 143 (nog met betrekking tot oud art. 56bis Jeugdbeschermingswet en oud art. 931 Ger.W., maar dezelfde redenering kan vandaag doorgetrokken worden naar art. 1004/1 Ger.W.).

Afdeling 3. Handhavingsmechanisme van het IVRK

85. **NATIONALE EN INTERNATIONALE VERANTWOORDELIJKHEID** – De naleving van het IVRK is allereerst een verantwoordelijkheid van de verdragspartijen.²²⁴ Het IVRK voorziet ook in internationale handhaving.²²⁵ Ten eerste hebben staten een rapporteringsplicht aan het Kinderrechtencomité (*infra* nr. 87).²²⁶ Ten tweede kan het Kinderrechtencomité advies en bijstand verlenen aan staten (*infra* nr. 88).²²⁷ Ten derde is er een facultatieve mededelingsprocedure.²²⁸
86. **KINDERRECHTENCOMITÉ** – Het IVRK voorziet in een Kinderrechtencomité van achttien onafhankelijke experts die toekijken op de implementatie van het IVRK en zijn protocollen.²²⁹ Het Kinderrechtencomité vaardigt aanbevelingen (*infra* nr. 86) en *General Comments* uit. Het Kinderrechtencomité beschouwt die *General Comments* als één van haar taken hoewel het IVRK er niet in voorziet.²³⁰ Toch zijn ze van belang want ze bevatten de interpretatie van de rechten in het IVRK door het Kinderrechtencomité, dat het meest gezaghebbende toezichthoudende orgaan van het IVRK is. *General Comments* bevatten dus een gezaghebbende interpretatie van de rechten van het IVRK, maar hebben geen bindende kracht.²³¹
87. **RAPPORTERINGSPLICHT** - Het Kinderrechtencomité controleert of de staten hun verplichtingen nakomen via periodieke verslagen en geeft aanbevelingen om de naleving van kinderrechten te bevorderen.²³² Staten zijn verplicht om periodiek verslag uit te brengen

²²⁴ E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 111; M. VERHEYDE en G. GOEDERTIER, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, 1.

²²⁵ Art. 43-45 IVRK; M. VERHEYDE en G. GOEDERTIER, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, 1-2.

²²⁶ Art. 44, lid 1 IVRK.

²²⁷ Art. 45, d) IVRK.

²²⁸ 3e Facultatief Protocol bij het IVRK inzake een mededelingsprocedure van 19 december 2011, <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OPICCRRC.aspx>.

²²⁹ Art. 43, lid 1 en 2 IVRK.

²³⁰ Art. 45, d) IVRK; regel 73 van de Voorlopige Procedureregels van het Kinderrechtencomité van 14 november 1991, *UN Doc. CRC/C/4*; M. VERHEYDE en G. GOEDERTIER, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, 38.

²³¹ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 95; A. NUSSBERGER, “Hard law or soft law – Does it matter? Distinction between different sources of international law in the jurisprudence of the ECtHR” in A. VAN AAKEN en I. MOTOC, *The European Convention on Human Rights and general international law*, Oxford, Oxford University Press, 2018, (41) 47; M. VERHEYDE en G. GOEDERTIER, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, 40-41.

²³² Art. 44, lid 1 en art. 45, b) en d) IVRK; M. VERHEYDE en G. GOEDERTIER, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, 15.

over de implementatie van het IVRK en over de vooruitgang die geboekt is inzake het genot van kinderrechten.²³³ Op basis van die verslagen doet het Kinderrechtencomité suggesties en aanbevelingen aan elke verdragspartij.²³⁴ Het Kinderrechtencomité vormt geen rechtscollege: de aanbevelingen zijn niet bindend en het kan geen sancties opleggen bij niet-naleving van de rapporteringsplicht.²³⁵

88. POSITIEVE SANCTIONERING – Het handhavingsmechanisme van het IVRK is een systeem van advies en bijstand om implementatie in de verdragsstaten te ondersteunen.²³⁶ Er zijn geen sancties voorzien wanneer verdragsstaten het IVRK niet naleven. De aanwezigheid van sancties kan een negatieve invloed hebben op het aantal landen dat het IVRK ratificeert.²³⁷

89. MEDEDELINGSPROCEDURE – Het 3e Facultatief Protocol bij het IVRK voorziet in een mededelingsprocedure.²³⁸ Zowel individuen als verdragspartijen kunnen een klacht indienen bij het Kinderrechtencomité voor schendingen van het IVRK en zijn Protocollen.²³⁹ Dit opent de mogelijkheid voor kinderen om, zelf of via vertegenwoordiging, schendingen van hun rechten aan te kaarten, na uitputting van de nationale rechtsmiddelen.²⁴⁰ Kinderen kunnen dus gehoord worden op internationaal niveau: het 3e Facultatief Protocol is de internationale tenuitvoerlegging van art. 12 IVRK.²⁴¹ Het is in werking getreden op 14 april 2014.²⁴²

²³³ Art. 43, lid 1 IVRK.

²³⁴ Art. 45, d) IVRK.

²³⁵ N. MOLE, “Comblen une lacune en matière de protection”, *J. Dr. Jeun.* 2013, nr. 328, 17; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 115; M. VERHEYDE en G. GOEDERTIER, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, 30.

²³⁶ Art. 45, b en d) IVRK; S. DETRICK, “Compilation of the travaux préparatoires” in S. DETRICK (ed.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: a Guide to the Travaux Préparatoires*, Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers, 1992, (31) 150-157; J. VANDE LANOTTE en G. GOEDERTIER, “Monitoring Human Rights: Formal and Procedural Aspects” in E. VERHELLEN, *Monitoring Children’s Rights*, 1996, (73) 81-82; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 112.

²³⁷ E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 112.

²³⁸ 3^e Facultatief Protocol bij het IVRK inzake een mededelingsprocedure van 19 december 2011, <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OPICCRRC.aspx>.

²³⁹ Art. 5 en 12 3e Facultatief Protocol IVRK.

²⁴⁰ Art. 7, lid 5 3e Facultatief Protocol; B. VAN KEIRSBILCK, “Vers une mise en œuvre « child friendly » du protocole de plainte à la CIDE”, *J. Dr. Jeun.* 2013, nr. 328, 9.

²⁴¹ N. MOLE, “Comblen une lacune en matière de protection”, *J. Dr. Jeun.* 2013, nr. 328, 15.

²⁴² Art. 19 3e Facultatief Protocol IVRK.

Het 3e Facultatief Protocol kent echter weinig succes. Ten eerste hebben slechts 40 staten het geratificeerd, waaronder België.²⁴³ Ten tweede is de mededelingsprocedure lang en complex, zeker voor kinderen.²⁴⁴ Ten derde ontbreekt er een collectieve mededelingsprocedure.²⁴⁵ Volgens VERHELLEN houdt een collectieve mededelingsprocedure een voordeel in omdat ze enerzijds een passend middel is voor bepaalde (groepen van) kinderen om de specifieke zaak of hun identiteit niet bekend te maken en ze het anderzijds mogelijk maakt om structurele schendingen van kinderrechten in staten bloot te leggen.²⁴⁶ Ten vierde kunnen staten verklaren dat ze de bevoegdheid van het Kinderrechtencomité in de mededelingsprocedure niet erkennen voor de rechten gewaarborgd in het IVRK zelf en/of in één of twee Protocollen.²⁴⁷

90. **ZWAK HANDHAVINGSMECHANISME?** – Op het eerste zicht lijkt het handhavingmechanisme van het IVRK zwak.²⁴⁸ Het succes van de periodieke verslagen hangt af van verschillende factoren, waaronder de ernst van de verdragspartijen bij het opmaken ervan.²⁴⁹ Het IVRK heeft meer vage bepalingen dan het EHRM en geniet niet de gezaghebbende interpretatie door een internationaal hof.²⁵⁰ Daarenboven is er geen verplichte klachtenprocedure, tenzij voor de weinige staten die het 3^e Facultatief Protocol geratificeerd hebben.²⁵¹

²⁴³ Wet van 21 februari 2014 houdende instemming met het Facultatief Protocol bij het Verdrag inzake de rechten van het kind betreffende een mededelingsprocedure, BS 20 augustus 2014, 60987; <http://indicators.ohchr.org>.

²⁴⁴ B. VAN KEIRSBILCK, "Vers une mise en œuvre « child friendly » du protocole de plainte à la CIDE", *J. Dr. Jeun.* 2013, nr. 328, 9; R. HAUDENHUYSE, "Une avancée, à certaines conditions", *J. Dr. Jeun.* 2013, nr. 328, 27.

²⁴⁵ E. VERHELLEN, "Des opportunités manquées et des défis", *J. Dr. Jeun.* 2013, nr. 328, 19-20.

²⁴⁶ E. VERHELLEN, "Des opportunités manquées et des défis", *J. Dr. Jeun.* 2013, nr. 328, 22.

²⁴⁷ Art. 13, lid 8 3e Facultatief Protocol IVRK.

²⁴⁸ A. ALEN en W. PAS, "The UN Convention on the Rights of the Child's Self-executing Character" in E. VERHELLEN (ed.), *Monitoring Children's Rights*, 1996, (165) 176; A. DALY, "The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights", *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 443; A. VANDAELE, "Een vergiftigd verjaardagsgeschenk van het Hof van Cassatie bij de tiende verjaardag van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind", noot onder Cass. 4 november 1999, De W. t. M. e.a. en Cass. 4 november 1999, H. t. Van D. e.a., *R.W.* 2000-01, nr. 7, 237, nr. 17; M. VERHEYDE en G. GOEDERTIER, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, 43.

²⁴⁹ J. VANDE LANOTTE en G. GOEDERTIER, "Monitoring Human Rights: Formal and Procedural Aspects" in E. VERHELLEN, *Monitoring Children's Rights*, 1996, (73) 105; M. VERHEYDE en G. GOEDERTIER, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, 43.

²⁵⁰ A. DALY, "The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights", *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 443, vn. 20.

²⁵¹ A. ALEN en W. PAS, "The UN Convention on the Rights of the Child's Self-executing Character" in E. VERHELLEN (ed.), *Monitoring Children's Rights*, 1996, (165) 177.

Het systeem van positieve sanctionering is niet zonder betekenis.²⁵² Het is immers beter dat zoveel mogelijk staten partij zijn bij het IVRK waarin de kinderrechten opgevolgd kunnen worden, dan slechts een verwaarloosbaar aantal verdragspartijen te hebben in het geval er sancties mogelijk zijn.²⁵³ Bovendien weerspiegelt het IVRK een consensus over minimumnormen en dus ook een minimumconsensus over handhaving.²⁵⁴

Hoofdstuk 3. Relevante bepalingen voor het hoorrecht van de minderjarige

91. **OVERZICHT** – Dit hoofdstuk bespreekt de bepalingen uit het IVRK die relevant zijn voor het hoorrecht van de minderjarige. Eerst komt het recht dat het belang van het kind de eerste overweging vormt, aan bod.²⁵⁵ Daarna volgt het hoorrecht van de minderjarige in scheidingszaken.²⁵⁶ Vervolgens komt het algemeen hoorrecht van de minderjarige aan bod.²⁵⁷

Afdeling 1. Belang van het kind als eerste overweging

92. **BEGINSEL** – Bij alle maatregelen betreffende kinderen vormen de belangen van het kind de eerste overweging.²⁵⁸ Het doel is het garanderen van het volle en effectieve genot van de rechten in het IVRK en de holistische ontwikkeling van het kind.²⁵⁹ Het Kinderrechtencomité heeft het belang van het kind geïnterpreteerd in General Comment No. 14.²⁶⁰ Zoals reeds eerder aangehaald, zijn de *General Comments* niet bindend, maar

²⁵² J. VANDE LANOTTE en G. GOEDERTIER, “Monitoring Human Rights: Formal and Procedural Aspects” in E. VERHELLEN, *Monitoring Children’s Rights*, 1996, (73) 109-110; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 112.

²⁵³ J. DOEK, “The current status of the United Nations Convention on the Rights of the Child” in S. DETRICK (ed.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: a Guide to the Travaux Préparatoires*, Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers, 1992, (632) 632; E. VERHELLEN, *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 112.

²⁵⁴ E. VERHELLEN, “Implementatie van kinderrechten: ook een academische verantwoordelijkheid” in W. VANDENHOLE (ed.) *Kinderrechten als mensenrechten: een multidisciplinaire verkenning*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (1) 11.

²⁵⁵ Art. 3 IVRK.

²⁵⁶ Art. 9, lid 2 IVRK.

²⁵⁷ Art. 12 IVRK.

²⁵⁸ Art. 3, lid 1 IVRK.

²⁵⁹ General Comment No. 14, nr. 4.

²⁶⁰ General Comment No. 14, The right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (29 mei 2013), Committee on the Rights of the Child, CRC/C/GC/14 (2013).

hebben ze wel gezaghebbende waarde (*supra* nr. 86). Bovendien verwijst het EHRM naar General Comment No. 14 in zijn arresten.²⁶¹

93. **FLEXIBEL** – Het belang van het kind is flexibel: er moet per zaak afzonderlijk bepaald worden wat het belang van het kind is, volgens de specifieke situatie van het kind en met eerbiediging van de andere rechten in het IVRK en zijn Protocollen (*supra* nr. 74).²⁶² Bij een conflict met andere belangen moet er telkens naar een oplossing *in concreto* gezocht worden door de belangen van alle partijen tegenover elkaar af te wegen en een compromis te vinden. Indien een compromis niet mogelijk is, heeft het belang van het kind een hoge prioriteit en weegt het als eerste overweging in elke zaak zwaarder door dan de andere belangen.²⁶³

94. **DIRECTE WERKING** – General Comment No. 14 stelt dat art. 3, lid 1 IVRK directe werking heeft.²⁶⁴ *General Comments* hebben hoogstens gezaghebbende waarde (*supra* nr. 86). Het Hof van Cassatie bepaalt daarentegen dat het geen directe werking heeft omdat de bepaling niet voldoende volledig en duidelijk is (*supra* nr. 83).²⁶⁵ Er kan kritiek geuit worden op deze cassatierechtspraak aangezien het inherent is aan mensenrechtenbepalingen dat ze open en vaag geformuleerd zijn.²⁶⁶ De lagere rechtspraak gaat soms toch uit van de directe werking van art. 3 IVRK.²⁶⁷

²⁶¹ EHRM 11 december 2014, 28859/11 en 28473/12, Dubska en Krejzova t. Tsjechië, § 55; EHRM 16 juli 2015, 39438/13, Nazarenko t. Rusland, § 43; EHRM 21 juli 2015, 2361/13, G.S. t. Georgië, §§ 33 en 30; EHRM 8 oktober 2015, 56163/12, Vujica t. Kroatië, § 101; EHRM 22 maart 2018, 68125/14 en 72204/14, Wetjen e.a. t. Duitsland, § 38.

²⁶² General Comment No. 14, nr. 32; T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 139.

²⁶³ General Comment No. 14, nr. 39; Report of the Working Group on a Draft Convention on the Rights of the Child, 17 februari 1981, *E/CN.4/L.1575*, 5, nr. 24; T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 139; S. DETRICK, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Den Haag, Kluwer, 1999, 91.

²⁶⁴ General Comment No. 14, nr. 6, a).

²⁶⁵ Cass. 4 november 1999, AR C.99.0048.N, D.W./M.G.D, *R.W.* 2000-01, 232, noot A. VANDAELE; Cass. 4 november 1999, AR C.99.0111.N, Van Hauwermeiren/Van Damme e.a., *R.W.* 2000-01, 232, noot A. VANDAELE; Cass. 10 november 1999, *T.J.K.*, 2000, 63; B. DESMET, *Jeugdbeschermingsrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 27; P. LEMMENS, “De rechten van het kind als grondrechten in de Belgische rechtsorde” in W. VANDENHOLE, *Kinderrechten in België*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (37) 49-50; A. VANDAELE, “Een vergiftigd verjaardagsgeschenk van het Hof van Cassatie bij de tiende verjaardag van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind”, noot onder Cass. 4 november 1999, *De W. t. M. e.a.* en Cass. 4 november 1999, H. t. Van D. e.a., *R.W.* 2000-01, nr. 7, 233.

²⁶⁶ C. VAN ASSCHE, “À propos de la notion d’applicabilité directe du droit international de Joe Verhoeven (1980-II)”, *BTIR* 2015, 489-490; A. VANDAELE, “Een vergiftigd verjaardagsgeschenk van het Hof van Cassatie bij de tiende verjaardag van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind”, noot onder Cass. 4 november 1999, *De W. t. M. e.a.* en Cass. 4 november 1999, H. t. Van D. e.a., *R.W.* 2000-01, nr. 7, 235-236.

²⁶⁷ Rb. Kortrijk 8 december 1992, *J.dr.jeun.* 1993, nr. 126, 33; Antwerpen 25 juni 2014, *R.W.* 2015-16, afl. 14, 549; Brussel 24 mei 2016, nr. 2015/FA/586, *RABG* 2017, afl. 14-15, 1122; Gent 20 april 2017, tijdschrift@ipr.be

95. **COMPLEMENTAIR MET ART. 12 IVRK** – Art. 12 IVRK waarborgt het recht op vrije meningsuiting en het hoorrecht van de minderjarige.²⁶⁸ De beoordeling van het belang van het kind moet het recht van het kind eerbiedigen om zijn mening vrij te uiten en om gepast belang te hechten aan die mening.²⁶⁹ Art. 3 en 12 IVRK zijn complementair: het eerste stelt het doel vast om het belang van het kind als eerste overweging te nemen, het tweede bevat de methodologie om dit te doen door het kind te horen. Ze zijn dus van elkaar afhankelijk: het ene artikel kan niet correct toegepast worden zonder het andere (*supra* nr. 74).²⁷⁰

Afdeling 2. Hoorrecht van de minderjarige in echtscheidingszaken

96. **BEGINSEL** – Kinderen mogen niet gescheiden worden van hun ouders tegen hun wil, tenzij deze scheiding noodzakelijk is in het belang van het kind.²⁷¹ In dergelijke procedures moeten alle betrokken partijen de gelegenheid krijgen aan de procedures deel te nemen en hun standpunten naar voren te brengen.²⁷² Aangezien het IVRK draait rond kinderrechten, is het evident dat ook kinderen in zulke procedures kunnen deelnemen en hun standpunten kunnen bekendmaken.²⁷³

97. **DIRECTE WERKING** – Uit een cassatiearrest van 11 maart 1994 wordt de directe werking van art. 9, lid 2 IVRK impliciet afgeleid.²⁷⁴ De eiser in cassatie roept deze bepaling immers in als middel waarop het Hof van Cassatie antwoordt dat er geen schending van die

2017, afl. 3, 84, nr. 38; Brussel 18 februari 2000, *J.Dr.Jeun.* 2001, afl. 206, 38; Trib. Bruxelles 25 maart 2014, A.R. 12/4261/B, *Rev.dr.étr.* 2014, nr. 177, 269; Famrb. Henegouwen 13 mei 2015, *Rev.trim.dr.fam.* 2016, afl. 1, 111; A. ALEN en W. PAS, "The UN Convention on the Rights of the Child's Self-executing Character" in E. VERHELLEN (ed.), *Monitoring Children's Rights*, 1996, (165) 183; P. SENA EVE en S. ARNOEYTS, "Tien jaar Belgische rechtspraak inzake de aanwending van het IVRK" in P. SENA EVE en P. LEMMENS (eds.), *De betekenis van de mensenrechten voor het personen- en familierecht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, (105) 127, nr. 215.

²⁶⁸ Art. 12 IVRK.

²⁶⁹ General Comment No. 14, nr. 43.

²⁷⁰ General Comment No. 12, nr. 74; General Comment No. 14, nr. 43; G. LANSDOWN, "Best interests of the child and the right to be heard" in *The best interests of the child – A dialogue between theory and practice*, Straatsburg, Raad van Europa, 2016, (31) 34.

²⁷¹ Art. 9, lid 1 IVRK.

²⁷² Art. 9, lid 2 IVRK.

²⁷³ Art. 1 en 2 IVRK.

²⁷⁴ Cass. 11 maart 1994, AR C.93.0342.N.

verdragsbepaling is.²⁷⁵ De hoven van beroep te Brussel en te Gent kennen directe werking toe aan art. 9, lid 2 IVRK.²⁷⁶

Afdeling 3. Algemeen hoorrecht van de minderjarige

98. **OVERZICHT** – Deze afdeling bespreekt het algemeen hoorrecht van de minderjarige in art. 12 IVRK. Eerst worden de inhoud en de onderdelen van het hoorrecht nagegaan. Daarna wordt de directe werking van art. 12 IVRK besproken. Ten slotte komt de rechtspraak van het EHRM over art. 12 IVRK aan bod.

§ 1. Inhoud en onderdelen

99. **OVERZICHT** – Deze paragraaf gaat na wat de inhoud en onderdelen van het hoorrecht zijn op basis van art. 12 IVRK en General Comment n° 12.²⁷⁷ Het Kinderrechtencomité heeft het hoorrecht namelijk geïnterpreteerd in General Comment No. 12. Zoals reeds eerder aangehaald, zijn de *General Comments* niet bindend, maar hebben ze wel gezaghebbende waarde (*supra* nr. 86). Het EHRM verwijst bovendien naar General Comment No. 12 in zijn arresten, zelfs naar art. 12 IVRK.²⁷⁸ Eerst komt het recht van de minderjarige om zijn mening te uiten aan bod en daarna het hoorrecht.

Artikel. 12

1. De Staten die partij zijn, verzekeren het kind dat in staat is zijn of haar eigen mening te vormen, het recht die mening vrijelijk te uiten in alle aangelegenheden die het kind betreffen, waarbij aan de mening van het kind passend belang wordt gehecht in overeenstemming met zijn of haar leeftijd en rijpheid.

²⁷⁵ Cass. 11 maart 1994, AR C.93.0342.N; B. DESMET, *Jeugdbeschermingsrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 27; P. LEMMENS, “De rechten van het kind als grondrechten in de Belgische rechtsorde” in W. VANDENHOLE, *Kinderrechten in België*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (37) 48; P. SENA EVE en S. ARNOEYTS, “Tien jaar Belgische rechtspraak inzake de aanwending van het IVRK” in P. SENA EVE en P. LEMMENS (eds.), *De betekenis van de mensenrechten voor het personen- en familierecht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, (105) 137 en 141; A. VANDAELE, “Een vergiftigd verjaardagsgeschenk van het Hof van Cassatie bij de tiende verjaardag van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind”, noot onder Cass. 4 november 1999, De W. t. M. e.a. en Cass. 4 november 1999, H. t. Van D. e.a., *R.W.* 2000-01, nr. 7, 235; B. VANLERBERGHE, “Het Hof van Cassatie en de directe werking van het VN-Verdrag inzake de rechten van het kind”, noot onder Cass. 11 maart 1994, *Jaarboek Mensenrechten* 1994, 323.

²⁷⁶ Gent 20 juni 2006, *TJK* 2007, afl. 1, 35, noot H. PAS; Brussel 22 april 1997, *JLMB* 1999, 329.

²⁷⁷ General Comment No. 12.

²⁷⁸ EHRM 7 maart 2013, 10131/11, Raw e.a. t. Frankrijk, § 46; EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, §§ 181 en 184; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië, §§ 41, 42, 72 en 78; EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland, §§ 9, 45, 74 en 91; § 9: Dissenting Opinion of Judge Koskelo bij EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland.

2. Hiertoe wordt het kind met name in de gelegenheid gesteld te worden gehoord in iedere gerechtelijke en bestuurlijke procedure die het kind betreft, hetzij rechtstreeks, hetzij door tussenkomst van een vertegenwoordiger of een daarvoor geschikte instelling, op een wijze die verenigbaar is met de procedureregels van het nationale recht.²⁷⁹

A. *Het recht om zijn mening te uiten*²⁸⁰

100. **DE STATEN VERZEKEREN** – Staten hebben een strikte verplichting om art. 12 IVRK voor alle kinderen volledig te implementeren. Staten hebben geen discretionaire bevoegdheid.²⁸¹
101. **DAT IN STAAT IS ZIJN OF HAAR EIGEN MENING TE VORMEN** – Staten moeten ervan uitgaan dat kinderen in staat zijn om een mening te vormen en erkennen dat ze het recht hebben om deze te uiten. Kinderen moeten dit niet bewijzen.²⁸² Er is geen leeftijdsbeperking en het Kinderrechtencomité raadt een leeftijds grens ook af.²⁸³
102. **HET RECHT DIE MENING VRIJELIJK TE UITEN** – “Vrij” houdt in dat het kind zijn mening kan uiten zonder druk of manipulatie en dat het mag weigeren gehoord te worden. Het kind moet zijn eigen mening kunnen uiten en niet die van anderen.²⁸⁴
103. **IN ALLE AANGELEGENHEDEN DIE HET KIND BETREFFEN** – “Alle aangelegenheden die het kind betreffen” moet ruim begrepen worden.²⁸⁵ De opstellers van het IVRK hebben het voorstel verworpen om een limitatieve lijst hiervoor op te nemen.²⁸⁶

²⁷⁹ In de officiële versie:

Art. 12:

1. States parties shall assure to the child who is capable of forming his or her own views the right to express those views freely in all matters affecting the child, the views of the child being given due weight in accordance with the age and maturity of the child.
2. For this purpose, the child shall in particular be provided the opportunity to be heard in any judicial and administrative proceedings affecting the child, either directly, or through a representative or an appropriate body, in a manner consistent with the procedural rules of national law.

²⁸⁰ Art. 12, lid 1 IVRK.

²⁸¹ General Comment No. 12, nr. 19.

²⁸² General Comment No. 12, nr. 20.

²⁸³ Art. 12 IVRK; General Comment No. 12, nr. 21; R. FARRUGIA, “Children’s rights in family court proceedings” in A. ALEN, H. BOSLY, M. DE BIE, J. VANDE LANOTTE, F. ANG, I. DELENS-RAVIER, M. DELPLACE, C. HERMAN, D. REYNAERT, V. STAELENS, R. STEEL en M. VERHEYDE (eds.) *The UN Children’s Rights Convention: theory meets practice*, Antwerpen, Intersentia, 2007, (401) 408.

²⁸⁴ General Comment No. 12, nr. 22.

²⁸⁵ General Comment No. 12, nr. 26.

²⁸⁶ Report of the Working Group on a Draft Convention on the Rights of the Child van 17 februari 1981, E/CN.4/L.1575, 14, §§ 78-80; General Comment No. 12, nr. 27.

104. **PASSEND BELANG IN OVEREENSTEMMING MET ZIJN OF HAAR LEEFTIJD EN RIJPHEID** –

Dit vereiste verwijst naar de bekwaamheid van het kind om een mening te vormen, die in elke zaak afzonderlijk te bepalen is.²⁸⁷ Leeftijd alleen is niet voldoende om dit te bepalen: er moet ook gekeken worden naar de rijpheid van het kind.²⁸⁸ Zoals reeds aangehaald, vereisen ook de supranationale instrumenten zowel leeftijd als rijpheid (*supra* nr. 5). “Rijpheid” verwijst naar het vermogen om de gevolgen van een specifieke kwestie te begrijpen en te beoordelen.²⁸⁹

*B. Het hoorrecht*²⁹⁰

105. **PARTICIPATIERECHT** – Het hoorrecht is een internationaal gewaarborgd participatierecht van de minderjarige.²⁹¹ Het verduidelijkt het recht van de minderjarige om zijn mening te uiten door te stellen hoe minderjarigen kunnen deelnemen aan een procedure.²⁹² Gelet op het allesomvattend karakter van het IVRK is het hoorrecht geen recht op zichzelf, maar moet het geïnterpreteerd worden in het licht van alle andere rechten (*supra* nr. 74).²⁹³

106. **HET RECHT** – Het hoorrecht is een recht: het kind mag weigeren gehoord te worden.²⁹⁴ Het is bovendien in strijd met het belang van het kind indien het niet gehoord wil worden, en hier toch toe gedwongen wordt aangezien het horen van een kind een traumatische ervaring kan zijn.²⁹⁵

107. **TE WORDEN GEHOORD IN IEDERE GERECHTELIJKE EN BESTUURLIJKE PROCEDURE DIE HET KIND BETREFT** – Het hoorrecht is van toepassing in elke relevante gerechtelijke en administratieve procedure waarin het kind rechtstreeks of onrechtstreeks betrokken is. De

²⁸⁷ General Comment No. 12, nr. 29.

²⁸⁸ General Comment No. 12, nr. 24.

²⁸⁹ General Comment No 12, nr. 30.

²⁹⁰ Art. 12, lid 2 IVRK.

²⁹¹ Art. 12, lid 2 IVRK; A. RASSON, “Donner la parole à l’infans, celui qui ne parle pas. Quelques réflexions autour de la liberté d’expression et du droit de participation des enfants”, *J.dr.jeun.* 2016, afl. 357, 23; B. VANOBBERGEN, “Enkele bedenkingen bij General Comment n°12”, *TJK* 2010, 57.

²⁹² Art. 12, lid 2 IVRK; T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 146; L. J. LEBLANC, *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, 159.

²⁹³ General Comment No. 12, nr. 2.

²⁹⁴ General Comment No. 12, nr. 16.

²⁹⁵ General Comment No. 12, nr. 24.

procedures kunnen vormen van alternatieve geschillenoplossing inhouden.²⁹⁶ Het maakt niet uit of de procedures opgestart worden door het kind of door anderen.²⁹⁷

108. **HETZIJ RECHTSTREEKS, HETZIJ DOOR TUSSENKOMST VAN EEN VERTEGENWOORDIGER OF EEN DAARVOOR GESCHIKTE INSTELLING** – Het kind moet altijd de mogelijkheid krijgen om rechtstreeks gehoord te worden.²⁹⁸ Indien een vertegenwoordiger voor het kind tussenkomt, is het belangrijk dat de vertegenwoordiger de mening van het kind correct aan de beslisser overbrengt en dat hij enkel de belangen van het kind vertegenwoordigt.²⁹⁹

109. **OP EEN WIJZE DIE VERENIGBAAR IS MET DE PROCEDUREREGELS VAN HET NATIONALE RECHT** – De mogelijkheid van vertegenwoordiging moet verenigbaar zijn met nationale procedureregels. Dit betekent niet dat het nationale procesrecht gebruikt mag worden om het hoorrecht te beperken of te verhinderen.³⁰⁰

§ 2. Directe werking

110. **PERIODIEK VERSLAG** – België wijst in zijn initieel verslag aan het Kinderrechtencomité op de directe werking van art. 12 IVRK.³⁰¹ Het Kinderrechtencomité vindt dit positief.³⁰² De Belgische rechtspraak is echter onduidelijk over de rechtstreekse werking van art. 12 IVRK, zoals hierna aangetoond wordt.

111. **GRONDWETTELIJK HOF** – Het Grondwettelijk Hof leest verdragsbepalingen samen met art. 10 en 11 Gw. en gaat na of er sprake is van discriminatie wanneer de wetgever de internationale verbintenissen van België schendt.³⁰³ Hierdoor is het van geen belang of de

²⁹⁶ General Comment No. 12, nr. 32.

²⁹⁷ General Comment No. 12, nr. 33.

²⁹⁸ General Comment No. 12, nr. 35.

²⁹⁹ General Comment No. 12, nr. 36 en 37.

³⁰⁰ General Comment No. 12, nr. 38.

³⁰¹ Consideration of reports submitted by States Parties under article 44 of the Convention: initial reports of States parties due in 1994 (6 September 1994), Committee of the Rights of the Child, *CRC/C/11/Add.4* (1994), 8, §§4-5, met verwijzing naar Bergen 20 april 1994, *JLMB* 1993, 784.

³⁰² Concluding observations of the Committee on the Rights of the Child: Belgium (20 June 1995), *CRC/C/15/Add.38*, 2, §6.

³⁰³ Arbitragehof 23 mei 1990, nr. 18/90; Arbitragehof 22 juli 2003, nr. 106/2003; GwH 4 februari 2010, nr. 9/2010, *T.Fam.* 2010, 51, noot P. SENAEVE; M. UYTENDAELE, *Trente leçons de droit constitutionnel*, Limal, Anthemis, 2014, 560, nr. 26; J. VANDE LANOTTE, G. GOEDERTIER, Y. HAECK, J. GOOSSENS en T. DE PELSMAEKER, *Handboek Belgisch Publiekrecht. Deel I. Inleiding tot het Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 384, nr. 635.

verdragsbepalingen al dan niet directe werking hebben om ingeroepen te kunnen worden (*supra* nr. 83).³⁰⁴

112. **HOF VAN CASSATIE** – Het Hof van Cassatie gaat de directe werking van het IVRK per verdragsbepaling na (*supra* nr. 83). Het Hof van Cassatie had *eerst* bepaald dat *alle* bepalingen van het IVRK directe werking hebben.³⁰⁵ In principe heeft het hoorrecht dus directe werking.³⁰⁶ Het Hof van Cassatie heeft *later* evenwel beslist dat het hoorrecht van de minderjarige geen directe werking heeft in strafprocedures, zonder dit echter te motiveren.³⁰⁷ De vraag is of hieruit *a contrario* afgeleid kan worden dat art. 12 IVRK wel directe werking heeft in andere procedures. Recent heeft het Hof van Cassatie nog geoordeeld dat een op art. 12 IVRK gesteund middel faalt naar recht en dus impliciet de directe werking ervan ontkend.³⁰⁸

De directe werking van art. 9, lid 2 IVRK, dat dezelfde principes van art. 12 IVRK toepast in scheidingszaken, wordt wel impliciet afgeleid uit een cassatiearrest (*supra* nr. 97).³⁰⁹ De vraag is of hieruit de directe werking van art. 12 IVRK afgeleid kan worden voor andere dan strafprocedures.³¹⁰ Er bestaat dus onduidelijkheid over de directe werking van art. 12 IVRK in de cassatierechtspraak.

³⁰⁴ Arbitragehof 22 juli 2003, nr. 106/2003, overw. B.4.2.; J. VANDE LANOTTE e.a., *Handboek Belgisch Publiekrecht. Deel I. Inleiding tot het Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 384, nr. 635.

³⁰⁵ Cass. 11 maart 1994, A.R. nr. C.93.0342.N, *Arr.Cass.* 1994, nr. 117, 253.

³⁰⁶ Cass. 11 maart 1994, A.R. nr. C.93.0342.N, *Arr.Cass.* 1994, nr. 117, 253; B. DESMET, *Jeugdbeschermingsrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 431; A. GIESELINK en B. DESMET, “Hoorrecht van minderjarigen in burgerlijke zaken” in CENTRUM VOOR BEROEPSVOLMAKING IN DE RECHTEN (ed.), *De procesbekwaamheid van minderjarigen*, Antwerpen, Intersentia, 2006, 165 met verwijzing naar Cass. 4 november 1999, *R.W.* 2000-01, 232, noot A. VANDAELE; J. PUT, *Handboek Jeugdbeschermingsrecht*, Brugge, Die Keure, 2015, 69.

³⁰⁷ Cass. 10 november 1999, *T.J.K.*, 2000, 63, met betrekking tot het misdrijf van niet-afgifte van een kind; B. DESMET, *Jeugdbeschermingsrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 431; P. LEMMENS, “De rechten van het kind als grondrechten in de Belgische rechtsorde” in W. VANDENHOLE, *Kinderrechten in België*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (37) 50; P. SENA EVE en S. ARNOEYTS, “Tien jaar Belgische rechtspraak inzake de aanwending van het IVRK” in P. SENA EVE en P. LEMMENS (eds.), *De betekenis van de mensenrechten voor het personen- en familierecht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, (105) 127 en 140-141; A. VANDAELE, “Een vergiftigd verjaardagsgeschenk van het Hof van Cassatie bij de tiende verjaardag van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind”, noot onder Cass. 4 november 1999, *De W. t. M. e.a.* en Cass. 4 november 1999, *H. t. Van D. e.a.*, *R.W.* 2000-01, nr. 7, 235; A. VANDAELE en M. VERHEYDE, “Artikel 22bis van de grondwet: een grondwettelijke bescherming in de kinderschoenen”, *CDPK* 2000, 555.

³⁰⁸ Cass. 15 september 2010, P.10.1218.F; Cass. 6 oktober 2017, C.16.0421.F/1, *Act.dr.fam.*, 2017, afl. 10, 246.

³⁰⁹ Cass. 11 maart 1994, AR C.93.0342.N; B. DESMET, *Jeugdbeschermingsrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 27; P. SENA EVE en S. ARNOEYTS, “Tien jaar Belgische rechtspraak inzake de aanwending van het IVRK” in P. SENA EVE en P. LEMMENS (eds.), *De betekenis van de mensenrechten voor het personen- en familierecht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, (105) 137 en 141.

³¹⁰ T. MOREAU, “L’autonomie du mineur en justice” in P. JADOUL, J. SAMBON en B. VAN KEIRSBLICK (eds.), *L’autonomie du mineur*, Brussel, Facultés universitaires Saint-Louis, 1998, (161) 195, vn. 125, laatste zin.

113. **FEITENRECHTERS** - Vóór de invoering van het hoorrecht van de minderjarige in België kenden de feitenrechters directe werking toe aan art. 12 IVRK.³¹¹ Nu stelt de vraag of art. 12 IVRK directe werking heeft zich minder aangezien het hoorrecht van het kind ook gewaarborgd is in de Grondwet en in concrete nationale wetsbepalingen, waarop rechtssubjecten en rechters zich kunnen beroepen.³¹² Nochtans wordt art. 12 IVRK soms nog rechtstreeks ingeroepen voor de rechter.³¹³

§ 3. *Het hoorrecht van de minderjarige in de rechtspraak van het EHRM*

114. **HOORRECHT IN ART. 8 EVRM** – Het EHRM beschouwt het IVRK, en meer specifiek art. 12 IVRK, als deel van het internationale recht en verwijst naar het IVRK in zijn arresten.³¹⁴ Het EHRM bevestigt ook dat de principes van art. 12 IVRK van toepassing zijn op het recht op eerbiediging van het familieleven: kinderen die in staat zijn om hun mening

³¹¹ Gent 13 april 1992, *R.W.* 1992-93, 229, noot G. CAPPELAERE, E. VERHELLEN en F. SPIESSCHAERT; Gent 19 april 1992, *R.W.* 1992-1993, 229; Luik 24 juni 1992, *J.L.M.B.* 1992, 957; Bergen 20 april 1993, *JLMB* 1993, 784; Gent 26 juni 1995, *R.W.* 1995-1996, 1357; Rb. Luik 22 november 1991, *JLMB* 1992, 146, noot C. PANIER; Rb. Brussel 3 september 1993, *J.dr.jeun.* 1993, nr. 128, 30-31; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 32, nr. 7 met verwijzing naar Cass. 4 november 1999, *R.W.* 2000-01, 232, noot A. VANDAELE; A. GIESELINK en B. DESMET, “Hoorrecht van minderjarigen in burgerlijke zaken” in CENTRUM VOOR BEROEPSVOLMAKING IN DE RECHTEN (ed.), *De procesbekwaamheid van minderjarigen*, Antwerpen, Intersentia, 2006, 165; de arresten zoals vermeld in P. SENA EVE en S. ARNOEYTS, “Tien jaar Belgische rechtspraak inzake de aanwending van het IVRK” in P. SENA EVE en P. LEMMENS (eds.), *De betekenis van de mensenrechten voor het personen- en familierecht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, (105) 141.

³¹² L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 32, nr. 7; B. DESMET, *Jeugdbeschermingsrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 38; P. SENA EVE en S. ARNOEYTS, “Tien jaar Belgische rechtspraak inzake de aanwending van het IVRK” in P. SENA EVE en P. LEMMENS (eds.), *De betekenis van de mensenrechten voor het personen- en familierecht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, (105) 143 (nog met betrekking tot oud art. 56bis Jeugdbeschermingswet en oud art. 931 Ger.W., maar dezelfde redenering kan vandaag doorgetrokken worden naar art. 1004/1 Ger.W.).

³¹³ Bergen 19 oktober 1994, *J.D.J.* 1994, nr. 140, 39; Trib. Civ. Namur 1 maart 1994, *J.D.J.* 1994, nr. 134, 42-43; Trib. Jeunesse Liège 7 maart 1994, *J.L.M.B.* 1994, 521; Trib. Jeunesse Liège 11 februari 1997, *J.D.J.* 1997, 172; Trib. Jeunesse Mons 13 februari 1997, *J.D.J.* 1997, 173, noot B. VAN KEIRSBILCK; Trib. Jeunesse Liège 8 februari 2012, *RAJe* 2012, afl. 6, 14.

³¹⁴ Art. 31, §3, c) VVW; EHRM 26 mei 1994, 16969/90, Keegan t. Ierland, § 50; EHRM 8 juli 2003, 30943/96, Sahin t. Duitsland, §§ 39-41; EHRM 8 juli 2003, 31871/96, Sommerfeld t. Duitsland, §§ 37-39; EHRM 7 maart 2013, 10131/11, Raw e.a. t. Frankrijk, § 46; EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, §§ 94, 97, 181 en 184; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië, §§ 40-42, 72 en 78; EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland, §§ 9, 45, 74 en 91; Dissenting Opinion of Judge Koskelo bij EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland, § 9; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 443.

te uiten moeten de mogelijkheid krijgen gehoord te worden en die mening te uiten in elke gerechtelijke en administratieve procedure over de rechten van het kind.³¹⁵

De zaak die aanleiding geeft tot de erkenning van het hoorrecht van de minderjarige in art. 8 EVRM is de zaak *M. en M. t. Kroatië*. In die zaak heeft het EHRM besloten tot een schending van het recht op eerbiediging van het privé- en familieleven van het *kind*, dat zelf verzoeker is in de procedure, gelet op de specifieke omstandigheden van de zaak, aangezien het kind in staat is om zijn mening te uiten en zijn mening niet gerespecteerd wordt.³¹⁶ Het kind heeft dus geen recht dat afgeleid wordt van de ouder, maar een eigen recht om gehoord te worden en om belang te hechten aan die mening (*supra* nrs. 63-64).

115. **VERWIJZING NAAR NIET-BINDEnde INSTRUMENTEN** – Het EHRM verwijst in zijn arresten naar General Comment No. 12 om art. 12 IVRK te interpreteren.³¹⁷ Het EHRM verwijst ook naar het hoorrecht in de Richtsnoeren Kindvriendelijke Justitie.³¹⁸ Het EHRM houdt immers rekening met regels en beginselen van internationaal recht die van toepassing zijn op de verdragspartijen (*supra* nrs. 30 en 67).³¹⁹ De plaats van deze niet-bindende instrumenten in de arresten van het EHRM is van belang. Zowel General Comment No. 12 als de Richtsnoeren Kindvriendelijke Justitie komen voor onder de titel “Relevant International Law”.³²⁰ De bedoeling van die titel is om de grondslag uit te leggen van de juridische analyse in het arrest. Het EHRM maakt hier geen onderscheid tussen *hard law*

³¹⁵ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, § 181; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië, §§ 72 en 78; EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland, §§ 74 en 91.

³¹⁶ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, § 186; Richtsnoeren Kindvriendelijke justitie, §§ 44-45.

³¹⁷ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, §§ 181 en 184; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië, § 42.

³¹⁸ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, § 102; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië, §§ 43 en 78; Richtsnoeren van het Comité van Ministers van de Raad van Europa voor kindvriendelijke justitie (17 november 2010).

³¹⁹ EHRM 7 juli 2001, 23459/03, Bayatyan t. Armenië, § 102: “... la Cour peut et doit tenir compte des éléments de droit international autres que la Convention et des interprétations faites de ces éléments par les organes compétents.”; EHRM 12 november 2008, 34503/ 97, Demir en Baykara t. Turkije; F. VANNESTE, “Le soft law du droit international des droits de l’homme, dans la jurisprudence internationale et la jurisprudence interne” in D. BERNARD, T. BLANCHET, N. BONBLED, C.H. BORN, L. CAZALA, P.O. DE BROUX, N. DE SADELEER, L. DETROUX, D. DUMONT, H. DUMONT, L. GUILLOUD, J. KELLERNOËLLET, F. KRENC, I. MATHY, D. MISONNE, D. SCALIA, F. TULKENS, S. VAN DROOGHENBROECK, N. VAN LEUVEN, J. VAN MEERBEECK, F. VANNESTE, J. VELAERS en M. VERDUSSEN (eds.), *Les sources du droit revisitées - Volume 1*, Limal, Anthemis, 2013, (101) 118-119, nr. 12.

³²⁰ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, § 102; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië, § 43.

en *soft law*.³²¹ Bovendien komen beide instrumenten voor onder de titel “The Law”.³²² Hiermee versterkt het EHRM zijn benadering van de zaak aangezien die in dezelfde lijn ligt als die van andere internationale instanties zoals het Kinderrechtencomité.³²³ Ten slotte komen beide voor onder de ondertitel “The Court’s assessment” en maken ze aldus deel uit van de argumentatie van het EHRM.³²⁴ Aangezien deze niet-bindende instrumenten het hoorrecht van de minderjarige in art. 12 IVRK interpreteren, kan besloten worden dat ze richtlijnen vormen voor het EHRM en van belang zijn om het hoorrecht van de minderjarige onder art. 8 EVRM in te vullen.³²⁵

Hoofdstuk 4. Besluit: vereisten voor het hoorrecht van de minderjarige in het IVRK

116. **EXPLICIET HOORRECHT** – Het IVRK is ontstaan uit de vraag naar een verdrag dat specifiek om kinderrechten draait.³²⁶ Kinderen hebben door hun kwetsbaarheid en bijzondere behoeften immers nood aan een specifieke bescherming.³²⁷ Vooral de erkenning van participatierechten voor kinderen is van belang.³²⁸ Art. 12 IVRK waarborgt als zodanig

³²¹ A. NUSSBERGER, “Hard law or soft law – Does it matter? Distinction between different sources of international law in the jurisprudence of the ECtHR” in A. VAN AAKEN en I. MOTOC, *The European Convention on Human Rights and general international law*, Oxford, Oxford University Press, 2018, (41) 49.

³²² EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, §§ 181 en 184; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.T.S. en anderen t. Georgië, § 76 en 78.

³²³ A. NUSSBERGER, “Hard law or soft law – Does it matter? Distinction between different sources of international law in the jurisprudence of the ECtHR” in A. VAN AAKEN en I. MOTOC, *The European Convention on Human Rights and general international law*, Oxford, Oxford University Press, 2018, (41) 49.

³²⁴ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, §§ 181 en 184; EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.T.S. en anderen t. Georgië, § 76 en 78; A. NUSSBERGER, “Hard law or soft law – Does it matter? Distinction between different sources of international law in the jurisprudence of the ECtHR” in A. VAN AAKEN en I. MOTOC, *The European Convention on Human Rights and general international law*, Oxford, Oxford University Press, 2018, (41) 49.

³²⁵ I. HACHEZ, “Balises conceptuelles autour des notions de ‘source du droit’, ‘force normative’ et ‘soft law’”, *RIEJ* 2010, 58; A. NUSSBERGER, “Hard law or soft law – Does it matter? Distinction between different sources of international law in the jurisprudence of the ECtHR” in A. VAN AAKEN en I. MOTOC, *The European Convention on Human Rights and general international law*, Oxford, Oxford University Press, 2018, (41) 49; F. VANNESTE, “Le soft law du droit international des droits de l’homme, dans la jurisprudence internationale et la jurisprudence interne” in D. BERNARD e.a. (eds.), *Les sources du droit revisitées - Volume 1*, Limal, Anthemis, 2013, (101) 117, nr. 12.

³²⁶ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 89; L. J. LEBLANC, *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, 16.

³²⁷ T. BUCK, *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 20-21; W. VANDENHOLE, “Het kind en het badwater: de kruisbestuiving van kinderrechten en mensenrechten” in W. VANDENHOLE (ed.) *Kinderrechten als mensenrechten: een multidisciplinaire verkenning*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (25) 29.

³²⁸ A. SMITH, “Interpreting and supporting participation rights: contributions from sociocultural theory”, *International Journal of Children’s Rights*, 2002, 74; E. VERHELLEN, “Een inleiding tot het verdrag inzake de rechten van het kind” in W. VANDENHOLE (ed.), *Kinderrechten in België*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (17) 31.

het hoorrecht van de minderjarige.³²⁹ Het IVRK heeft echter een zwak handhavingsmechanisme wat de bevordering van kinderrechten niet ten goede komt.³³⁰ Toch is het IVRK belangrijk aangezien het lang geduurd heeft voor het hoorrecht van de minderjarige onder het sterk handhavingsmechanisme van het EVRM viel. Het EHRM heeft immers pas in 2015 voor het eerst erkend dat het hoorrecht een eigen recht is van de minderjarige onder art. 8 EVRM.³³¹

117. **VEREISTEN** – Er zijn vier vereisten voor het hoorrecht van het kind in art. 12 IVRK. Het hoorrecht is ten eerste een recht, geen verplichting. Ten tweede moet het gaan om een kind dat in staat is zijn mening te uiten. Ten derde kan het enkel uitgeoefend worden in gerechtelijke en administratieve procedures die het kind betreffen. Ten vierde moet er aan die mening belang gehecht worden in overeenstemming met de leeftijd en de rijpheid van het kind.³³² Het EHRM kadert het hoorrecht van de minderjarige in het recht op familieleven en neemt deze vereisten van art. 12 IVRK over.³³³

³²⁹ Art. 12, lid 2 IVRK.

³³⁰ 3e Facultatief Protocol IVRK; A. DALY, “The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, nr. 3, 443, vn. 20; A. VANDAELE, “Een vergiftigd verjaardagsgeschenk van het Hof van Cassatie bij de tiende verjaardag van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind”, noot onder Cass. 4 november 1999, De W. t. M. e.a. en Cass. 4 november 1999, H. t. Van D. e.a., *R.W.* 2000-01, nr. 7, 237, nr. 17; M. VERHEYDE en G. GOEDERTIER, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, 43.

³³¹ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, § 181.

³³² Art. 12 IVRK.

³³³ EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië, § 181.

Deel III. Het hoorrecht van de minderjarige in België

118. **OVERZICHT** – Dit deel beschrijft de regeling van het hoorrecht van de minderjarige in België. Het eerste hoofdstuk behandelt het hoorrecht van de minderjarige in de Grondwet. Het tweede hoofdstuk beschrijft de wettelijke regeling van het hoorrecht van de minderjarige.

Hoofdstuk 1. Het hoorrecht van de minderjarige in de Grondwet

119. **OVERZICHT** – Dit hoofdstuk bespreekt het hoorrecht van de minderjarige in art. 22bis Gw. Een eerste afdeling bespreekt de grondwetswijziging die het hoorrecht in de Grondwet invoert. Een tweede afdeling bespreekt de juridische waarde van art. 22bis Gw.

Afdeling 1. De grondwetswijziging van 22 december 2008

120. **UITBREIDING GRONDRECHTEN KIND** –Vóór de grondwetswijziging werd enkel het recht van het kind op eerbiediging van zijn morele, lichamelijke, geestelijke en seksuele integriteit gewaarborgd.³³⁴ De grondwetswijziging van 22 december 2008 breidt de grondrechten van het kind uit.³³⁵ Het kind heeft ten eerste nu ook het recht om zijn mening te uiten in alle aangelegenheden die het aangaan.³³⁶ Met die mening wordt rekening gehouden in overeenstemming met zijn leeftijd en onderscheidingsvermogen.³³⁷ Ten tweede heeft elk kind recht op ontwikkeling.³³⁸ Ten derde moet het belang van het kind de eerste overweging vormen bij elke beslissing die het kind aangaat.³³⁹

121. **RATIO** – De grondwetswijziging strekt ertoe de basisbeginselen van het IVRK op te nemen in de Grondwet aangezien die volgens het voorstel tot grondwetswijziging tot dusver

³³⁴ Art. 22bis, lid 1 Gw.; Wet van 23 maart 2000 inzake wijziging aan de Grondwet, *BS* 25 maart 2000, 17757; K. HERBOTS EN J. PUT, "Grondwettelijke verankering van kinderrechten", *TJK* 2010, afl. 1, 9; A. VANDAELE, "Kinderrechten in de Grondwet" in H. VAN BOSSUYT, G. DECOCK, L. DE GEYTER, K. DEVOLDER, A. VANDEKERCKHOVE en S. VAN RUMST (eds.), *Kids-Codex Boek I: Kinderrechten in de Grondwet; De implementatie van het IVRK; Wet betreffende familie- en jeugdrechtbanken; Jeugdrecht; Minderjarigen en het procesrecht*, Brussel, Larcier, 2014, (1) 1.

³³⁵ Art. 22bis Gw.; Herziening van de Grondwet. Herziening van art. 22bis van de Grondwet, *Parl.St.* Kamer 2007-2008, nr. 175/001; A. RASSON, "Donner la parole à l'infans, celui qui ne parle pas. Quelques réflexions autour de la liberté d'expression et du droit de participation des enfants », *J.dr.jeun.* 2016, afl. 357, 26.

³³⁶ Art. 22bis, lid 2, eerste zinsdeel Gw.

³³⁷ Art. 22bis, lid 2, tweede zinsdeel Gw.

³³⁸ Art. 22bis, lid 3 Gw.

³³⁹ Art. 22bis, lid 4 Gw.

niet direct toepasbaar zijn in het Belgische recht.³⁴⁰ De Grondwet verwijst niet naar het IVRK en waarborgt enkel de in art. 22bis opgesomde rechten van het kind, niet de rechten van het kind in het algemeen.³⁴¹

Afdeling 2. Juridische waarde van art. 22bis Gw.

122. **VIER FACTOREN** – De juridische waarde van art. 22bis Gw behelst vier factoren: de directe werking, de *stand-still*-werking, de interpretatieve richtlijn en de toetsingsgrond.³⁴²

123. **DIRECTE WERKING** – Over de directe werking van art. 22bis Gw. bestaan verschillende standpunten. Een argument *contra* de directe werking is de parlementaire wil om geen directe werking aan het grondwetsartikel toe te kennen, naar analogie met de economische, sociale en culturele rechten van art. 23 Gw. De Raad van State heeft dit bevestigd.³⁴³ Bovendien bepaalt art. 22bis Gw. dat “de wet, het decreet of de in artikel 134 bedoelde regel deze rechten van het kind waarborgen”. De bevoegde wetgevers moeten die rechten dus uitvoeren.³⁴⁴

Er zijn verschillende argumenten *pro* de directe werking. Ten eerste bestaat er rechtsleer die ingaat tegen de parlementaire wil om geen directe werking toe te kennen aan art. 22bis (en 23) Gw.³⁴⁵ Het recht op privacy uit art. 22 Gw. is hier een voorbeeld van omdat het zijn

³⁴⁰ Herziening van de Grondwet. Herziening van art. 22bis van de Grondwet, *Parl.St.* Kamer 2007-2008, nr. 175/001, 4; GwH 29 oktober 2015, nr. 153/2015, B.11.3, met verwijzing naar *Parl.St.* Kamer 2007-08, DOC 52-0175/005, 6 en 7; D. BIJNENS, S. POTARGENT, J. THEUNIS, “De toetsing aan grondrechten door het Grondwettelijk Hof. Overzicht van rechtspraak 2015”, *TBP* 2017, afl. 3, 157, nr. 141.

³⁴¹ Art. 22bis, lid 5 Gw.; K. HERBOTS en J. PUT, “Grondwettelijke verankering van kinderrechten”, *TJK* 2010, afl. 1, 11; J. VANDE LANOTTE e.a., *Handboek Belgisch Publiekrecht. Deel I. Inleiding tot het Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 692, nr. 978.

³⁴² K. HERBOTS en J. PUT, “Grondwettelijke verankering van kinderrechten”, *TJK* 2010, afl. 1, 13-17; J. VANDE LANOTTE e.a., *Handboek Belgisch Publiekrecht. Deel I. Inleiding tot het Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 693, nr. 980-981.

³⁴³ RvS 29 mei 2013, nr. 223.630, overw. 6.2; A. GODFROID en S. GEVERS, “Grondwetsbepaling rechten van kind geen directe werking”, *Juristenkrant* 2013, afl. 273, 5.

³⁴⁴ Art. 22bis, laatste lid Gw.; Verslag namens de Commissie voor de Institutionele Aangelegenheden uitgebracht door mevrouw DE BETHUNE en de heer DELPÉRÉE, *Parl.St.* Senaat 2004-2005, nr. 3-265/3, 9; K. HERBOTS en J. PUT, “Grondwettelijke verankering van kinderrechten”, *TJK* 2010, afl. 1, 15; A. VANDAELE, “Kinderrechten in de Grondwet” in H. VAN BOSSUYT e.a. (eds.), *Kids-Codex Boek I: Kinderrechten in de Grondwet; De implementatie van het IVRK; Wet betreffende familie- en jeugdrechtbanken; Jeugdrecht; Minderjarigen en het procesrecht*, Brussel, Larcier, 2014, (1) 6-7.

³⁴⁵ K. HERBOTS en J. PUT, “Grondwettelijke verankering van kinderrechten”, *TJK* 2010, afl. 1, 15; A. VANDAELE, “Kinderrechten in de Grondwet” in H. VAN BOSSUYT e.a. (eds.), *Kids-Codex Boek I: Kinderrechten in de Grondwet; De implementatie van het IVRK; Wet betreffende familie- en jeugdrechtbanken; Jeugdrecht; Minderjarigen en het procesrecht*, Brussel, Larcier, 2014, (1) 7; A. VANDAELE en M. VERHEYDE, “Artikel 22bis van de grondwet: een grondwettelijke bescherming in de kinderschoenen”, *CDPK* 2000, 549, *TJK* 2000, afl. 1, 9.

directe werking ontleent aan art. 8 EVRM.³⁴⁶ Ook het recht op een menswaardig leven uit art. 23, eerste lid Gw. heeft directe werking omdat het duidelijk en onvoorwaardelijk geformuleerd is om zich er rechtstreeks op te beroepen.³⁴⁷ Naar analogie wordt dit doorgetrokken naar art. 22bis Gw.³⁴⁸ Ten tweede zijn grondwetsbepalingen voldoende nauwkeurig en precies geformuleerd.³⁴⁹ Ten derde bestaat er een tendens in de rechtspraak tot doorwerking van het IVRK.³⁵⁰ De directe werking van art. 22bis Gw. hangt dus af van de context en moet *in concreto* beoordeeld worden.³⁵¹

124. **STAND-STILL-WERKING** – De *stand-still*-werking betekent dat de overheid het beschermingsniveau van een grondwetsartikel of verdrag niet mag verlagen onder het niveau bestaande op het ogenblik van de ratificatie of inwerkingtreding.³⁵² De verplichting

³⁴⁶ Art. 22 Gw.; *Hand. Senaat, Commissie voor de Herziening van de Grondwet en de Hervorming der Instellingen*, B.Z. 1991-92, 16 december 1993, nr. 100-4/5, 6; E. BREMS, “De nieuwe grondrechten in de Belgische Grondwet en hun verhouding tot het Internationale, inzonderheid het Europese Recht”, *TBP* 1995, 627; K. HERBOTS en J. PUT, “Grondwettelijke verankering van kinderrechten”, *TJK* 2010, afl. 1, 15; J. VANDE LANOTTE e.a., *Handboek Belgisch Publiekrecht. Deel I. Inleiding tot het Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 693, nr. 981.

³⁴⁷ Art. 23, lid 1 Gw.; A. ALEN, J. CLEMENT, W. PAS, P. PEETERS en J. VAN NIEUWENHOVE, “Het federale België in de Gecoördineerde Grondwet van 17 februari 1994 (eerste deel)”, *RW* 1993-94, 1346, nr. 5.

³⁴⁸ *Supra* vn. 345.

³⁴⁹ K. HERBOTS en J. PUT, “Grondwettelijke verankering van kinderrechten”, *TJK* 2010, afl. 1, 15; J. VANDE LANOTTE e.a., *Handboek Belgisch Publiekrecht. Deel I. Inleiding tot het Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 693, nr. 981.

³⁵⁰ Cass. 11 maart 1994, AR C.93.0342.N; Gent 19 april 1992, *R.W.* 1992-1993, 229; Luik 24 juni 1992, *J.L.M.B.* 1992, 957; Bergen 19 oktober 1994, *J.D.J.* 1994, nr. 140, 39; Gent 26 juni 1995, *R.W.* 1995-1996, 1357; Brussel 22 april 1997, *J.L.M.B.* 1999, 329; Brussel 18 februari 2000, *J.Dr.Jeun.* 2001, afl. 206, 38; Antwerpen 25 juni 2014, *R.W.* 2015-16, afl. 14, 549; Brussel 24 mei 2016, nr. 2015/FA/586, *RABG* 2017, afl. 14-15, 1122; Gent 20 april 2017, tijdschrift@ipr.be 2017, afl. 3, 84, nr. 38; Trib. Civ. Namur 1 maart 1994, *J.D.J.* 1994, nr. 134, 42-43; Trib. Bruxelles 25 maart 2014, A.R. 12/4261/B, *Rev.dr.étr.* 2014, nr. 177, 269; Famrb. Henegouwen 13 mei 2015, *Rev.trim.dr.fam.* 2016, afl. 1, 111; Trib. Jeunesse Liège 7 maart 1994, *J.L.M.B.* 1994, 521; Trib. Jeunesse Liège 11 februari 1997, *J.D.J.* 1997, 172; Trib. Jeunesse Mons 13 februari 1997, *J.D.J.* 1997, 173, noot B. VAN KEIRSBILCK; Trib. Jeunesse Liège 8 februari 2012, *RAJe* 2012, afl. 6, 14; K. HERBOTS en J. PUT, “Grondwettelijke verankering van kinderrechten”, *TJK* 2010, afl. 1, 15; B. VAN KEIRSBILCK, “N’enfermons pas la Convention dans un symbole”, *J.Dr.Jeun.* 2008, nr. 276, 1.

³⁵¹ Herziening van de Grondwet. Herziening van art. 22bis van de Grondwet teneinde een lid toe te voegen betreffende de bescherming van aanvullende rechten van het kind, verslag namens de Commissie voor de Institutionele Aangelegenheden uitgebracht door mevrouw DE BETHUNE en de heer DELPEREE, *Parl.St.* Senaat 2004-2005, nr. 3-265/3, nr. 51; A. ALEN en K. MUYLLE, *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Mechelen, Kluwer, 2011, 943, nr. 800; K. HERBOTS en J. PUT, “Grondwettelijke verankering van kinderrechten”, *TJK* 2010, afl. 1, 15; A. VANDAELE, “Kinderrechten in de Grondwet” in H. VAN BOSSUYT e.a. (eds.), *Kids-Codex Boek I: Kinderrechten in de Grondwet; De implementatie van het IVRK; Wet betreffende familie- en jeugdrechtbanken; Jeugdrecht; Minderjarigen en het procesrecht*, Brussel, Larcier, 2014, (1) 6.

³⁵² Arbitragehof 27 november 2002, nr. 169/2002, B.6.6; A. ALEN en K. MUYLLE, *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Mechelen, Kluwer, 2011, 68, nr. 77; K. HERBOTS en J. PUT, “Grondwettelijke verankering van kinderrechten”, *TJK* 2010, afl. 1, 15; J. VANDE LANOTTE e.a., *Handboek Belgisch Publiekrecht. Deel I. Inleiding tot het Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 693, nr. 980.

voor de overheid in art. 22bis Gw. om de kinderrechten van deze grondwetsbepaling uit te voeren, wijst op de *stand-still*-werking ervan.³⁵³

125. **INTERPRETATIEVE RICHTLIJN** – De Grondwet waarborgt rechten van het IVRK. Bij de interpretatie van die grondrechten moet het IVRK voorrang krijgen op grond van de volkenrechtconforme interpretatie.³⁵⁴ Magistraten aarzelen echter vaak om een verdragsbepaling toe te passen en beroepen zich sneller op een grondrecht erkend in de Grondwet. Dit is ook de meerwaarde van art. 22bis Gw.³⁵⁵

126. **TOETSINGSGROND** – Het Grondwettelijk Hof is bevoegd om te toetsen aan art. 22bis Gw.³⁵⁶ Daarenboven zijn rechters verplicht een prejudiciële vraag te stellen aan het Grondwettelijk Hof wanneer een wetsbepaling strijdig is met een grondrecht gewaarborgd zowel in de Grondwet als in het internationaal recht zoals het IVRK.³⁵⁷

Afdeling 3. Besluit

127. **OVEREENSTEMMING MET IVRK** – De Grondwet waarborgt het recht van het kind om zijn mening te uiten in alle aangelegenheden die het betreffen. Met die mening wordt rekening gehouden in overeenstemming met zijn leeftijd en rijpheid.³⁵⁸ Art. 22bis Gw. neemt zo de principes van art. 12, lid 1 IVRK over.³⁵⁹ Aangezien de Grondwet de basisbeginselen van het IVRK overneemt, kan afgeleid worden dat de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige op grondwettelijk niveau in overeenstemming is met het IVRK.³⁶⁰

³⁵³ K. HERBOTS en J. PUT, "Grondwettelijke verankering van kinderrechten", *TJK* 2010, afl. 1, 15-16; J. VANDE LANOTTE e.a., *Handboek Belgisch Publiekrecht. Deel I. Inleiding tot het Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 693, nr. 980.

³⁵⁴ *Infra* nr. 187, vn. 548-550.

³⁵⁵ K. HERBOTS en J. PUT, "Grondwettelijke verankering van kinderrechten", *TJK* 2010, afl. 1, 16-17; A. VANDAELE en M. VERHEYDE, "Artikel 22bis van de grondwet: een grondwettelijke bescherming in de kinderschoenen", *CDPK* 2000, 550; J. VANDE LANOTTE e.a., *Handboek Belgisch Publiekrecht. Deel I. Inleiding tot het Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 694, nr. 981.

³⁵⁶ Art. 1 Bijzondere Wet van 6 januari 1989 op het Grondwettelijk Hof, *BS* 7 januari 1989, 315; A. VANDAELE en M. VERHEYDE, "Artikel 22bis van de grondwet: een grondwettelijke bescherming in de kinderschoenen", *CDPK* 2000, 550.

³⁵⁷ Art. 26 § 4 Bijzondere Wet van 6 januari 1989 op het Grondwettelijk Hof, *BS* 7 januari 1989, 315.

³⁵⁸ Art. 22bis, lid 2 IVRK.

³⁵⁹ L. DRESER, "Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen", in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 35, nr. 17.

³⁶⁰ Herziening van de Grondwet. Herziening van art. 22bis van de Grondwet, *Parl.St.* Kamer 2007-2008, nr. 175/001, 4.

Hoofdstuk 2. De wettelijke regeling van het hoorrecht van de minderjarige

128. **OVERZICHT** – Na de bespreking van het hoorrecht van de minderjarige in de Grondwet komt de wettelijke regeling aan bod. De gemeenrechtelijke regeling van het hoorrecht van de minderjarige wordt eerst besproken, vóór en na de WFJb.³⁶¹ Vervolgens komen de bijzondere regelingen aan bod inzake adoptie³⁶², voogdij³⁶³ en jeugdbescherming³⁶⁴.

Afdeling 1. De gemeenrechtelijke regeling van het hoorrecht van de minderjarige

129. **OVERZICHT** – Deze afdeling bespreekt de gemeenrechtelijke regeling van het hoorrecht van de minderjarige. Eerst wordt de regeling besproken die gold vóór de WFJb om de achtergrond van de huidige regeling na te gaan. Daarna wordt de huidige regeling besproken zoals ingevoerd door de WFJb. In de huidige regeling van het hoorrecht wordt achtereenvolgens het toepassingsgebied, de modaliteiten en de gevolgen besproken.

§ 1. Vóór de WFJb

130. **VERSCHILLENDE REGELGEVING** – Ingevolge de ratificatie van het IVRK voerde België het hoorrecht van de minderjarige in in (oud) art. 931 Ger.W. en (oud) art. 56bis Jeugdbeschermingswet.³⁶⁵ Er bestonden twee regelingen over het hoorrecht van de minderjarige naast elkaar. Het hoorrecht was namelijk verschillend in de jeugdrechtbank en in de andere rechtbanken.

In zaken die de *jeugdrechtbank* behandelde, bepaalde oud art. 56bis Jeugdbeschermingswet dat het horen van een minderjarige van meer dan twaalf jaar automatisch gebeurde in

³⁶¹ Art. 1004/1 en 1004/2 Ger.W.; Wet van 30 juli 2013 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *BS* 27 september 2013, 68429.

³⁶² Art. 1231-10 Ger.W.

³⁶³ Art. 1233 Ger.W.

³⁶⁴ Art. 52ter, lid 1 Jeugdbeschermingswet.

³⁶⁵ Oud art. 56bis Jeugdbeschermingswet; art. 24 Wet van 2 februari 1994 tot wijziging van de wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming, *BS* 17 september 1994, 23629; Oud art. 931 Ger.W.; art. 1 Wet van 30 juni 1994 tot wijziging van de wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming, *BS* 21 juli 1994, 19110; J.-P. MASSON, *La loi du 30 juin 1994 modifiant l'article 931 du Code Judiciaire et les dispositions relatives aux procédures du divorce : texte et commentaire*, Brussel, Bruylant, 1994, 43 en 45; P. SENAËVE, “De invoering van het hoorrecht van minderjarigen”, in P. SENAËVE en J. PEETERS (eds.), *De hervorming van het jeugdbeschermingsrecht*, Leuven, Acco, 1994, (113) 115; P. SENAËVE en A. BEKKERS, *De wet betreffende de familie- en jeugdrechtbank. Commentaar, gesystematiseerde uittreksels uit de voorbereidende werken en gecoördineerde wetteksten*, Mechelen, Kluwer, 2014, 380.

bepaalde burgerrechtelijke geschillen. De jeugdrechter kon bovendien minderjarigen onder de twaalf jaar horen indien hij dit aangewezen vond.³⁶⁶

In zaken die voor de *andere rechtbanken* (vrederechter, kortgedingrechter, burgerlijke rechtbank) kwamen, bepaalde oud art. 931 Ger.W. dat de minderjarige met het vereiste onderscheidingsvermogen gehoord kon worden in elk geding dat betrekking had op de minderjarige.³⁶⁷

Er was dus een verschil in behandeling naargelang de zaak voor de jeugdrechtbank of de andere rechtbanken kwam.³⁶⁸ De jeugdrechter hoorde immers systematisch minderjarigen van meer dan twaalf jaar terwijl het horen van de minderjarige in de andere rechtbanken slechts facultatief was.

131. **ONTOEREIKENDE REGELGEVING** – Deze twee regelingen worden ontoereikend bevonden in de parlementaire voorbereiding van de WFJb.³⁶⁹ Dit komt enerzijds omdat het niet altijd gewenst is om de minderjarige van meer dan twaalf jaar systematisch in elke procedure voor de jeugdrechtbank te horen, anderzijds omdat in procedures voor de andere rechtbanken het horen van een minderjarige niet plaatsvindt terwijl het wel nuttig kan zijn.³⁷⁰

³⁶⁶ T. MOREAU, “L’autonomie du mineur en justice” in P. JADOUL e.a. (eds.), *L’autonomie du mineur*, Brussel, Facultés universitaires Saint-Louis, 1998, (161) 176 en 201; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen sinds de wet op de familie- en jeugdrechtbank”, *T. Fam.* 2014, 176; P. SENA EVE, “De invoering van het hoorrecht van minderjarigen”, in P. SENA EVE en J. PEETERS (eds.), *De hervorming van het jeugdbeschermingsrecht*, Leuven, Acco, 1994, (113) 117, nr. 196 en 119, nr. 203.

³⁶⁷ Antwerpen 24 maart 2004, nr. 2002RK24, *RW* 2005-06, 1310; J.-P. MASSON, *La loi du 30 juin 1994 modifiant l’article 931 du Code Judiciaire et les dispositions relatives aux procédures du divorce : texte et commentaire*, Brussel, Bruylant, 1994, 51, nr. 17 en 54, nr. 19; T. MOREAU, “L’autonomie du mineur en justice” in P. JADOUL e.a. (eds.), *L’autonomie du mineur*, Brussel, Facultés universitaires Saint-Louis, 1998, (161) 198; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 403; B. POELMANS, “Het hoorrecht van de minderjarigen” in P. SENA EVE en P. WINTENS (eds.), *De hervorming van de echtscheidingsprocedure en het hoorrecht van de minderjarige*, Antwerpen, Maklu, 1994, (35) 45.

³⁶⁸ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 37, nr. 21; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 403, nr. 760.

³⁶⁹ Wetsontwerp betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St.* Senaat 2012-13, nr.5-1189/7, 18.

³⁷⁰ *Ibid.*

§ 2. *Na de WFJb*³⁷¹

132. **UNIFORME REGELING** – De invoering van de familierechtbank, die als enige instantie bevoegd wordt voor familierechtelijke geschillen, creëert een noodzaak aan een uniforme regeling van het hoorrecht van minderjarigen. Daarom voert de WFJb een nieuwe regeling in die de voordelen behoudt van de oude regelingen.³⁷² Het nieuwe art. 1004/1 Ger.W. bepaalt dat *elke* minderjarige het recht heeft gehoord te worden door een rechter in materies die hem aanbelangen aangaande de uitoefening van het ouderlijk gezag, de verblijfsregeling en het recht op persoonlijk contact.³⁷³ De minderjarige heeft ook het recht om te weigeren gehoord te worden.³⁷⁴ Daarnaast blijven de bijzondere regelingen van het hoorrecht van de minderjarige bestaan.

A. *Toepassingsgebied van het hoorrecht van de minderjarige*

1) Rechterlijke instantie

133. **FAMILIERECHTBANK** – Art. 1004/1 Ger.W. bepaalt niet uitdrukkelijk voor welke rechtbanken het hoorrecht van toepassing is.³⁷⁵ Aangezien het materiële toepassingsgebied sinds de WFJb onder de bevoegdheid van de familierechtbank valt, heeft het gemeenrechtelijke hoorrecht betrekking op de familierechtbank.³⁷⁶

³⁷¹ Deze paragraaf neemt in grote mate de structuur over van P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, 403-449.

³⁷² De Coördinatiewet inzake Justitie van 8 mei 2014 heeft nog een paar wijzigingen aangebracht aan de nieuwe regeling; art. 158 en 159 WFJb; art. 1004/1 en 1004/2 Ger.W.; art. 70 en 71 Wet van 8 mei 2014 houdende wijziging en coördinatie van diverse wetten inzake Justitie (I), *BS* 14 mei 2014, 39086; Wetsontwerp betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St.* Senaat 2012-13, nr. 5-1189/7, 18; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 403; A. VAN GYSEL en I. SCHYNS, “L’instruction de la cause” in A. VAN GYSEL, *Le contentieux familial: le Tribunal de la Famille et le Juge de paix*, Limal, Anthemis, 2017, (83), 115.

³⁷³ Eigen cursivering; art. 1004/1, §1 Ger.W.

³⁷⁴ Art. 1004/1, §1 Ger.W.

³⁷⁵ Art. 1004/1 Ger.W.

³⁷⁶ Art. 128 WFJb; Art. 572bis, 4° Ger.W.; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 408, nr. 770.

2) Personeel toepassingsgebied

134. **PRINCIPE: ELKE MINDERJARIGE** – *In principe* geldt het hoorrecht voor elke minderjarige, ongeacht zijn nationaliteit en ongeacht zijn woon- of verblijfplaats, in een procedure hangende voor een Belgische rechtbank.³⁷⁷ Er is wel een onderscheid naar leeftijd.³⁷⁸ Er bestaat discussie in de parlementaire voorbereiding of de leeftijd van het kind wel geschikt is als onderscheidingscriterium en of er niet beter gekeken moet worden naar zijn maturiteit.³⁷⁹ Art. 12 IVRK werkt ook zonder leeftijdscriterium. Het Kinderrechtencomité raadt het zelfs af om met een leeftijdscriterium te werken.³⁸⁰ Art. 22bis Gw. verwijst eveneens naar het onderscheidingsvermogen van het kind, naast zijn leeftijd.³⁸¹ De wet werkt echter met een verplichte oproeping van of informatie aan de minderjarige waardoor er juridisch-technisch met een leeftijdsgrens gewerkt moet worden.³⁸²
135. **MINDERJARIGEN VANAF TWAALF JAAR** – De familierechtbank is verplicht *minderjarigen vanaf twaalf jaar* te informeren over het hoorrecht.³⁸³ De griffie stuurt een informatieformulier naar de minderjarige, alsook een antwoordformulier dat de minderjarige toelaat op een eenvoudige manier te bevestigen of te weigeren gehoord te

³⁷⁷ P. SENAËVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 409, nr. 774.

³⁷⁸ Art. 1004/1, §§ 2 en 3 Ger.W.

³⁷⁹ Wetsvoorstel van 27 juni 2011 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter gehoord te worden, *Parl.St.* 2010-11, nr. 5-115/4, 59; P. SENAËVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 410, nr. 776.

³⁸⁰ Art. 12 IVRK; General Comment No. 12, nr. 22; § 19, (a) Concluding Observations of the Committee of the Rights of the Child on the combined fifth and sixth reports of Belgium (1 February 2019), CRC/C/BEL/CO/5-6 (2019): “The Committee recommends that the State party: (a) Improve participation of all children in particular by abolishing any age limit on the right of children to express their views in all issues concerning them, in legislation and ensure that due weight is given to their views according to their age and maturity”; B. MARIELLE, “Children and International Human Rights Law/The Right of the Child to be Heard, written by Aisling Parkes”, *The International Journal of Children’s Rights* 2015, vol. 23, 484; R. FARRUGIA, “Children’s rights in family court proceedings” in A. ALEN e.a. (eds.) *The UN Children’s Rights Convention: theory meets practice*, Antwerpen, Intersentia, 2007, (401) 408; B. VANOBBERGEN, “Enkele bedenkingen bij General Comment n° 12”, *TJK* 2010, 57.

³⁸¹ Art. 22bis, lid 2 Gw.

³⁸² B. POELMANS, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE en W. PINTENS (eds.), *De hervorming van de echtscheidingsprocedure en het hoorrecht van minderjarigen*, Antwerpen, Maklu, 1997, (53) 85, nr. 116; P. SENAËVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 410, nr. 776; J. TIEBOUT, “Het hoorrecht van de minderjarige in het kader van een scheiding” in E. ALOFS, F. ALAIN, S. SMIS en G. VAN LIMBERGEN (eds.), *Juridische meesterwerken VUB 2013-2014*, Gent, Larcier, 2014, (41) 71, nr. 77.

³⁸³ Art. 1004/1, §3 Ger.W.; D. PIRE, “Le point sur le tribunal de la famille” in D. PIRE (ed.), *Actualités de droit des familles*, Brussel, Larcier, 2016, (9) 46, nr. 68.

worden (*infra* Bijlage 1).³⁸⁴ Als de minderjarige vanaf twaalf jaar gehoord wil worden, is de familierechtbank verplicht hem te horen. Er bestaat geen uitzondering op deze oproepingsplicht, maar het niet-naleven ervan wordt ook niet gesanctioneerd.³⁸⁵ Er bestaat wel afwijkende rechtspraak die niet overgaat tot het horen van het kind, hoewel de familierechtbank daartoe gehouden is, omdat het kind het al moeilijk genoeg heeft en het horen op dat ogenblik niet in het belang van het kind is.³⁸⁶ Dit betreft een conflict tussen twee grondrechten: het recht van het kind om zijn mening te uiten en het recht dat het belang van het kind de eerste overweging vormt, ook al zijn die twee complementair aan elkaar (*supra* nr. 95).³⁸⁷ Een andere afwijking op de oproepingsplicht is wanneer dit materieel onmogelijk is omdat anders geen dienstige beslissing meer genomen kan worden.³⁸⁸

136. MINDERJARIGEN BENEDEN TWAALF JAAR – Er is geen oproepingsplicht voor *minderjarigen beneden twaalf jaar*. Ze kunnen wel gehoord worden op eigen verzoek, op verzoek van een van de partijen, op verzoek van het OM of ambtshalve door de rechter zelf.³⁸⁹ Of de familierechtbank effectief tot het horen overgaat, hangt af van degene die verzoekt om het kind te horen.

Indien het verzoek uitgaat van *de minderjarige of het OM*, moet de familierechtbank het kind horen. Indien de minderjarige geen onderscheidingsvermogen heeft, meldt de familierechtbank dit in het verslag. Ze kan niet weigeren het kind te horen, noch het verhoor

³⁸⁴ Art. 1004/1, §3 en 1004/2 Ger.W.; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 43, nr. 32; J. SAUVAGE en I. SCHYNS, “Tribunal de la famille: premiers bilans” in N. GALLUS (ed.), *Actualités en droit de la famille*, Brussel, Bruylant, 2015, (83) 122, nr. 29; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 410-411, nr. 777; G. VERSCHELDEN, *Handboek Belgisch Personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 386, nr. 872.

³⁸⁵ P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 411, nr. 778.

³⁸⁶ Famrb. Brussel 5 juni 2015, 15/637/A, onuitg., zoals aangehaald door P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 411, nr. 778.

³⁸⁷ Art. 22bis, lid 2 en lid 4 Gw.; Famrb. Brussel 5 juni 2015, rol 15/637/A, onuitg.; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 411, nr. 778.

³⁸⁸ “à l'impossible nul n'est tenu”; Gent 3 april 2015, 2015/AR/966; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 411, nr. 778.

³⁸⁹ Art. 1004/1, §2 Ger.W.; D. PIRE, “Le point sur le tribunal de la famille” in D. PIRE (ed.), *Actualités de droit des familles*, Brussel, Larcier, 2016, (9) 46, nr. 67; J. PIRE en I. SCHYNS, “Tribunal de la famille: premiers bilans” in N. GALLUS (ed.), *Actualités en droit de la famille*, Brussel, Bruylant, 2015, (83) 122, nr. 29; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 414, nr. 785; G. VERSCHELDEN, *Handboek Belgisch Personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 387, nr. 874.

beëindigen.³⁹⁰ Indien de familierechtbank weigert het kind te horen, neemt ze een onwettige beslissing en beschikt de minderjarige over een beroepsmogelijkheid.³⁹¹

Indien het verzoek van een *procespartij* uitgaat, kan de familierechter weigeren het kind te horen met een gemotiveerde beslissing.³⁹² De procespartij kan geen rechtsmiddel aanwenden tegen de weigering.³⁹³ De familierechtbank schendt wel de Grondwet indien ze de weigeringsbeslissing grondt op een andere reden dan het gebrek aan onderscheidingsvermogen van de minderjarige.³⁹⁴ Bovendien bestaat het risico dat de familierechter zijn weigeringsbeslissing niet gepast motiveert aangezien er geen rechtsmiddel tegen aangewend kan worden.³⁹⁵

137. **UITZONDERING: MINDERJARIGE REEDS GEHOORD** – De familierechtbank kan weigeren de minderjarige, boven of beneden de twaalf jaar, te horen indien de minderjarige in de loop van de rechtspleging of in een vorige aanleg reeds is gehoord, zelfs voor een andere rechtbank, en op voorwaarde dat er geen nieuw element is dat een verhoor rechtvaardigt.³⁹⁶ Indien het verzoek uitgaat van de minderjarige vanaf twaalf jaar, kan de familierechtbank de minderjarige opnieuw horen, ook al is er geen nieuw element, maar de familierechtbank is hiertoe niet verplicht. Nochtans heeft het hoorrecht in art. 12 IVRK een algemene draagwijdte en kan het dus problematisch zijn om het kind niet opnieuw te horen.³⁹⁷

³⁹⁰ Art. 1004/1, §2 en §5, lid 3 *in fine* Ger.W.; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 46, nr. 37; J. THIERRY, “Les nouvelles dispositions du Code judiciaire relatives à l’audition de l’enfant mineur dans les matières familiales : une petite révolution”, *Le Pli juridique* 2014, afl. 30, 24; A. VAN GYSEL en I. SCHYNS, “L’instruction de la cause” in A. VAN GYSEL, *Le contentieux familial: le Tribunal de la Famille et le Juge de paix*, Limal, Anthemis, 2017, (83) 116, vn. 136.

³⁹¹ P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 417, nr. 793.

³⁹² Art. 1004/1, §2 Ger.W.

³⁹³ Art. 1004/1, §2 *in fine* Ger.W.

³⁹⁴ GwH 4 februari 2010, nr. 9/2010, *T.Fam.* 2010, 51, noot P. SENA EVE; Wetsvoorstel van 27 juni 2011 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter gehoord te worden, *Parl.St.* 2010-11, nr. 5-115/4, 60; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 47, nr. 40; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 417, nr. 792.

³⁹⁵ L. RESSORT, “L’audition du mineur dans les procédures civiles liées à son hébergement », *J.D.J.* 2014, nr. 337, 19.

³⁹⁶ Art. 1004/1, §4 Ger.W.; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 418, nr. 794; G. VERSCHULDEN, *Handboek Belgisch Personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 387, nr. 875.

³⁹⁷ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 45, nr. 35; J.-P. MASSON, “La loi du 30 juillet 2013 protant création d’un tribunal de la famille et de la jeunesse”, *JT* 2014, 188, vn. 112; D. PIRE, “Le point sur le tribunal de la famille” in D. PIRE (ed.), *Actualités de droit des*

Bovendien is het onevenredig om de bewijslast van het nieuw element, dat een nieuw verhoor rechtvaardigt, bij de minderjarige te leggen.³⁹⁸ Hoger beroep tegen de weigering om het kind opnieuw te horen is theoretisch mogelijk aangezien de wet deze mogelijkheid niet uitsluit.³⁹⁹ Echter, door het gebrek aan procesbekwaamheid kan de minderjarige dit niet zelf doen, wat aldus een inperking van zijn hoorrecht onder art. 12 IVRK en art. 22bis Gw. inhoudt.⁴⁰⁰

138. **ZAAK VAN KENNELIJK ONDERGESCHIKT BELANG** – Ook in zaken van kennelijk ondergeschikt belang heeft de minderjarige een hoorrecht, volgens de hierboven beschreven leeftijdsregeling.⁴⁰¹ In Nederland is dit anders geregeld (*infra* nr. 171).

3) Materieel toepassingsgebied

139. **DE REGEL** – Het hoorrecht is van toepassing in materies die de minderjarige aanbelangen aangaande de uitoefening van het ouderlijk gezag, de verblijfsregeling en het recht op persoonlijk contact.⁴⁰² Het is niet van toepassing in procedures waar de minderjarige formele procespartij is, noch in procedures waar hij materiële procespartij

familles, Brussel, Larcier, 2016, (9) 48, nr. 69; D. PIRE, “La loi du 30 juillet 2013 protant création d’un tribunal de la famille et de la jeunesse”, *Act.Dr.Fam.* 2013, afl. 9, 192, nr. 102; B. POELMANS, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE en W. PINTENS (eds.), *De hervorming van de echtscheidingsprocedure en het hoorrecht van minderjarigen*, Antwerpen, Maklu, 1997, (53) 96; A. RASSON, “Donner la parole à l’infans, celui qui ne parle pas. Quelques réflexions autour de la liberté d’expression et du droit de participation des enfants », *J.dr.jeun.* 2016, afl. 357, 28; L. RESSORT, “L’audition du mineur dans les procédures civiles liées à son hébergement”, *J.D.J.* 2014, nr. 337, 21; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 419, nr. 800.

³⁹⁸ L. RESSORT, “L’audition du mineur dans les procédures civiles liées à son hébergement”, *J.D.J.* 2014, nr. 337, 21.

³⁹⁹ Art. 616 Ger.W.; Wetsontwerp betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St.* Senaat 2012-13, nr. 5-1189/7, 18-19; J.-P. MASSON, “La loi du 30 juillet 2013 protant création d’un tribunal de la famille et de la jeunesse”, *JT* 2014, 188; J. THIERRY, “Les nouvelles dispositions du Code judiciaire relatives à l’audition de l’enfant mineur dans les matières familiales : une petite révolution”, *Le Pli juridique* 2014, afl. 30, 24.

⁴⁰⁰ Wetsontwerp betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St.* Senaat 2012-13, nr. 5-1189/7, 18-19; J. THIERRY, “Les nouvelles dispositions du Code judiciaire relatives à l’audition de l’enfant mineur dans les matières familiales : une petite révolution”, *Le Pli juridique* 2014, afl. 30, 24.

⁴⁰¹ Wetsvoorstel van 27 juni 2011 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter gehoord te worden, *Parl.St.* 2010-11, nr. 5-115/4, 28; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 420, nr. 802.

⁴⁰² Art. 1004/1, §1 Ger.W.; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 424, nr. 810.

is.⁴⁰³ In het eerste geval kan de minderjarige als partij zijn standpunt bekendmaken.⁴⁰⁴ In het tweede geval treedt hij op via zijn wettelijke vertegenwoordiger.⁴⁰⁵

140. **RESTRICTIEF** – Het materiële toepassingsgebied van het gemeenrechtelijk hoorrecht is restrictief in vergelijking met dat van art. 12 IVRK, art. 22bis Gw. en met dat wat voorgesteld werd in de parlementaire voorbereiding. Krachtens art. 12, lid 1 IVRK heeft het kind het recht zijn mening te uiten “in *alle* aangelegenheden die het betreffen”.⁴⁰⁶ Dit moet ruim begrepen worden en de werkgroep van het IVRK heeft het voorstel verworpen om een limitatieve lijst op te nemen.⁴⁰⁷ Bovendien verduidelijkt art. 12, lid 2 IVRK dat het hoorrecht geldt “in *iedere* gerechtelijke en bestuurlijke procedure die het kind aanbelangt”, zonder een lijst van materies op te sommen waarin dit van toepassing is.⁴⁰⁸ General Comment No. 12 benadrukt dat het hoorrecht van de minderjarige geldt in elke procedure die het kind aanbelangt, zonder beperkingen.⁴⁰⁹ Ook art. 22bis Gw. verwijst naar het recht van het kind om zijn mening te uiten “in *alle* aangelegenheden die het aangaan”.⁴¹⁰

Daarenboven zijn er in de parlementaire voorbereiding bij de WFJb voorstellen met een ruimer materieel toepassingsgebied. Een eerste voorstel is om het kind te horen “in elk geschil dat hem betreft”.⁴¹¹ Een ander voorstel is om het hoorrecht toe te passen “in elke burgerlijke procedure betreffende een minderjarige, onverminderd de bijzondere wettelijke bepalingen”.⁴¹² Het doel hiervan is om de minderjarige de kans te geven zijn hoorrecht uit

⁴⁰³ P. SENAËVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 424, nr. 811.

⁴⁰⁴ Bv. een twaalfjarige minderjarige die weigert in te stemmen in een erkenning kan niet gehoord worden in een procedure, zie P. SENAËVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 424, nr. 811.

⁴⁰⁵ Bv. bij vorderingen tot betwisting van de vaderlijke afstamming is de minderjarige materiële procespartij die niet gehoord kan worden tenzij via zijn wettelijk vertegenwoordiger, zie P. SENAËVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 424, nr. 811.

⁴⁰⁶ De cursieve klemtoon is een eigen klemtoon; art. 12, lid 1 IVRK.

⁴⁰⁷ Report of the Working Group on a Draft Convention on the Rights of the Child van 17 februari 1981, E/CN.4/L.1575, 14, §§ 78-80; General Comment No. 12, nr. 27.

⁴⁰⁸ De cursieve klemtoon is een eigen klemtoon; art. 12, lid 2 IVRK.

⁴⁰⁹ General Comment No. 12, § 32.

⁴¹⁰ De cursieve klemtoon is een eigen klemtoon; art. 22bis, lid 2 Gw.

⁴¹¹ Wetsvoorstel van 22 september 2010 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter te worden gehoord, *Parl.St.* 2010 Senaat, buitengewone zitting, nr. 5-115/1, art. 2, eerste en tweede lid.

⁴¹² Wetsvoorstel van 23 maart 2011 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter te worden gehoord, *Parl.St. Senaat* 2010-11, nr. 5-115/2, amendement nr. 3 (DELPÉRÉE).

te oefenen in de zaken die hem aanbelangen. Het amendement verwijst daarbij naar art. 22bis Gw. en art. 12 IVRK.⁴¹³ Deze voorstellen hebben het niet gehaald.⁴¹⁴

Zelfs in oud art. 931 Ger.W. was het toepassingsgebied ruimer geformuleerd, namelijk “in elk geding dat de minderjarige betreft”.⁴¹⁵ Het hoorrecht was van toepassing in alle procedures over de staat, de persoon, het levensonderhoud en de goederen van de minderjarige.⁴¹⁶ Art. 1004/1, §1 Ger.W. houdt dus een schending in van de *stand-still*-werking aangezien de wetgever het beschermingsniveau van art. 12 IVRK en art. 22bis Gw. vermindert door het toepassingsgebied van het hoorrecht van de minderjarige te beperken (*supra* nr. 124).

141. **BESLUIT** – Het gemeenrechtelijk hoorrecht van de minderjarige is niet van toepassing in *alle* procedures die de minderjarige aanbelangen hoewel het IVRK en de Grondwet dit vereisen.⁴¹⁷ Procedures over bijvoorbeeld de onderhoudsbijdrage voor een minderjarige of zijn domicilie vallen buiten het materiële toepassingsgebied.⁴¹⁸ General Comment No. 12 stelt nochtans dat het hoorrecht van het kind van toepassing is in procedures over de onderhoudsbijdrage.⁴¹⁹ Dit toepassingsgebied is bijgevolg te beperkend: het is noch in overeenstemming met art. 12 IVRK, noch met de rechtspraak van het EHRM, noch met art. 22bis Gw.⁴²⁰ Bovendien wijst de parlementaire voorbereiding erop dat de wet het hoorrecht

⁴¹³ *Supra* vn. 412.

⁴¹⁴ P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 425-427.

⁴¹⁵ De cursieve klemtoon is een eigen klemtoon; oud art. 931, lid 3 Ger.W.; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 427, nr. 816.

⁴¹⁶ J.-P. MASSON, *La loi du 30 juin 1994 modifiant l'article 931 du Code Judiciaire et les dispositions relatives aux procédures du divorce : texte et commentaire*, Brussel, Bruylant, 1994, 51-53, nr. 17; B. POELMANS, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE en W. PINTENS (eds.), *De hervorming van de echtscheidingsprocedure en het hoorrecht van minderjarigen*, Antwerpen, Maklu, 1994, (35) 49, nr. 82; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 427, nr. 816.

⁴¹⁷ Art. 12 IVRK; art. 22bis, lid 2 Gw.

⁴¹⁸ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 44, nr. 34; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 428, nr. 817.

⁴¹⁹ General Comment No. 12, §§ 51-52.

⁴²⁰ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 37, nr. 22; M. MASSCHELEIN, “Het hoorrecht van de minderjarige bij familiale geschillen”, *NNK* 2015, 21; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 428, nr. 819.

van de minderjarige niet kan beperken en verwijst hiervoor naar de Grondwet en het IVRK.⁴²¹

B. Modaliteiten van het hoorrecht van de minderjarige

142. **RECHTSTREEKS VERHOOR DOOR DE RECHTER** – De rechter hoort de minderjarige rechtstreeks en niet via een vertegenwoordiger.⁴²² Dit is in overeenstemming met art. 12 IVRK. General Comment No. 12 raadt immers aan om het kind rechtstreeks te horen waar dat mogelijk is.⁴²³ Het is ook de rechter zelf die het kind hoort: hij kan die bevoegdheid niet delegeren aan een andere persoon.⁴²⁴ De minderjarige kan zijn mening niet op een andere wijze aan de rechter kenbaar maken.⁴²⁵ De rechter hoort de minderjarige op een plaats die hij daarvoor geschikt acht.⁴²⁶
143. **AANWEZIGHEID VAN ANDEREN BIJ HET VERHOOR** – De rechter hoort de minderjarige buiten de aanwezigheid van wie dan ook tenzij de rechter hier gemotiveerd van afwijkt.⁴²⁷ Dit betekent dat de minderjarige niet het recht heeft om zich tijdens het verhoor te laten

⁴²¹ Wetsvoorstel van 27 juni 2011 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter te worden gehoord, *Parl.St.* Senaat 2010-11, nr. 5-115/4, 2 en 4; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 428, nr. 819.

⁴²² Art. 1004/1, §1 Ger.W.; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 430, nr. 823.

⁴²³ General Comment No. 12, § 35.

⁴²⁴ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 47, nr. 42; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 430, nr. 823; J. THIERRY, “Les nouvelles dispositions du Code judiciaire relatives à l’audition de l’enfant mineur dans les matières familiales : une petite révolution”, *Le Pli juridique* 2014, afl. 30, 24; G. VERSCHULDEN, *Handboek Belgisch Personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 388, nr. 876.

⁴²⁵ P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 431, nr. 830.

⁴²⁶ Art. 1004/1, § 5 Ger.W.

⁴²⁷ Art. 1004/1, § 5 Ger.W.

bijstaan door een vertrouwenspersoon, noch door een advocaat.⁴²⁸ Er bestaat twijfel of de griffier aanwezig mag zijn.⁴²⁹

Om de mening van het kind te kennen is het bovendien noodzakelijk dat de rechter het kind afzonderlijk hoort en niet samen met andere kinderen van het gezin.⁴³⁰ De wet bepaalt dit niet expliciet, maar dit wordt afgeleid uit de woorden “buiten de aanwezigheid van wie dan ook”.⁴³¹

144. **VERSLAG VAN HET ONDERHOUD** – Er wordt een verslag van het onderhoud opgemaakt dat weergeeft wat de minderjarige gezegd heeft.⁴³² De rechter informeert de minderjarige over het feit dat de partijen kennis kunnen nemen van het verslag. Hij informeert de

⁴²⁸ Uit de parlementaire bespreking volgt overduidelijk dat de minderjarige niet het recht heeft om zich te laten bijstaan door een vertrouwenspersoon of een advocaat: Wetsvoorstel van 27 juni 2011 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter te worden gehoord, verslag namens de commissie, *Parl.St. Senaat* 2010-11, nr. 5-115/4, 15-16 en 29; Wetsontwerp van 18 november 2011 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St. Senaat*, 2011-12, nr. 5-1189/2, amendement nr. 29 (KHATTABI); Wetsontwerp van 6 maart 2013 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St. Senaat* 2012-13, nr. 5-1189/5, amendement nr. 100 (DELPEREE); Wetsontwerp van 8 juli 2013 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St. Senaat*, nr. 53-682/20, amendement nr. 289 (VAN HECKE en LAHSSAINI); Wetsontwerp van 15 juli 2013 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, verslag namens de commissie, *Parl.St. Senaat*, nr. 53-682/21, 40; zie P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 432-433; J. TIEBOUT, “Het hoorrecht van de minderjarige in het kader van een scheiding” in E. ALOFS e.a. (eds.), *Juridische meesterwerken VUB 2013-2014*, Gent, Larcier, 2014, (41) 73, nr. 81.

⁴²⁹ Wetsontwerp van 15 juli 2011 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter te worden gehoord, verslag namens de commissie, *Parl.St. Kamer* 2010-11, nr. 53-0682/015, 101 (BECQ) en 102 (vertegenwoordigster van de minister van Justitie); Wetsvoorstel van 12 februari 2014 houdende wijziging en coördinatie van diverse wetten inzake Justitie, artikelsgewijze toelichting bij artikel 74, *Parl.St. Kamer* 2013-14, nr. 53-3356/001, 31; Wetsvoorstel van 25 maart 2014 houdende wijziging en coördinatie van diverse wetten inzake Justitie, advies van de Raad van State, *Parl.St. Kamer* 2013-14, nr. 53-3356/004, 17; Wetsvoorstel van 25 maart 2014 houdende wijziging en coördinatie van diverse wetten inzake Justitie, *Parl.St. Kamer* 2013-14, nr. 53-3356/003, amendement nr. 86 (BECQ); Wetsvoorstel van 2 april 2014 houdende wijziging en coördinatie van diverse wetten inzake Justitie, verslag namens de commissie, *Parl.St. Kamer* 2013-14, nr. 53-3356/005, 30 (BECQ); L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 48, nr. 43; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 434-437; A. VAN GYSEL en I. SCHYNS, “L’instruction de la cause” in A. VAN GYSEL, *Le contentieux familial: le Tribunal de la Famille et le Juge de paix*, Limal, Anthemis, 2017, (83) 115, vn. 131.

⁴³⁰ A. DESMARETS, *Le tribunal de la famille et de la jeunesse*, Kluwer, Waterloo, 2014, 102; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 45, nr. 36; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 440, nr. 854.

⁴³¹ Art. 1004/1, § 5 Ger.W.; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 440, nr. 854.

⁴³² Art. 1004/1, § 5, lid 2 Ger.W.; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 441, nr. 858.

minderjarige ook over de inhoud van het verslag en gaat na of het de mening van de minderjarige juist verwoordt.⁴³³ De minderjarige ondertekent het verslag niet.⁴³⁴

145. **INZAGE VAN HET VERSLAG VAN HET VERHOOR** – Het verslag wordt bij het dossier van de rechtspleging gevoegd.⁴³⁵ Partijen kunnen dus inzage hebben in het verslag.⁴³⁶ Aangezien de minderjarige zowel in het informatieformulier als bij de aanvang van het onderhoud geïnformeerd wordt over het feit dat partijen er kennis van kunnen nemen, bestaat het risico dat de minderjarige niet vrijuit spreekt tijdens het verhoor en zijn hoorrecht dus niet voldoende gewaarborgd wordt.⁴³⁷

C. Gevolgen van het hoorrecht van de minderjarige

146. **PASSEND BELANG HECHTEN AAN DE MENING VAN DE MINDERJARIGE** – Aan de mening van de minderjarige wordt passend belang gehecht in overeenstemming met zijn leeftijd en maturiteit.⁴³⁸ Art. 12 IVRK bepaalt dit ook.⁴³⁹ Dit betekent niet dat de rechter de mening van het kind volgt. Hij moet kijken naar de leeftijd en rijpheid van het kind om in te schatten welk belang er aan de mening gehecht kan worden, voor zover het kind niet gemanipuleerd wordt door zijn ouders in zijn verklaringen.⁴⁴⁰

147. **GEEN PROCESPARTIJ** – Het onderhoud met de minderjarige heeft niet tot gevolg dat hij partij in het geding wordt.⁴⁴¹ De minderjarige is in beginsel handelings- en

⁴³³ Art. 1004/1, § 5, lid 2 Ger.W.

⁴³⁴ Art. 1004/1, § 5, lid 3 Ger.W.

⁴³⁵ Art. 1004/1, § 5, lid 2 Ger.W.

⁴³⁶ Art. 725 Ger.W.

⁴³⁷ Art. 1004/1, § 5, lid 2 en 1004/2, lid 2 Ger.W.; P. SENAËVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 445-446, nrs. 869 en 872; A. VAN GYSEL en I. SCHYNS, “L’instruction de la cause” in A. VAN GYSEL, *Le contentieux familial: le Tribunal de la Famille et le Juge de paix*, Limal, Anthemis, 2017, (83) 116, vn. 134; C. VERGAUWEN, “Over de bevoegdheid van de jeugdrechtbank en het hoorrecht van minderjarigen”, (noot onder Brussel 23 januari 2004), *RABG* 2005, afl. 19, 1785-1787.

⁴³⁸ Art. 1004/1, § 6, lid 2 Ger.W.

⁴³⁹ Art. 12, lid 1 IVRK; General Comment No. 12, § 28 e.v.; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 50, nr. 49; G. VERSCHELDEN, *Handboek Belgisch Personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 388, nr. 879.

⁴⁴⁰ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 50, nr. 49; P. SENAËVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 448, nr. 874; G. VERSCHELDEN, *Handboek Belgisch Personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 388, nr. 879.

⁴⁴¹ Art. 1004/1, § 6, lid 1 Ger.W.; P. SENAËVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 449, nr. 877.; G. VERSCHELDEN, *Handboek Belgisch Personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 389, nr. 880.

procesonbekwaam waardoor hij geen beroep kan instellen wanneer de familierechtbank zijn mening niet volgt, noch vrijwillig kan tussenkomen in het geding tussen zijn ouders.⁴⁴² Afwijkende rechtspraak oordeelt daarentegen dat een minderjarige vrijwillig kan tussenkomen in een geding over het recht op persoonlijk contact en dat hij een ontvankelijk beroep kan instellen in burgerlijke zaken krachtens art. 3 en 9 IVRK.⁴⁴³

General Comment No. 12 stelt dat de beslissingnemer de minderjarige moet informeren over de uitkomst van de zaak zodat de minderjarige eventueel een rechtsmiddel hiertegen kan instellen.⁴⁴⁴ Dit impliceert dat de minderjarige wel procespartij wordt terwijl de gemeenrechtelijke regeling uitdrukkelijk het tegenovergestelde bepaalt.⁴⁴⁵ De gemeenrechtelijke regeling verplicht de rechter bovendien niet om de minderjarige te informeren over zijn uiteindelijke beslissing.⁴⁴⁶

Afdeling 2. Bijzondere regelingen van het hoorrecht van de minderjarige

148. **OVERZICHT** – Deze afdeling bespreekt de bijzondere regelingen van het hoorrecht van de minderjarige in adoptie-, voogdij- en jeugdbeschermingszaken.

§ 1. Adoptie

149. **LEEFTIJDSCRITERIUM** – De familierechtbank is bevoegd om inzake adoptie de minderjarige te horen.⁴⁴⁷ Er is een onderscheid naar leeftijd. De minderjarige *vanaf twaalf*

⁴⁴² L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 51, nr. 50; M. MASSCHELEIN, “Het hoorrecht van de minderjarige bij familiale geschillen”, *NNK* 2015, 24; P. SENAEVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAEVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 449, nr. 878; G. VERSCHULDEN, *Handboek Belgisch Personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 355-356.

⁴⁴³ Gent 20 juni 2006, *TJK* 2007, afl. 1, 35, noot H. PAS.

⁴⁴⁴ General Comment No. 12, § 45.

⁴⁴⁵ A. RASSON, “Donner la parole à l’infans, celui qui ne parle pas. Quelques réflexions autour de la liberté d’expression et du droit de participation des enfants », *J.dr.jeun.* 2016, afl. 357, 28; A. VAN GYSEL en I. SCHYNS, “L’instruction de la cause” in A. VAN GYSEL, *Le contentieux familial: le Tribunal de la Famille et le Juge de paix*, Limal, Anthemis, 2017, (83) 116, vn. 137.

⁴⁴⁶ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 40, nr. 26; P. SENAEVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAEVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 443, nr. 862; J. TIEBOUT, “Het hoorrecht van de minderjarige in het kader van een scheiding” in E. ALOFS e.a. (eds.), *Juridische meesterwerken VUB 2013-2014*, Gent, Larcier, 2014, (41) 77, nr. 87.

⁴⁴⁷ Art. 1231-3, lid 1 Ger.W.; P. SENAEVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 320, nr. 1049.

jaar wordt opgeroepen en gehoord door de familierechtbank aangezien hij moet toestemmen in zijn adoptie.⁴⁴⁸

De minderjarige *beneden twaalf jaar* wordt enkel gehoord indien hij in staat is zijn mening te uiten.⁴⁴⁹ Indien dit niet het geval is, kan de minderjarige beneden twaalf jaar de familierechtbank verzoeken hem te horen. De familierechtbank willigt het verzoek in indien het kind in staat is zijn mening te uiten.⁴⁵⁰

150. **MODALITEITEN** – De minderjarige mag weigeren gehoord te worden.⁴⁵¹ De wet bepaalt expliciet dat hij alleen gehoord wordt, de griffier uitgezonderd, in tegenstelling tot de gemeenrechtelijke regeling (*supra* nr. 143).⁴⁵² Van het onderhoud wordt een verslag opgesteld dat bij het dossier wordt gevoegd.⁴⁵³

151. **GEVOLGEN** – Een eerste gevolg is dat de familierechtbank behoorlijk rekening moet houden met de mening van de minderjarige, volgens zijn leeftijd en maturiteit.⁴⁵⁴ Vanaf twaalf jaar beschikt de minderjarige zelfs over een vetorecht.⁴⁵⁵ Een tweede gevolg is dat de minderjarige geen procespartij wordt.⁴⁵⁶ Wel kan de minderjarige vanaf twaalf jaar vrijwillig tussenkomen in de adoptieprocedure, waardoor hij wel procespartij wordt.⁴⁵⁷

⁴⁴⁸ Art. 348-1, lid 1 BW; art. 1231-10, lid 1, 2° Ger.W.

⁴⁴⁹ Art. 1231-10, lid 1, 3° Ger.W.

⁴⁵⁰ Art. 1231-10, lid 1, 3° *in fine* Ger.W.

⁴⁵¹ Art. 1231-11, lid 1 Ger.W.

⁴⁵² Art. 1231-11, lid 2 Ger.W.; Art. 1231-11, lid 2 Ger.W.; P. SENAËVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 440, nr. 853.

⁴⁵³ Art. 1231-11, lid 3 Ger.W.

⁴⁵⁴ Art. 1231-11, lid 2 Ger.W.

⁴⁵⁵ Art. 348-1, lid 1 Ger.W.; P. SENAËVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 323, nr. 1062.

⁴⁵⁶ Art. 1231-11, lid 2 *in fine* Ger.W.

⁴⁵⁷ Art. 1231-10, lid 2 Ger.W.; R. DEFRAÏQ en A. DEVOS, “Commentaar bij art. 1231-48 Ger.W.”, in H. VAN BOSSUYT, G. DECOCK, L. DE GEYTER, K. DEVOLDER, A. VANDEKERCKHOVE en S. VAN RUMST (eds.), *Kids-Codex Boek I: Kinderrechten in de Grondwet; De implementatie van het IVRK; Wet betreffende familie- en jeugdrechtbanken; Jeugdrecht; Minderjarigen en het procesrecht*, Brussel, Larcier, 2014, (564) 564; P. SENAËVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 323, nr. 1060.

§ 2. Voogdij

152. **ONDERSCHIED NAAR LEEFTIJD EN MATERIE** – Afwijkend van de gemeenrechtelijke regeling is niet de familierechtbank, maar wel de vrederechter bevoegd voor het hoorrecht in voogdijzaken.⁴⁵⁸ Er is een onderscheid naar leeftijd en materie. De vrederechter moet de pupil oproepen om hem te horen indien hij minstens twaalf jaar is in een procedure over zijn persoon en minstens vijftien jaar in een procedure over zijn goederen.⁴⁵⁹
153. **MODALITEITEN EN GEVOLGEN** – De modaliteiten en gevolgen van de gemeenrechtelijke regeling van het hoorrecht van de minderjarige gelden ook in voogdijzaken.⁴⁶⁰
154. **GEEN EENDUIDIGE REGELING** – De regeling van het hoorrecht in voogdijzaken is niet aangeraden om inspiratie uit te putten voor een aanpassing van de gemeenrechtelijke regeling. Ten eerste is de regeling van het hoorrecht in voogdijzaken verspreid over het BW en het Ger.W. terwijl het om een procesrechtelijke kwestie gaat en een regeling in het Ger.W. aangewezen is.⁴⁶¹ Ten tweede zijn er terminologische onduidelijkheden: zo is er sprake van een oproepingsplicht alsook een hoorplicht terwijl dit niet hetzelfde is.⁴⁶² Ten derde zijn er verschillende criteria van onderscheid: er zijn twee leeftijdsgrenzen en soms wordt ook het onderscheidingsvermogen gebruikt.⁴⁶³ Daarnaast blijft de gemeenrechtelijke

⁴⁵⁸ Art. 390, lid 1 BW; art. 1233, § 1, 2° Ger.W.; P. SENA EVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENA EVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 408, nr. 771.

⁴⁵⁹ Art. 394, lid 1 en 407, § 1 BW; Art. 1233, § 1, 2° Ger.W.; F. APS, “De procedures inzake voogdij en het hoorrecht van de minderjarige” in P. SENA EVE, J. GERLO en F. LIEVENS (eds.), *De hervorming van het voogdijrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (253) 273, nr. 621; P. SENA EVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 401, nr. 1340.

⁴⁶⁰ Art. 1233, § 1, 2° *in fine* Ger.W.

⁴⁶¹ Wetsontwerp van 14 november 2000 tot wijziging van verscheidene wetsbepalingen inzake de voogdij over minderjarigen, *Parl.St.* Senaat 2000-01, nr. 509/2, amendement nr. 10 (VANDENBERGHE); F. APS, “De procedures inzake voogdij en het hoorrecht van de minderjarige” in P. SENA EVE e.a. (eds.), *De hervorming van het voogdijrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (253) 279, nr. 636.

⁴⁶² Art. 407 BW; art. 1233, § 1, 2° Ger.W.; F. APS, “De procedures inzake voogdij en het hoorrecht van de minderjarige” in P. SENA EVE e.a. (eds.), *De hervorming van het voogdijrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (253) 280, nr. 637.

⁴⁶³ Art. 410, § 2, laatste lid BW; art. 1233, § 1, 2° Ger.W.; F. APS, “De procedures inzake voogdij en het hoorrecht van de minderjarige” in P. SENA EVE e.a. (eds.), *De hervorming van het voogdijrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2002, 280-282; S. MOSSELMANS, *Voogdij*, Mechelen, Kluwer, 2004, 237, nr. 430 en 309, nr. 543.

regeling van toepassing voor pupillen die de leeftijdsgrenzen niet bereiken.⁴⁶⁴ Aldus is er geen eenduidige regeling in voogdijzaken.⁴⁶⁵

§ 3. Jeugdbescherming

155. **LEEFTIJDSCRITERIUM** – De jeugdrechtbank is bevoegd om de minderjarige te horen in jeugdbeschermingszaken.⁴⁶⁶ Er is een onderscheid naar leeftijd. De jeugdrechtbank moet de *minderjarige vanaf twaalf* jaar horen alvorens een jeugdbeschermingsmaatregel op te leggen alsook bij het wijzigen van een maatregel.⁴⁶⁷ Het niet horen van de minderjarige, vooraleer enige maatregel wordt opgelegd, leidt zelfs tot de nietigheid van de beschikking.⁴⁶⁸ Op de principiële hoorplicht zijn drie uitzonderingen: de minderjarige vanaf twaalf jaar moet niet gehoord worden wanneer hij onvindbaar is voor het gerecht, weigert te verschijnen of om medische redenen niet kan deelnemen aan de kabinetsbespreking.⁴⁶⁹

⁴⁶⁴ De parlementaire voorbereiding over de hervorming van het voogdijrecht stelt dat art. 1233, § 1, 2° Ger.W. niet haaks staat op (oud) art. 931 Ger.W., dat de toenmalige gemeenrechtelijke regeling van het hoorrecht van de minderjarige bevatte. De parlementaire voorbereiding stelt dat een vrederechter een jongere pupil kan horen, maar dan krachtens (oud) art. 931 Ger.W. Mijns inziens kan deze redenering doorgetrokken worden naar de huidige gemeenrechtelijke regeling in art. 1004/1 Ger.W., gelet op deze parlementaire voorbereiding en de aanvullende werking van het gerechtelijk recht krachtens art. 2 Ger.R.; Wetsontwerp van 30 juni 2000 tot wijziging van verscheidene wetsbepalingen inzake de voogdij over minderjarigen, *Parl.St.* Kamer 1999-2000, nr. 0576/009, 63; S. MOSSELMANS, *Voogdij*, Mechelen, Kluwer, 2004, 101, nr. 171; F. SWENNEN, “Het ouderlijk gezag en de voogdij. Recente en komende wetgeving” in C.B.R., *Jongeren en recht*, Antwerpen, Intersentia, 2003, (1) 13, nr. 21; B. ALLEMEERSCH, P. VAN ORSHOVEN en S. VOET, *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen: gerechtelijk recht voor bachelors*, Leuven, Acco, 2018, 90, nr. 104; J. ENGLEBERT en X. TATON (eds.), *Droit du procès civil. Volume 1*, Limal, Anthemis, 2018, 19.

⁴⁶⁵ F. APS, “De procedures inzake voogdij en het hoorrecht van de minderjarige” in P. SENAËVE e.a. (eds.), *De hervorming van het voogdijrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2002, (253) 279; S. MOSSELMANS, *Voogdij*, Mechelen, Kluwer, 2004, 204-205, nr. 376; F. SWENNEN, “Het ouderlijk gezag en de voogdij. Recente en komende wetgeving” in C.B.R., *Jongeren en recht*, Antwerpen, Intersentia, 2003, (1) 14, nr. 23.

⁴⁶⁶ Art 52ter, lid 1 Jeugdbeschermingswet.

⁴⁶⁷ Art. 52ter, lid 1 Jeugdbeschermingswet; Cass. 1 december 2015, *TJK* 2016, afl. 2, 173, noot H. ASSELMAN; B. DESMET, *Jeugdbeschermingsrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 414.

⁴⁶⁸ Brussel 27 november 1995, *KIDS III*, 3.8.1, - E, 50; Luik 1 december 2004, *J.L.M.B.* 2005, afl. 11, 469; Brussel 20 maart 2008, nr. 1103/2009, *JDJ* 2012, afl. 320, 37; Brussel 9 maart 2009, nr. J./59/2009, *JDJ* 2012, afl. 320, 37-38; R. DEFRAUQ en A. DE DAPPER, “Commentaar bij art. 52ter Jeugdbeschermingswet” in H. VAN BOSSUYT, G. DECOCK, L. DE GEYTER, K. DEVOLDER, A. VANDEKERCKHOVE en S. VAN RUMST (eds.), *Kids-Codex Boek I: Kinderrechten in de Grondwet; De implementatie van het IVRK; Wet betreffende familie- en jeugdrechtbanken; Jeugdrecht; Minderjarigen en het procesrecht*, Brussel, Larcier, 2014, (576) 576; T. VANDER BEKEN en J. COLLE, “Het hoorrecht van minderjarigen in strafzaken” in CBR, *De procesbekwaamheid van minderjarigen*, Antwerpen, Intersentia, 2006, (231) 247.

⁴⁶⁹ Art. 52ter, lid 1 *in fine* Jeugdbeschermingswet; B. DESMET, *Jeugdbeschermingsrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 414.

De minderjarige beneden twaalf jaar wordt niet gehoord en wordt vertegenwoordigd door zijn advocaat.⁴⁷⁰ Dit is problematisch in het licht van art. 12 IVRK en art. 22bis Gw.⁴⁷¹

156. **MODALITEITEN EN GEVOLGEN** – De minderjarige heeft recht op bijstand van een advocaat.⁴⁷² De minderjarige wordt ook geïnformeerd over de beschikking, wat niet het geval is in de gemeenschappelijke regeling van het hoorrecht.⁴⁷³ Anders dan voor de familierechtbank is de minderjarige procespartij in jeugdbeschermingszaken.⁴⁷⁴ De minderjarige kan dus hoger beroep aantekenen tegen elke maatregel die de jeugdrechtsbank oplegt.⁴⁷⁵

Hoofdstuk 3. Besluit: Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige

157. **OMZETTING** – België heeft het hoorrecht van de minderjarige verankerd als grondrecht in de Grondwet.⁴⁷⁶ Hoewel uit de analyse blijkt dat de Grondwet in overeenstemming is met het IVRK, blijkt de wettelijke regeling problematisch te zijn.

⁴⁷⁰ Art. 52ter, lid 1 *a contrario* en 54bis Jeugdbeschermingswet; Gent 13 juli 1995, KIDS III, 3.8.1., - E, 48; R. DEFRANQ en A. DE DAPPER, “Commentaar bij art. 52ter Jeugdbeschermingswet” in H. VAN BOSSUYT e.a. (eds.), *Kids-Codex Boek I: Kinderrechten in de Grondwet; De implementatie van het IVRK; Wet betreffende familie- en jeugdrechtsbanken; Jeugdrecht; Minderjarigen en het procesrecht*, Brussel, Larcier, 2014, (576) 576; T. VANDER BEKEN en J. COLLE, “Het hoorrecht van minderjarigen in strafzaken” in CBR, *De procesbekwaamheid van minderjarigen*, Antwerpen, Intersentia, 2006, (231) 147.

⁴⁷¹ Antwerpen 22 oktober 2015, nr. 2015/JE/211, *TJK* 2016, afl. 2, 178, noot H. ASSELMAN; I. DE JONGHE, *Jeugd- en strafrecht. Kritische zoektocht doorheen federale en decretale wetgeving, getoetst aan de praktijk*, Antwerpen, Intersentia, 2012, 177; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 39, nrs. 24-25.

⁴⁷² Art. 52ter, lid 2 Jeugdbeschermingswet.

⁴⁷³ Art. 52ter, lid 4 Jeugdbeschermingswet; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 40, nr. 26.

⁴⁷⁴ Art. 46, lid 1 Jeugdbeschermingswet; art. 56, lid 1 Jeugdbeschermingswet; R. DEFRANQ en A. DE DAPPER, “Commentaar bij art. 46 Jeugdbeschermingswet” in H. VAN BOSSUYT, G. DECOCK, L. DE GEYTER, K. DEVOLDER, A. VANDEKERCKHOVE en S. VAN RUMST (eds.), *Kids-Codex Boek I: Kinderrechten in de Grondwet; De implementatie van het IVRK; Wet betreffende familie- en jeugdrechtsbanken; Jeugdrecht; Minderjarigen en het procesrecht*, Brussel, Larcier, 2014, (575) 575; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 39-40, nr. 25-26; E. VAN DER MUSSELE en C. MAAS, “Tussenkomst en horen van minderjarigen in burgerlijke zaken. Minderjarigen: relatief proces(on)bekwaam, dus bekwaam?”, in E. VAN DER MUSSELE (ed.), *Jeugdadvocaat in Vlaanderen, België en Europa. Verslagboek studiedag van de Unie van Jeugdadvocaten*, Gent, Larcier, 2017, (87) 98.

⁴⁷⁵ Art. 58, lid 1 Jeugdbeschermingswet; B. DESMET, *Jeugdbeschermingsrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 420.

⁴⁷⁶ Art. 22bis, lid 2 Gw.

De gemeenrechtelijke regeling in het Gerechtelijk Wetboek tracht tegemoet te komen aan de gebreken van (oud) art. 931 Ger.W. en (oud) art. 56bis Jeugdbeschermingswet. De gemeenrechtelijke regeling werkt volgens een leeftijdsgrens van twaalf jaar waarboven de rechter verplicht is de minderjarige uit te nodigen voor een onderhoud en waaronder de minderjarige kan worden gehoord op verzoek. De gemeenrechtelijke regeling is enkel van toepassing in bepaalde burgerrechtelijke aangelegenheden. Vervolgens zijn er bijzondere wettelijke regelingen inzake adoptie, voogdij- en jeugdbeschermingszaken die ook met leeftijdscriteria werken.

Deel IV. De knelpunten in de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige

158. **ALGEMEEN** – Na het beschrijven van het hoorrecht van de minderjarige op internationaal en nationaal vlak, wordt de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige geëvalueerd ten opzichte van het EVRM en het IVRK. Het grondwettelijke hoorrecht van de minderjarige is in overeenstemming met het IVRK en bijgevolg ook met het EVRM (*supra* nr. 127). De wettelijke regeling ervan vertoont echter knelpunten.

159. **EERSTE KNELPUNT** – Een eerste knelpunt in de gemeenrechtelijke regeling van het hoorrecht van de minderjarige betreft het personeel toepassingsgebied. Ten eerste wordt er gewerkt met een leeftijdsgrens terwijl art. 12 IVRK zonder leeftijdscriterium werkt en art. 22bis Gw. ook verwijst naar het onderscheidingsvermogen van het kind.⁴⁷⁷ Om juridisch-technische redenen is het echter noodzakelijk om met een leeftijdsgrens te werken (*supra* nr. 134). Ten tweede, wanneer een procespartij verzoekt om een minderjarige beneden twaalf jaar te horen en de familierechtbank weigert op grond van een andere reden dan het gebrek aan onderscheidingsvermogen van de minderjarige, kan die procespartij daartegen geen rechtsmiddel instellen (*supra* nr. 136). Nochtans heeft het Grondwettelijk Hof geoordeeld dat dit de Grondwet schendt.⁴⁷⁸ Ten derde vormt de uitzondering dat de minderjarige niet gehoord moet worden wanneer hij reeds gehoord is, een inperking van het hoorrecht (*supra* nr. 137). Het hoorrecht onder art. 12 IVRK en art. 22bis Gw. heeft immers een algemene draagwijdte.⁴⁷⁹

De bijzondere regelingen van het hoorrecht hanteren ook leeftijdscriteria, met een hoorplicht en/of oproepingsplicht vanaf een bepaalde leeftijd (*supra* nrs. 149, 152 en 155). De leeftijdsgrens verschilt soms ook van die in de gemeenrechtelijke regeling. Er is een

⁴⁷⁷ Art. 12 IVRK; General Comment No. 12, nr. 22; art. 22bis, lid 2 Gw.; art. 1004/1 Ger.W.; R. FARRUGIA, “Children’s rights in family court proceedings” in A. ALEN e.a. (eds.) *The UN Children’s Rights Convention: theory meets practice*, Antwerpen, Intersentia, 2007, (401) 408.

⁴⁷⁸ GwH 4 februari 2010, nr. 9/2010, *T.Fam.* 2010, 51, noot P. SENAEEVE.

⁴⁷⁹ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 45, nr. 35; J.-P. MASSON, “La loi du 30 juillet 2013 protant création d’un tribunal de la famille et de la jeunesse”, *JT* 2014, 188, vn. 112; D. PIRE, “Le point sur le tribunal de la famille” in D. PIRE (ed.), *Actualités de droit des familles*, Brussel, Larcier, 2016, (9) 48, nr. 69; D. PIRE, “La loi du 30 juillet 2013 protant création d’un tribunal de la famille et de la jeunesse”, *Act.Dr.Fam.* 2013, afl. 9, 192, nr. 102; B. POELMANS, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAEEVE en W. PINTENS (eds.), *De hervorming van de echtscheidingsprocedure en het hoorrecht van minderjarigen*, Antwerpen, Maklu, 1997, (53) 96; L. RESSORT, “L’audition du mineur dans les procédures civiles liées à son hébergement”, *J.D.J.* 2014, nr. 337, 21; P. SENAEEVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAEEVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 419, nr. 800.

gebrek aan uniformiteit, nog afgezien van het feit dat het in strijd is met art. 12 IVRK en art. 22bis Gw om enkel een leeftijdscriterium te hanteren.

160. **TWEEDE KNELPUNT** – Een tweede knelpunt is het materiële toepassingsgebied (*supra* nr. 140-141). Het gemeenrechtelijke hoorrecht van de minderjarige is enkel van toepassing in een aantal materies.⁴⁸⁰ Gelet op de algemene draagwijdte van art. 12 IVRK en art. 22bis Gw. is dit te restrictief.⁴⁸¹ Ook de parlementaire voorbereiding op de WFJb bevat voorstellen om het toepassingsgebied ruimer te maken.⁴⁸² Die voorstellen hebben het uiteindelijk niet gehaald. Zelfs de oude regeling in art. 931 Ger.W. had een ruimer toepassingsgebied.⁴⁸³

Bovendien bestaan er bijzondere regelingen in adoptie- voogdij- en jeugdbeschermingszaken (*supra* nr. 148 e.v.). Deze maken de regeling van het hoorrecht van de minderjarige onoverzichtelijk of minstens te divers. De vraag stelt zich ook of al deze verschillende regelingen samen met de gemeenrechtelijke regeling niet discriminatoir werken.

161. **DERDE KNELPUNT** – Een derde knelpunt betreft de inzage van het verslag van het onderhoud door de procespartijen (*supra* nr. 145). Gelet op de rechten van verdediging is het niet problematisch dat partijen het verslag kunnen inkijken. Wat wel een probleem kan vormen, is dat de minderjarige geïnformeerd wordt over het feit dat de procespartijen dit verslag kunnen inzien. Het risico bestaat dan dat de minderjarige zijn mening niet werkelijk uit tijdens het verhoor.⁴⁸⁴

162. **VIERDE KNELPUNT** – Een vierde knelpunt betreft het gevolg dat de minderjarige geen procespartij wordt (*supra* nr. 147). General Comment No. 12 gaat er immers van uit dat de minderjarige wel procespartij is en dat hij rechtsmiddelen kan instellen tegen de

⁴⁸⁰ Art. 1004/1, §1 Ger.W.

⁴⁸¹ Art. 12 IVRK; General Comment No. 12, § 32; art. 22bis, lid 2 Gw.

⁴⁸² Wetsvoorstel van 23 maart 2011 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter te worden gehoord, *Parl.St. Senaat* 2010-11, nr. 5-115/2, amendement nr. 3 (DELPÉRIÉE); Wetsvoorstel van 22 september 2010 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter te worden gehoord, *Parl.St.* 2010 Senaat, buitengewone zitting, nr. 5-115/1, art. 2, eerste en tweede lid.

⁴⁸³ oud art. 931 Ger.W.

⁴⁸⁴ P. SENAËVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 445-446, nrs. 869 en 872; A. VAN GYSEL en I. SCHYNS, “L’instruction de la cause” in A. VAN GYSEL, *Le contentieux familial: le Tribunal de la Famille et le Juge de paix*, Limal, Anthemis, 2017, (83) 116, vn. 134.

beslissing.⁴⁸⁵ Opdat de minderjarige rechtsmiddelen kan instellen, moet hij bovendien geïnformeerd worden over de beslissing, maar de wet heeft zo'n verplichting niet opgenomen en laat dit over aan de ouders.⁴⁸⁶

163. **GEVOLG** – Voor deze knelpunten is de Belgische wettelijke regeling van het hoorrecht van de minderjarige niet in overeenstemming met het IVRK, het EVRM en de Grondwet. Bijgevolg kan een schending van art. 8 EVRM ingeroepen worden (*supra* nr. 69).

⁴⁸⁵ General Comment No. 12, § 45.

⁴⁸⁶ General Comment No. 12, § 45; L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 40, nr. 26; P. SENAEVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAEVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 443, nr. 862; A. VAN GYSEL en I. SCHYNS, “L’instruction de la cause” in A. VAN GYSEL, *Le contentieux familial: le Tribunal de la Famille et le Juge de paix*, Limal, Anthemis, 2017, (83) 116, vn. 137.

Deel V. Het hoorrecht van de minderjarige in Nederland

164. **OVERZICHT** – Dit deel gaat na hoe Nederland de knelpunten in de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige regelt. De rechtsvergelijking omvat geen volledige bespreking van de Nederlandse regeling. Eerst wordt de toepasselijke Nederlandse regelgeving inzake het hoorrecht van de minderjarige beschreven. Daarna komt de Nederlandse regeling aan bod van de Belgische knelpunten uit deel IV.

Hoofdstuk 1. Toepasselijke regelgeving

165. **NIET-SCEIDINGSZAKEN** – De Nederlandse regelgeving inzake het hoorrecht van de minderjarige verschilt naargelang het gaat om scheidingszaken of niet. In *niet-scheidingszaken* regelt art. 809 Rv het hoorrecht van de minderjarige.⁴⁸⁷ Daarnaast zijn er procesreglementen van de hoven en rechtbanken.⁴⁸⁸ De procesreglementen zijn algemene richtlijnen die zorgen voor eenheid binnen de verschillende instanties inzake procesbeleid.⁴⁸⁹ Ze geven slechts een toelichting en aanwijzing over de uitvoering van het hoorrecht en zijn als dusdanig niet bindend.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Art. 809 Rv.

1. In zaken betreffende minderjarigen, uitgezonderd die welke het levensonderhoud van een minderjarige betreffen die de leeftijd van zestien jaren nog niet heeft bereikt, beslist de rechter niet dan na de minderjarige van twaalf jaren of ouder in de gelegenheid te hebben gesteld hem zijn mening kenbaar te maken, tenzij het naar het oordeel van de rechter een zaak van kennelijk ondergeschikt belang betreft. De rechter kan minderjarigen die de leeftijd van twaalf jaren nog niet hebben bereikt, in de gelegenheid stellen hem hun mening kenbaar te maken op een door hem te bepalen wijze. Hetzelfde geldt in zaken betreffende het levensonderhoud van minderjarigen die de leeftijd van zestien jaren nog niet hebben bereikt.

2. In zaken betreffende curatele, onderbewindstelling en mentorschap is de eerste volzin van het eerste lid van overeenkomstige toepassing ten aanzien van de onder curatele te stellen of gestelde persoon, ten aanzien van degene wiens goederen het betreft alsmede ten aanzien van de persoon ten behoeve van wie mentorschap is verzocht of is ingesteld.

3. Indien de gelegenheid waarop de minderjarige zijn mening kenbaar kan maken niet kan worden afgewacht zonder onmiddellijk en ernstig gevaar voor de minderjarige, kan de rechter de beschikkingen tot voorlopige ondertoezichtstelling van een minderjarige en tot machtiging van de gecertificeerde instelling, bedoeld in artikel 1.1 van de Jeugdwet om een minderjarige uit huis te plaatsen, een beschikking met betrekking tot de voorlopige voogdij alsmede een beschikking als bedoeld in artikel 265i, tweede lid, van Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek geven zonder toepassing van het eerste lid. Deze beschikkingen verliezen haar kracht na verloop van twee weken, tenzij de minderjarige binnen deze termijn in de gelegenheid is gesteld zijn mening kenbaar te maken.

4. Indien de minderjarige van de in het eerste en derde lid bedoelde gelegenheid geen gebruik heeft gemaakt, kan de rechter een nadere dag bepalen, waarop hij voor hem gebracht zal worden. Verschijnt de minderjarige aldan wederom niet, dan kan de zaak zonder hem worden behandeld.

⁴⁸⁸ S.F.M. WORTMANN en J. VAN DUIJVENDIJK-BRAND, *Personen- en familierecht*, Deventer, Kluwer, 2018, 337, nr. 171f.

⁴⁸⁹ Considerans Procesreglement verzoekschriftprocedures familie zaken gerechtshoven; V. SMITS, *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, Antwerpen, Maklu, 2015, 133.

⁴⁹⁰ V. SMITS, *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, Antwerpen, Maklu, 2015, 133.

166. **SCHEIDINGSZAKEN** – In *scheidingszaken* legt art. 815 Rv. een verplichte betrokkenheid van de minderjarige op bij het opstellen van het ouderschapsplan.⁴⁹¹ Het verzoekschrift tot echtscheiding moet immers vermelden op welke wijze de kinderen betrokken zijn bij het opstellen van het ouderschapsplan. Deze participatie van de minderjarige sluit aan bij art. 9, lid 2 en 12 IVRK aangezien de rechter moet onderzoeken of de minderjarige betrokken is geweest en hij hiervoor minstens de mening van de minderjarige moet kennen om zijn invloed op het ouderschapsplan te kunnen toetsen.⁴⁹² Verder werken de niet-bindende aanbevelingen van het LOVF de participatie van de minderjarige uit.⁴⁹³

Hoofdstuk 2. Nederlandse regeling van de knelpunten

167. **OVERZICHT** – Dit hoofdstuk gaat na hoe Nederland de Belgische knelpunten regelt (*supra* deel IV). Achtereenvolgens komen het personeel en materiële toepassingsgebied, het verslag van het verhoor en de procesonbekwaamheid aan bod.

Afdeling 1. Personeel toepassingsgebied

168. **LEEFTIJDSCRITERIUM** – In Nederland moet elke minderjarige *vanaf twaalf jaar* in niet-scheidingszaken in de gelegenheid worden gesteld om zijn mening kenbaar te maken.⁴⁹⁴ In zaken over het levensonderhoud van de minderjarige ligt die leeftijdsgrens op zestien jaar.⁴⁹⁵ De minderjarige is niet verplicht om in te gaan op de uitnodiging van de rechter.⁴⁹⁶

De rechter kan minderjarigen *onder twaalf jaar* (onder zestien jaar in kinderalimentatiezaken) in de gelegenheid stellen hun mening kenbaar te maken op een door hem te bepalen wijze.⁴⁹⁷ De rechter is hiertoe niet verplicht en moet een

⁴⁹¹ Art. 815, lid 4 Rv.: “Het verzoekschrift vermeldt over welke van de gevraagde voorzieningen overeenstemming is bereikt en over welke van de gevraagde voorzieningen een verschil van mening bestaat met de gronden daarvoor. Tevens vermeldt het verzoekschrift op welke wijze de kinderen zijn betrokken bij het opstellen van het ouderschapsplan”.

⁴⁹² V. SMITS, *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, Antwerpen, Maklu, 2015, 179 en 203.

⁴⁹³ Aanbevelingen van het LOVF over het ouderschapsplan van 21 januari 2013, <https://www.rechtspraak.nl/SiteCollectionDocuments/Aanbevelingen-LOVF-over-ouderschapsplan.pdf>.

⁴⁹⁴ Art. 809, lid 1 Rv.

⁴⁹⁵ Art. 809, lid 1 Rv.

⁴⁹⁶ Hoge Raad (NL) 1 november 2013, ECLI:NL:HR:2013:1084, www.rechtspraak.nl; Hof 's-Gravenhage (NL) 18 augustus 2010, nr. 200.063.730-01, ECLI:NL:GHSGR:2010:BN5164, www.rechtspraak.nl; V. SMITS, *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, Antwerpen, Maklu, 2015, 143.

⁴⁹⁷ Art. 809, lid 1 Rv.

weigeringsbeslissing niet motiveren.⁴⁹⁸ Bovendien mag hij zelfs het verzoek uitgaande van de minderjarige weigeren.⁴⁹⁹

In scheidingszaken moeten kinderen vanaf zes jaar oud betrokken worden bij het ouderschapsplan, jongere kinderen niet.⁵⁰⁰ Kinderen vanaf twaalf jaar worden altijd opgeroepen voor het minderjarigenverhoor.⁵⁰¹ Art. 809 Rv. is dus ook van toepassing in scheidingszaken op minderjarigen vanaf twaalf jaar.

169. **VERGELIJKING** – De Nederlandse regeling werkt net zoals de Belgische met een leeftijdsgrens hoewel art. 12 IVRK geen leeftijdsgrens vooropstelt voor het hoorrecht van minderjarigen (*supra* nr. 159).⁵⁰² Er is een verschil in leeftijd naargelang het gaat om een scheidingszaak of niet, ook al is het verschil gebaseerd op niet-bindende richtlijnen. Bovendien is een Nederlandse rechter niet verplicht om een minderjarige onder twaalf jaar te horen. In België is de rechter hiertoe wel verplicht indien het verzoek uitgaat van de minderjarige zelf of het OM. Opvallend is dat de Nederlandse wet daarenboven nergens verwijst naar de rijpheid van de minderjarige. Aldus is in beide landen het personeel toepassingsgebied van het hoorrecht een knelpunt ten opzichte van art. 12 IVRK en art. 8 EVRM (*supra* nr. 159).⁵⁰³ De uitzondering dat de minderjarige niet opnieuw gehoord wordt indien hij reeds gehoord werd, staat niet in art. 809 Rv.

⁴⁹⁸ Hoge Raad (NL) 4 november 1983, nr. 6480, ECLI:NL:PHR:1983:AG4682, *NJ* 1984, 652; Hoge Raad (NL) 22 april 1994, ECLI:NL:HR:1994:ZC1350, *NJ* 1994, 523; Hoge Raad (NL) 24 januari 2003, ECLI:NL:PHR:2003:AF0204, *NJ* 2003, 198; Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden (NL) 22 januari 2019, nr. 200.244.322/01, ECLI:NL:GHARL:2019:669, www.rechtspraak.nl; M.J.C. KOENS en A.P.M.J. VONKEN, *Personen- en familierecht. Tekst en commentaar*, Deventer, Kluwer, 2012, 1827; V. SMITS, *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, Antwerpen, Maklu, 2015, 141.

⁴⁹⁹ C.M.M. VAN LEEUWEN, “Het hoorrecht in het civiele jeugdrecht gaat over grenzen. Over de functie en de waarde van de leeftijdsgrens in het hoorrecht in het civiele jeugdrecht.”, *FJR* 2017, afl. 10, art. 56.

⁵⁰⁰ Art. 6, eerste bolletje Aanbevelingen van het LOVF over het ouderschapsplan van 21 januari 2013, <https://www.rechtspraak.nl/SiteCollectionDocuments/Aanbevelingen-LOVF-over-ouderschapsplan.pdf>.

⁵⁰¹ Art. 6, laatste bolletje Aanbevelingen van het LOVF over het ouderschapsplan van 21 januari 2013, <https://www.rechtspraak.nl/SiteCollectionDocuments/Aanbevelingen-LOVF-over-ouderschapsplan.pdf>.

⁵⁰² S. DETRICK en E. WEIJSENFELD, “Recht op participatie betekent ook meedoen in rechte”, *NTM/NJCM-bull.* 2005, 788; S. MEUWESE, M. BLAAK en M. KAANDORP, *Handboek Internationaal Jeugdrecht: een toelichting voor rechtspraktijk en jeugdbeleid op het Verdrag inzake de Rechten van het Kind en andere internationale regelgeving over de rechtspositie van minderjarigen*, Leiden, Defence for Children, 2012, 252; V. SMITS, *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, Antwerpen, Maklu, 2015, 140.

⁵⁰³ A. ENKELAAR en M.E. VAN ZUTPHEN, “De autonomie van het kind in de rechtszaal” in J.H. DE GRAAF, F.K. VAN WIJK, C. MAK en L.A. MULDER (eds.), *Rechten van het kind en autonomie*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2010, (171) 174 en 177; T. LIEFAARD en M. VONK, “The Rights of the Child in the Netherlands: A Family Law Perspective” in O. CVEJUC JANCIC (ed.), *The Rights of the Child in a Changing World: 25 Years after The UN Convention on the Rights of the Child*, Cham, Springer International Publishing, 2016, 319; S. MEUWESE, M. BLAAK en M. KAANDORP, *Handboek Internationaal Jeugdrecht: een toelichting voor rechtspraktijk en jeugdbeleid op het Verdrag inzake de Rechten van het Kind en andere internationale regelgeving over de rechtspositie van minderjarigen*, Leiden, Defence for Children, 2012, 252.

Afdeling 2. Materieel toepassingsbied

170. **PRINCIPE** – Het hoorrecht van de minderjarige van art. 809 Rv. is *in principe* van toepassing op zaken betreffende minderjarigen.⁵⁰⁴ Dit beantwoordt aan het ruime toepassingsgebied van art. 12 IVRK.⁵⁰⁵

171. **UITZONDERINGEN** – Er bestaan twee uitzonderingen op het ruime toepassingsgebied. Ten eerste kan de rechter het horen van een minderjarige jonger of ouder dan 12 weigeren indien het gaat om een zaak van *kennelijk ondergeschikt belang*.⁵⁰⁶ Deze beperking staat niet in art. 12 IVRK.⁵⁰⁷

Ten tweede kan de rechter reeds bepaalde beschikkingen nemen zonder de minderjarige te horen indien er een *onmiddellijk en ernstig gevaar* dreigt voor de minderjarige.⁵⁰⁸ Binnen twee weken na de beschikking moet de minderjarige in de gelegenheid gesteld worden zijn mening kenbaar te maken. Indien dit niet gebeurt, verliest de beschikking haar kracht.⁵⁰⁹

172. **VERGELIJKING** – De Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige is enkel van toepassing in bepaalde aangelegenheden (*supra* nr. 139). Die limitatieve omschrijving van het toepassingsgebied in België is in strijd met art. 12 IVRK terwijl het principiële brede toepassingsgebied van de Nederlandse regeling aansluit bij art. 12 IVRK. De eerste uitzondering voor zaken van kennelijk ondergeschikt belang holt dit toepassingsgebied niet uit aangezien dit strikt geïnterpreteerd wordt.⁵¹⁰ De tweede uitzondering is een oneigenlijke uitzondering aangezien het hoorrecht nog steeds van toepassing is.⁵¹¹

⁵⁰⁴ Art. 809, lid 1 Rv.

⁵⁰⁵ Art. 12 IVRK.

⁵⁰⁶ Art. 809, lid 1 Rv.; Met zaken van kennelijk ondergeschikt belang worden de uitzonderingen op het hoorrecht bedoeld die in oud art. 902b Rv. stonden, bv. ingeval van een belangenconflict tussen de voogd/toeziende voogd en de minderjarige; oud art. 902b Rv.; Memorie van Toelichting (NL), *Kamerstukken* Tweede Kamer der Staten-Generaal 1991-1992, 22487, nr. 3; M.J.C. KOENS en A.P.M.J. VONKEN, *Personen- en familierecht. Tekst en commentaar*, Deventer, Kluwer, 2012, 1826.

⁵⁰⁷ Art. 12 IVRK.

⁵⁰⁸ Art. 809, lid 3 Rv.

⁵⁰⁹ Art. 809, lid 3 Rv.

⁵¹⁰ Memorie van Toelichting (NL), *Kamerstukken* Tweede Kamer der Staten-Generaal 1991-1992, 22487, nr. 3, 13-14; V. SMITS, *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, Antwerpen, Maklu, 2015, 142.

⁵¹¹ D. KINOO, *Het hoorrecht van minderjarigen in burgerlijke procedures. Een adequate invulling van het Internationaal Verdrag voor de Rechten van het Kind en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens?*, onuitg., masterscriptie Rechten KU Leuven, 2016-2017, 44, nr. 121.

Daarenboven is de Nederlandse regeling van toepassing op het levensonderhoud van de minderjarige vanaf zestien jaar.⁵¹² De ratio van deze hoge leeftijdsgrens is het gebrek aan redelijk belang voor minderjarigen onder zestien jaar om gehoord te worden.⁵¹³ In België is het hoorrecht van de minderjarige niet van toepassing op kinderalimentatiezaken hoewel art. 12 IVRK bepaalt dat het van toepassing is in *alle* zaken die het kind betreffen (*supra* nr. 139).⁵¹⁴ Het materiële toepassingsgebied van de Nederlandse regeling sluit dus meer aan bij art. 12 IVRK dan dat van de Belgische regeling.

Afdeling 3. Inzage van het verslag

173. **GEEN PROCES-VERBAAL** – In België hebben de procespartijen inzage in het verslag van het onderhoud (*supra* nr. 145). In Nederland zegt de wet hier niets over. De procesreglementen bepalen enkel dat er geen proces-verbaal wordt opgemaakt van het kindgesprek⁵¹⁵.⁵¹⁶ Tijdens de zitting geeft de rechter kort en zakelijk weer wat het kind verklaard heeft.⁵¹⁷

De rechtspraak had voordien al bepaald dat de rechter vrij is om al dan niet een proces-verbaal op te maken, maar dat er minstens een verkorte weergave van het kindgesprek moet zijn.⁵¹⁸ Op grond van het beginsel van hoor en wederhoor moeten de procespartijen immers inzage hebben in de verklaringen van de minderjarige indien de rechter zijn oordeel daarop baseert.⁵¹⁹ Indien de minderjarige niet wil dat de rechter zijn verklaringen meedeelt, moet

⁵¹² Art. 809, lid 1 Rv.

⁵¹³ Memorie van Toelichting (NL), *Kamerstukken* Tweede Kamer der Staten-Generaal 1991-1992, 22487, nr. 3, 14.

⁵¹⁴ Eigen cursivering.

⁵¹⁵ De Procesreglementen familie- en jeugdrecht rechtbanken duiden het onderhoud met de minderjarige aan met de term ‘kindgesprek’.

⁵¹⁶ In één geval wordt wel verplicht een proces-verbaal opgemaakt, namelijk in het kader van machtiging plaatsing in een accommodatie voorgesloten jeugdhulp indien de minderjarige jonger is dan twaalf jaar en in staat wordt geacht tot een redelijke waardering van zijn belangen ter zake, zie Procesreglement familie- en jeugdrecht rechtbanken, 126, nr. 7.2; Procesreglement familie- en jeugdrecht rechtbanken, 21, nr. 8.2, 65, nr. 6.2, 76, nr. 6.2, 98, nr. 6.2; Procesreglement verzoekschriftprocedures familie-zaken gerechtshoven, 17, nr. 2.1.3, 22, nr. 2.4.9.

⁵¹⁷ Procesreglementen familie- en jeugdrecht rechtbanken, 21, nr. 8.4, 42, nr. 6.3, 65, nr. 6.4, 76, nr. 6.4, 98, nr. 6.4; Procesreglement verzoekschriftprocedures familie-zaken gerechtshoven, 17, nr. 2.1.3, 22, nr. 2.4.9.

⁵¹⁸ Hoge Raad (NL) 24 september 1982, nr. 6040, ECLI:NL:PHR:1982:AG4444, *NJ* 1983, 243; E.A. MINK, “De procespositie van de minderjarige in de civiele procedure”, *EB* 2012, afl. 6, nr. 41.

⁵¹⁹ Art. 6 EVRM; art. 19 Rv.; Hoge Raad (NL) 12 februari 1993, nr. 596, *NJ* 1993, 2336; Hoge Raad (NL) 27 mei 1994, ECLI:NL:HR:1994:ZC1381, *NJ* 1994, 610; Hoge Raad (NL) 23 april 2004, ECLI:NL:HR:2004:AO4611, *JOL* 2004, 212; M.J.C. KOENS en A.P.M.J. VONKEN, *Personen- en familierecht. Tekst en commentaar*, Deventer, Kluwer, 2012, 1826; A. MINK, “De procespositie van de minderjarige in de civiele procedure”, *EB* 2012, afl. 6, nr. 41.

de rechter in zijn oordeel deze verklaringen buiten beschouwing laten en mogen de verklaringen geen deel uitmaken van de processtukken.⁵²⁰

174. **PRAKTIJK** – Uit empirisch onderzoek van SMITS blijkt dat de meeste rechters de minderjarige vooraf meedelen dat de ouders een samenvatting krijgen van het kindgesprek en dat de minderjarige bepaalde informatie beter niet vertelt indien hij die informatie geheim wil houden.⁵²¹ Indien hij die geheime informatie toch vertelt, mag de rechter daarvan geen gebruik maken. In dat geval zoeken sommige rechters samen met het kind of er een formulering gevonden kan worden die hij wel met de ouders mag delen.⁵²² Deze praktijk kan een oplossing vormen voor het risico in de Belgische regeling dat de minderjarige bepaalde zaken niet durft te zeggen omdat hij op voorhand ingelicht wordt over het feit dat zijn ouders inzage hebben van het verslag van het onderhoud (*supra* nr. 145).

Afdeling 4. Geen procespartij

175. **PROCESONBEKWAAMHEID** – In België bepaalt de wet uitdrukkelijk dat de minderjarige geen procespartij wordt wanneer hij zijn hoorrecht uitoefent (*supra* nr. 147).⁵²³ Art. 809 Rv. zegt hier niets over. In het Nederlandse familieprocesrecht zijn minderjarigen in principe procesonbekwaam, zoals in België.⁵²⁴ De procesonbekwaamheid heeft tot gevolg dat de minderjarige ook in Nederland geen procespartij wordt door de uitoefening van het hoorrecht. Volgens Nederlandse rechtspraak is dat niet in strijd met het EVRM en het IVRK.⁵²⁵

⁵²⁰ Art. 149, lid 1 Rv.; Gerechtshof 's Gravenhage (NL) 17 juni 2009, nr. 200.017.119.01, ECLI:NL:GHSGR:2009:BJ3557, www.rechtspraak.nl, noot P. VLAARDINGERBROEK; E.A. MINK, “De procespositie van de minderjarige in de civiele procedure”, *EB* 2012, afl. 6, nr. 41.

⁵²¹ V. SMITS, *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, Antwerpen, Maklu, 2015, 255.

⁵²² V. SMITS, *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, Antwerpen, Maklu, 2015, 256.

⁵²³ Art. 1004/1, § 6, lid 1 Ger.W.

⁵²⁴ Art. I:234 NBW; M.J.C. KOENS en A.P.M.J. VONKEN, *Personen- en familierecht. Tekst en commentaar*, Deventer, Kluwer, 2012, 1826; S.F.M. WORTMANN en J. VAN DUIJVENDIJK-BRAND, *Personen- en familierecht*, Deventer, Kluwer, 2018, 339.

⁵²⁵ Hof Amsterdam (NL) 30 augustus 2016, nr. 200.193.484/01, ECLI:NL:GHAMS:2016:3563, www.rechtspraak.nl; Gerechtshof Amsterdam (NL) 4 mei 2010, nr. 200.056.276, ECLI:NL:GHAMS:2010:BM2916, www.rechtspraak.nl; N.N. BAHADUR, “De toepassing van het IVRK in personen-, familie- en civiele jeugdzaken” in J.H. DE GRAAF, M.M.C. LIMBEEK, N.N. BAHADUR en N. VAN DER MEIJ (eds.), *De toepassing van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind in de Nederlandse rechtspraak*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2012, (5) 42.

Bovendien wordt de minderjarige in Nederland niet geïnformeerd over de beslissing van de rechter, zoals in België.⁵²⁶ Hierdoor bestaat tevens in Nederland het probleem dat de minderjarige geen rechtsmiddelen kan instellen tegen de beslissing van de rechter hoewel General Comment No. 12 ervan uitgaat dat hij dat wel kan (*supra* nr. 147). Minderjarigen willen ook weten wat de rechter gedaan heeft met de inhoud van het kindgesprek. Een “kinderbeschikking”, gericht aan de minderjarige en geschreven in de taal van de minderjarige, zorgt ervoor dat minderjarigen op een begrijpelijke wijze kennisnemen van de beslissing.⁵²⁷

176. **OPLOSSING?** – In tegenstelling tot het familieprocesrecht gaat het Nederlandse bestuursprocesrecht uit van procesbekwaamheid voor minderjarigen, tenzij blijkt van wilsonbekwaamheid.⁵²⁸ Eenzelfde regeling in het familieprocesrecht kan een oplossing zijn voor het gestelde probleem, maar ontbreekt aan nuancering.⁵²⁹ Door uit te gaan van principiële procesbekwaamheid ontstaat er een gelijkheid tussen minderjarigen en volwassenen en deze gelijkheid ondermijnt de beschermingsbehoefte van minderjarigen.⁵³⁰ Een trapsgewijze procesbekwaamheid biedt een oplossing, beperkt tot de zaken waarin het hoorrecht uitgeoefend wordt: de minderjarige wordt procesbekwaam in verhouding tot zijn nood aan bescherming en zijn wens tot zelfbeschikking.⁵³¹ Die trapsgewijze procesbekwaamheid kan dan gekoppeld worden aan de leeftijd én rijpheid van de minderjarige, die *in concreto* te beoordelen te zijn.

⁵²⁶ Art. 290 Rv.; art. 798 Rv.; art. I:234 NBW; Hoge Raad (NL) 5 december 2014, ECLI:NL:HR:2014:3535, www.rechtspraak.nl; V. SMITS, *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, Antwerpen, Maklu, 2015, 141; J. TIEBOUT, “Het hoorrecht van de minderjarige in het kader van een scheiding” in E. ALOFS e.a. (eds.), *Juridische meesterwerken VUB 2013-2014*, Gent, Larcier, 2014, (41) 67, nr. 69.

⁵²⁷ L. VAN HEEL, M. HOFMAN en M. KOOIJMAN, “Wat ik ervan vind; de stem van het kind”, *Proces* 2013, 375.

⁵²⁸ Art. 8:21, lid 2 Algemene Wet Bestuursrecht van 4 juni 1992, *Staatsblad* 1993, 693.

⁵²⁹ K. BLANKMAN, “Minderjarigheid” in W.M. SCHRAMA en M.V. ANTOKOLSKAIA (eds.), *Familierecht: een introductie*, Den Haag, Boom, 2014, (247) 253; E. JANSEN, “De eigen(aardige) procesbevoegdheid van de minderjarige”, *NJB* 2016, 2183.

⁵³⁰ I. VERVOORT, “De procespositie van minderjarigen: onbekwaam dus (on)beschermd?”, *Jura Falc.* 1999-2000, (31) 75; A. WYLLEMAN, “De minderjarige en het burgerlijk recht: evaluatie van de huidige burgerlijke rechtspositie en enkele modellen tot wijziging” in C. ELIAERTS, J. GERLO en E. VERHELLEN (eds.), *Van jeugdbeschermingsrecht naar jeugdrecht: tekstbundel van het internationaal congres van 20 december 1990 aan de Rijksuniversiteit Gent*, Antwerpen, Kluwer, 1990, (23) 48.

⁵³¹ I. VERVOORT, “De procespositie van minderjarigen: onbekwaam dus (on)beschermd?”, *Jura Falc.* 1999-2000, (31) 75.

Hoofdstuk 3. Besluit

177. **GEDEELTELIJKE TEGEMOETKOMING** – De Nederlandse regeling komt gedeeltelijk tegemoet aan de knelpunten in de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige. Het eerste knelpunt rond het personeel toepassingsgebied bestaat zowel in België als in Nederland. Voor de andere knelpunten bestaan er wel oplossingen in het Nederlandse recht of de praktijk die aansluiten bij art. 12 IVRK.

Het *personeel toepassingsgebied* van het hoorrecht van de minderjarige is een knelpunt omdat het enkel werkt met een leeftijdsgrens. Het IVRK kijkt niet enkel naar de leeftijd, maar ook naar de rijpheid van de minderjarige (*supra* nr. 104).

Het *materiële toepassingsgebied* van het hoorrecht van de minderjarige sluit in Nederland meer aan bij art. 12 IVRK dan in België. In Nederland is het principeel van toepassing op zaken betreffende kinderen. De uitzonderingen hollen het toepassingsgebied niet uit.

In tegenstelling tot in België wordt in Nederland geen *proces-verbaal* opgemaakt van het kindgesprek. De rechter deelt op de zitting kort de inhoud van het kindgesprek mee aan de procespartijen. Er bestaat ook een praktijk waarbij ‘geheime’ informatie samen met het kind geherformuleerd wordt zodat de rechter ze kan meedelen aan de procespartijen.

Net zoals in België wordt de minderjarige in Nederland geen *procespartij* wanneer hij het hoorrecht uitoefent. Hierdoor beschikt hij niet over rechtsmiddelen tegen de beslissing van de rechter, wat in strijd is met General Comment No. 12. Een oplossing die in het Nederlandse bestuursprocesrecht bestaat, is om de minderjarige procesbekwaamheid te geven, tenzij hij wilsonbekwaam is.

Deel VI. Opties om het Belgische hoorrecht van de minderjarige aan te passen

178. **OVERZICHT** – Er is een discrepantie tussen de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige en die in het EVRM en het IVRK. Deze masterscriptie gaat na hoe de regeling van het hoorrecht van de minderjarige in België in burgerrechtelijke procedures aangepast kan worden om in overeenstemming te zijn met het EVRM en het IVRK. Er worden verschillende opties gegeven, maar er wordt geen uitspraak gedaan over welke optie de beste is gelet op de evaluatieve aard van de onderzoeksvraag. Een eerste optie is om de wet te wijzigen (hoofdstuk 1). Hiervoor worden enkele aanbevelingen gedaan. Een tweede optie is om het IVRK als gewoonrecht te erkennen (hoofdstuk 2). Een derde optie is om het hoorrecht van de minderjarige via de rechtspraak te corrigeren door middel van de rechtstreekse werking van art. 12 IVRK, volkenrechtconforme interpretatie en de exceptie van onrechtmatigheid (hoofdstuk 3).

Hoofdstuk 1. Wetswijziging

179. **GEEN PRIORITEIT?** – De vanzelfsprekende optie is een wetswijziging doorvoeren die alle knelpunten aanpakt. Echter, een wetswijziging doorvoeren is allesbehalve eenvoudig. Gelet op het huidige politieke klimaat van de vluchtelingen crisis, de *Brexit*, klimaatbetogingen, gele hesjes-protesten enz. lijkt een wetswijziging van het hoorrecht van de minderjarige geen prioriteit te zijn. In het geval van een wetswijziging moeten wel volgende aanbevelingen in acht genomen worden om de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige in burgerrechtelijke procedures in overeenstemming te brengen met het EVRM en het IVRK.

180. **AANBEVELING 1** – Ten eerste mag er voor het personeel toepassingsgebied niet alleen gekeken worden naar de leeftijd van de minderjarige, maar moet de rechter ook rekening houden met de rijpheid van de minderjarige.⁵³² Dit vereist een beoordeling *in concreto*. Familierechter MAHIEU vermijdt bijvoorbeeld zoveel mogelijk om kinderen onder twaalf jaar te horen omdat dit delicaat is, maar dit strookt niet met art. 12 IVRK.⁵³³ Daarbij komt

⁵³² Luik 30 juni 2016, nr. 2016/2193, *Act.dr.fam.* 2017, 152: *in casu* kon de minderjarige van twaalf jaar zijn hoorrecht niet uitoefenen aangezien hij zich niet kon uitdrukken door een mentale handicap. De rijpheid van het kind is dus ook van belang bij minderjarigen vanaf twaalf jaar.

⁵³³ J. MAHIEU, “Laat me nu toch niet alleen (Johan Verminnen). Ervaringen en bedenkingen van een familierechter”, *TORB* 2017-18/4-5, 281.

nog dat het Kinderrechtencomité België in 2019 uitdrukkelijk aanbevolen heeft om de leeftijdsgrens af te schaffen.⁵³⁴

Aangezien de wet met een oproepingsplicht werkt, kan de leeftijdsgrens om juridisch-technische redenen wel blijven op voorwaarde dat er ook rekening wordt gehouden met de rijpheid van de minderjarige. Bovendien is de vraag of de leeftijd vanaf wanneer minderjarigen worden opgeroepen, verlaagd moet worden. Naar analogie met het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht kan die leeftijd bijvoorbeeld al op zeven jaar gesteld worden. Volgens de rechtspraak zijn minderjarigen immers schuldbequaam indien ze onderscheidingsvermogen hebben en de leeftijd van zeven jaar wordt hiervoor als richtlijn gehanteerd.⁵³⁵ De redenering hierachter is dat indien minderjarigen reeds schuldbequaam kunnen zijn vanaf zeven jaar, ze dan ook in staat zijn om gehoord te worden. De leeftijd van zeven jaar is echter geen vaste regel.⁵³⁶ Het feit dat die leeftijd varieert blijkt ook uit het voorontwerp van het nieuwe aansprakelijkheidsrecht dat de leeftijd vanaf wanneer minderjarigen aansprakelijk zijn, op twaalf jaar stelt.⁵³⁷ Ook in Nederland wordt er gepleit om de leeftijdsgrenzen te verlagen of zelfs af te schaffen.⁵³⁸ Daarenboven

⁵³⁴ § 19, (a) Concluding Observations of the Committee of the Rights of the Child on the combined fifth and sixth reports of Belgium (1 February 2019), CRC/C/BEL/CO/5-6 (2019): “The Committee recommends that the State party: (a) Improve participation of all children in particular by abolishing any age limit on the right of children to express their views in all issues concerning them, in legislation and ensure that due weight is given to their views according to their age and maturity”.

⁵³⁵ Cass. 30 oktober 1980, *Arr.Cass.* 1980-81, 235; Cass. 13 oktober 1999, *Arr.Cass.* 1999, 1255; Brussel 4 juni 1996, *T.Verz.* 1997, 300, noot V. BUSSCHAERT; Brussel 29 juni 2005, *Res.Jur.Imm.* 2005, 219; Rb. Kortrijk 3 april 2001, *J.dr.jeun.* 2004, 44, *RW* 2004-05, 189; S. STIJNS, *Handboek verbintenissenrecht*, Boek 1bis, Brugge, die Keure, 2013, 49, nr. 60.

⁵³⁶ Bergen 20 september 2000, *TBBR* 2001, 616; Gent 20 september 2005, *T.Verz.* 2007, 451; Gent 24 november 2005, *NJW* 2007, 274, noot I.B.; Gent 31 januari 2008, *T.Verz.* 2009, 55.

⁵³⁷ Art. 5.153 en 5.154 Voorontwerp van wet van 6 augustus 2018 houdende invoeging van de bepalingen betreffende buitencontractuele aansprakelijkheid in het nieuw Burgerlijk Wetboek, https://justitie.belgium.be/sites/default/files/voorontwerp_van_wet_aansprakelijkheidsrecht.pdf; Memorie van Toelichting van 22 augustus 2018 van het voorontwerp van wet houdende invoeging van de bepalingen betreffende buitencontractuele aansprakelijkheid in het nieuw Burgerlijk Wetboek, https://justitie.belgium.be/sites/default/files/memorie_van_toelichting_aansprakelijkheidsrecht_0.pdf, 45-46 en 63-64.

⁵³⁸ Brief van de Minister van Veiligheid en Justitie (NL), *Kamerstukken Eerste Kamer der Staten-Generaal* 2016-2017, 33032, nr. L; Rapport van de Staatscommissie Herijking Ouderschap van 7 december 2016, *Kind en ouders in de 21^e eeuw*, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2016/12/07/rapport-van-de-staatscommissie-herijking-ouderschap-kind-en-ouders-in-de-21ste-eeuw>, 391; N. VAN DER BIJL, M.E. VAN DEN DONGEN en E.J.M. VREEBURG, *De bijzondere curator, een lot uit de loterij? Adviesrapport over waarborging van de stem en de belangen van kinderen in de praktijk*, De Kinderombudsman, KOM3A/2012, 2012, 50; L. VAN HEEL e.a., “Wat ik ervan vind; de stem van het kind”, *Proces* 2013, 373.

stelt het Kinderrechtencomité dat kinderen reeds vanaf zeer jonge leeftijd bekwaam zijn om een mening te vormen.⁵³⁹

Het invoeren van een vermoeden van rijpheid, vanaf een bepaalde leeftijd, kan eveneens een optie zijn. Aangezien de rijpheid van de minderjarige altijd *in concreto* beoordeeld moet worden, moet dit vermoeden weerlegbaar zijn. Het is enerzijds mogelijk dat de minderjarige boven de vastgestelde leeftijdsgrens niet voldoende rijp is. De rechter kan dan weigeren om het verhoor verder te zetten of dit melden in het verslag van het onderhoud zoals nu het geval is. Anderzijds is het mogelijk dat de minderjarige onder de vastgestelde leeftijdsgrens voldoende rijp is om gehoord te worden. De rechter kan dan overgaan tot verhoor. Dit toont tevens aan dat de rechter het verhoor niet mag weigeren op andere gronden dan leeftijd en rijpheid. Anders oordelen druist in tegen de Grondwet.⁵⁴⁰

De uitzondering dat de minderjarige niet gehoord wordt indien hij reeds gehoord werd, moet afgeschaft worden. De internationale instrumenten verwijzen nergens naar zo'n uitzondering. Ook in Nederland bestaat deze uitzondering niet. Indien een afschaffing te ver gaat, moet minstens het uitgangspunt gewijzigd worden. Het is immers onevenredig om de bewijslast van het nieuw element, dat een nieuw verhoor rechtvaardigt, bij de minderjarige te leggen, die dan het bewijsrisico draagt dat het nieuwe verhoor afgewezen wordt wanneer hij het nieuw element niet aantoont (*supra* nr. 137).⁵⁴¹

181. **AANBEVELING 2** – Ten tweede is het aanbevolen om het hoorrecht van de minderjarige toe te passen in *alle* aangelegenheden die kinderen aanbelangen en niet enkel in bepaalde materies. Het principiële brede toepassingsgebied in de Nederlandse regeling kan hiervoor als inspiratie dienen.

De uitzondering in Nederland van zaken van kennelijk ondergeschikt belang kan ook overgenomen worden, maar enkel in die mate waarin het gaat om zaken die kinderen niet aanbelangen.⁵⁴² Anders oordelen holt het toepassingsgebied van art. 12 IVRK uit. Indien

⁵³⁹ General Comment n°12, § 21.

⁵⁴⁰ GwH 4 februari 2010, nr. 9/2010, *T.Fam.* 2010, 51, noot P. SENAEEVE.

⁵⁴¹ Art. 870 en 1315, lid 1 Ger.W. (*actori incumbit probatio*); Cass. 17 maart 1999, *Arr.Cass.* 1999, 1119; B. ALLEMEERSCH, I. SAMOY en W. VANDENBUSSCHE, "Overzicht van rechtspraak. Het burgerlijk bewijsrecht 2000-2013", *TPR* 2015, 682-683; B. ALLEMEERSCH e.a., *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen: gerechtelijk recht voor bachelors*, Leuven, Acco, 2018, 312, nr. 425; P. DAUW, *Burgerlijk procesrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 395.

⁵⁴² D. KINOO, *Het hoorrecht van minderjarigen in burgerlijke procedures. Een adequate invulling van het Internationaal Verdrag voor de Rechten van het Kind en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens?*, onuitg., masterscriptie Rechten KU Leuven, 2016-2017, 43, nr. 121 en 153.

bovendien een dringende maatregel noodzakelijk is en er geen tijd is om de minderjarige te verhoren, moet de minderjarige wel de mogelijkheid krijgen om gehoord te worden binnen een bepaalde termijn na de beslissing. Dit is de oneigenlijke uitzondering in de Nederlandse regeling.

Aangezien het materiële toepassingsgebied alle zaken moet omvatten die kinderen aanbelangen, is er geen reden om bijzondere regelingen te hebben. Het feit dat minderjarigen betrokken zijn toont aan dat het om gevoelige materies gaat en dat een verder onderscheid in regelingen niet noodzakelijk is. Een uniforme regeling van het hoorrecht van de minderjarige voor alle zaken lijkt dan ook aangewezen.⁵⁴³ Dit gaat bovendien de onoverzichtelijkheid van de wetgeving en de mogelijke discriminatie van minderjarigen tegen. Jeugdbeschermingszaken kunnen eventueel een uitzondering hierop zijn wegens het *sui generis* karakter van het jeugdbeschermingsrecht.⁵⁴⁴

182. **AANBEVELING 3** – Ten derde moet er nog steeds een verslag van het onderhoud opgemaakt worden en is het logisch dat partijen dat kunnen inkijken gelet op het algemeen rechtsbeginsel van het recht van verdediging.⁵⁴⁵ Op het einde van het gesprek moet de rechter de minderjarige inlichten over het feit dat zijn ouders het verslag kunnen inkijken. Zo wordt het risico vermeden dat de minderjarige niet vrijuit spreekt indien hij hiervan op voorhand wordt ingelicht. Indien de minderjarige toch niet wil dat bepaalde informatie wordt meegedeeld, moet deze informatie uit het verslag gelaten worden en mag de rechter zijn oordeel daarop niet baseren. Een andere mogelijkheid is dat de rechter samen met de minderjarige zoekt naar een aanvaardbare herformulering, zoals reeds de praktijk is in Nederland (*supra* nr. 174).

Het is daarentegen geen optie om de minderjarige niet te informeren over de inzage van het verslag door de partijen. Volgens sommige auteurs biedt het informeren immers een bijkomende waarborg voor de minderjarige, zodat hij met kennis van zaken kan uitmaken

⁵⁴³ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 53, nr. 55; J. TIEBOUT, “Het hoorrecht van de minderjarige in het kader van een scheiding” in E. ALOFS e.a. (eds.), *Juridische meesterwerken VUB 2013-2014*, Gent, Larcier, 2014, (41) 69, nr. 72.

⁵⁴⁴ J. PUT, *Handboek Jeugdbeschermingsrecht*, Brugge, Die Keure, 2015, 8.

⁵⁴⁵ Art. 6 EVRM; Cass. 13 september 1999, RW 2000-2001, 263; B. ALLEMEERSCH e.a., *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen: gerechtelijk recht voor bachelors*, Leuven, Acco, 2018, 54, nr. 55; J. TIEBOUT, “Het hoorrecht van de minderjarige in het kader van een scheiding” in E. ALOFS e.a. (eds.), *Juridische meesterwerken VUB 2013-2014*, Gent, Larcier, 2014, (41) 61, nr. 51.

wat hij al dan niet aan de rechter vertelt.⁵⁴⁶ Deze waarborg gaat echter ook verloren door de minderjarige pas op het einde van het verhoor te informeren. Een remedie is het zoeken naar een aanvaardbare herformulering of het weglaten van de informatie waarvan de minderjarige absoluut niet wil dat ze bekend wordt, met als gevolg dat de rechter zijn oordeel daar niet op mag baseren.

183. **AANBEVELING 4** – General Comment No. 12 gaat ervan uit dat de minderjarige procespartij is en dat hij rechtsmiddelen kan instellen tegen de beslissing.⁵⁴⁷ Nu bepaalt de Belgische wet uitdrukkelijk dat de minderjarige geen procespartij wordt door de uitoefening van het hoorrecht. Hierdoor kan de minderjarige geen rechtsmiddelen aanwenden (*supra* nr. 147).

De mogelijkheid van vrijwillige tussenkomst van de minderjarige wordt aanbevolen, zoals in adoptiezaken reeds het geval is (*supra* nr. 151).⁵⁴⁸ Bepaalde rechtspraak oordeelt in dezelfde zin en baseert zich hiervoor zelfs op art. 12 IVRK.⁵⁴⁹

Een andere mogelijkheid is om procesbekwaamheid in te voeren voor minderjarigen, zoals in jeugdbeschermingszaken en het Nederlandse bestuursprocesrecht het geval is (*supra* nr. 156 en 176).⁵⁵⁰ Een trapsgewijze procesbekwaamheid wordt aanbevolen, beperkt tot de zaken waarin het hoorrecht uitgeoefend wordt: de minderjarige wordt procesbekwaam in verhouding tot zijn nood aan bescherming en zijn wens tot zelfbeschikking.⁵⁵¹ Die trapsgewijze procesbekwaamheid kan dan gekoppeld worden aan de leeftijd én rijpheid van de minderjarige, die *in concreto* te beoordelen zijn.

⁵⁴⁶ L. DRESER, “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen”, in I. BOONE en CH. DECLERCK (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, (27) 50, nr. 47; P. SENAËVE, “Het hoorrecht van minderjarigen” in P. SENAËVE (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, (403) 446, nr. 872; C. VERGAUWEN, “Over de bevoegdheid van de jeugdrechtbank en het hoorrecht van minderjarigen”, (noot onder Brussel 23 januari 2004), *RABG* 2005, afl. 19, 1786.

⁵⁴⁷ General Comment No. 12, § 45.

⁵⁴⁸ E. VAN DER MUSSELE en C. MAAS, “Tussenkomst en horen van minderjarigen in burgerlijke zaken. Minderjarigen: relatief proces(on)bekwaam, dus bekwaam?” in E. VAN DER MUSSELE (ed.), *Jeugdadvocaat in Vlaanderen, België en Europa. Verslagboek studiedag van de Unie van Jeugdadvocaten*, Gent, Larcier, 2017, (87) 97.

⁵⁴⁹ Luik 12 februari 2002, *JT* 2002, afl. 6056, 407; Luik 10 februari 2005, *Journ.proc.* 2005, nr. 497, 27; Jeugdrb. Namen 22 oktober 2002, *J.dr.jeun.* 2004, afl. 231, 43; Voorz. Rb. Dendermonde 9 oktober 1996, *TGR* 1997, 60.

⁵⁵⁰ E. VAN DER MUSSELE en C. MAAS, “Tussenkomst en horen van minderjarigen in burgerlijke zaken. Minderjarigen: relatief proces(on)bekwaam, dus bekwaam?” in E. VAN DER MUSSELE (ed.), *Jeugdadvocaat in Vlaanderen, België en Europa. Verslagboek studiedag van de Unie van Jeugdadvocaten*, Gent, Larcier, 2017, (87) 98.

⁵⁵¹ I. VERVOORT, “De procespositie van minderjarigen: onbekwaam dus (on)beschermd?”, *Jura Falc.* 1999-2000, (31) 75.

Bovendien wordt het aanbevolen de minderjarige te informeren over de beschikking, zoals in jeugdbeschermingszaken het geval is (*supra* nr. 156). Dit is vereist opdat de minderjarige rechtsmiddelen kan aanwenden tegen de beslissing. Een voorstel in de Nederlandse rechtsleer is het opstellen van een “kinderbeschikking”, die gericht is aan de minderjarige en geschreven is in de taal van de minderjarige (*supra* nr. 175).

Hoofdstuk 2. Erkenning als gewoonterecht

184. **ALGEMEEN** – Door het gebrek aan of minstens de onduidelijkheid rond de rechtstreekse werking van art. 12 IVRK is de erkenning van het IVRK als internationaal gewoonterecht een tweede optie om deze bepaling rechtstreeks in te roepen in de Belgische rechtsorde. Rechtstreekse werking is immers niet vereist bij gewoonterechtelijke regels. De erkenning als gewoonterecht heeft daarnaast tot gevolg dat er een extra bron bestaat waaruit een verplichting voortvloeit voor alle staten om het hoorrecht van de minderjarige te waarborgen.⁵⁵² Zoals reeds eerder aangehaald (*supra* nr. 78), staat een gewoonte op hetzelfde niveau als een verdrag en staat ze boven de Belgische wet: België moet een gewoonte naleven gelet op deze hiërarchie.

185. **VEREISTEN VERVULD?** – BUCK beargumenteert dat de vereisten vervuld zijn om het IVRK als internationaal gewoonterecht te erkennen (*supra* nr. 78). Er bestaat ten eerste een statenpraktijk door de eerdere verklaringen over kinderrechten.⁵⁵³ Ten tweede is er een *opinio iuris* door de quasi-universele, snelle ratificatie van en het gebrek aan weerstand tegen de totstandkoming van het IVRK. Voor het overige krijgt dit weinig aandacht in de rechtsleer. Nochtans voert BUCK wel een valabel argument aan om het IVRK als internationaal gewoonterecht te beschouwen.

Hoofdstuk 3. Jurisprudentiële correcties

186. **RECHTSTREEKSE WERKING** – Een eerste optie om het hoorrecht van de minderjarige via de rechtspraak te corrigeren is de rechtstreekse werking. Door de rechtstreekse werking van verdragsbepalingen hebben deze voorrang op interne normen en moeten interne normen

⁵⁵² O. SENDER en M. WOOD, “The emergence of customary international law: between theory and practice” in C. BRÖLMANN en Y. RADI (eds.), *Research Handbook on the Theory and Practice of International Lawmaking*, Cheltenham, Edward Elgar, 2016, (133) 134; J. WOUTERS e.a., *International law. A european perspective*, Oxford, Hart publishing, 2019, 153.

⁵⁵³ Namelijk de Verklaring van Genève en de Verklaring van 1959.

buiten toepassing verklaard worden bij strijdigheid met de verdragsbepalingen (*supra* nr. 81).

Uit cassatierechtspraak blijkt niet uitdrukkelijk of art. 12 IVRK rechtstreekse werking heeft (*supra* nr. 112). Indien art. 12 IVRK rechtstreekse werking heeft, kunnen particulieren deze bepaling rechtstreeks invoeren voor de nationale rechtbanken en kunnen rechters die als juridische grondslag gebruiken (*supra* nr. 81).

187. **VOLKENRECHTCONFORME INTERPRETATIE** – Een tweede jurisprudentiële optie is de volkenrechtconforme interpretatie. Deze vertrekt vanuit twee vaststellingen: enerzijds wordt ervan uitgegaan dat de Belgische wetgever niet de bedoeling heeft zijn internationale verplichtingen te schenden; anderzijds is er de bezorgdheid van de Belgische hoven en rechtbanken om te vermijden de internationale aansprakelijkheid van België in het gedrang te brengen. Bijgevolg moet de Belgische rechtspraak de interne normen interpreteren in overeenstemming met de internationale verbintenissen van België, *in casu* in overeenstemming met art. 12 IVRK.⁵⁵⁴ Daarenboven is de volkenrechtconforme interpretatie minder ingrijpend dan het buiten toepassing laten van een interne norm en vermijdt het de aansprakelijkheid van de Belgische Staat.⁵⁵⁵ De volkenrechtconforme interpretatie geldt zelfs *contra legem*.⁵⁵⁶

188. **EXCEPTIE VAN ONRECHTMATIGHEID** – Een derde jurisprudentiële optie is de exceptie van onrechtmatigheid. Elke particulier kan de rechter vragen om een nationale regel, die strijdig is met het internationaal recht, buiten toepassing te laten.⁵⁵⁷ Het probleem is echter dat het moet gaan om een internationale norm met rechtstreekse werking.⁵⁵⁸ Voorlopig is er, zoals reeds eerder gesteld, nog onduidelijkheid over de directe werking van art. 12 IVRK (*supra* nr. 112). Een ander probleem is dat art. 12 IVRK en art. 22bis Gw analoge

⁵⁵⁴ Cass. 12 februari 2003, Sharon, *JLMB* 2003, 364, *JT* 2003, 246; H. PANKEN e.a., “Het arrest Sharon van het Hof van Cassatie: bouwstenen voor de verdere rol van universele jurisdictie, internationale immuniteiten en de doorwerking van het internationaal gewoonterecht”, *RBDI* 2004, afl. 1, 242-243 en 245; J. WOUTERS, *Internationaal recht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 91, nr. 103.

⁵⁵⁵ *Supra* vn. 554.

⁵⁵⁶ De *contra legem* volkenrechtconforme interpretatie in het arrest Sharon geeft wel aanleiding tot kritiek en doet de vraag rijzen of het Hof van Cassatie niet eerder een *de facto*-toepassing maakt van het Smeerkaasarrest; Cass. 12 februari 2003, Sharon, *JLMB* 2003, 364, *JT* 2003, 246; H. PANKEN e.a., “Het arrest Sharon van het Hof van Cassatie: bouwstenen voor de verdere rol van universele jurisdictie, internationale immuniteiten en de doorwerking van het internationaal gewoonterecht”, *RBDI* 2004, afl. 1, 245 en 251-252; J. WOUTERS, *Internationaal recht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 95, nr. 106.

⁵⁵⁷ Cass. 27 mei 1971, Smeerkaasarrest, *Arr. Cass.* 1971, 959; J. WOUTERS, *Internationaal recht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 92, nr. 105.

⁵⁵⁸ Cass. 27 mei 1971, Franco-Suisse Le Ski, *Arr. Cass.* 1971, 959.8

grondrechten zijn. In dat geval moet de rechter eerst een prejudiciële vraag aan het Grondwettelijk Hof stellen vooraleer hij de wet kan toetsen aan het internationaal recht.⁵⁵⁹

189. **BESLUIT** – Het resultaat van deze jurisprudentiële correcties blijft hetzelfde. De rechter laat de strijdige Belgische wet buiten toepassing en de minderjarige mag het hoorrecht uitoefenen in overeenstemming met wat art. 12 IVRK voorschrijft. Het gevolg is wel dat jurisprudentiële correcties enkel *inter partes* gelden in tegenstelling tot een wetswijziging.⁵⁶⁰ Daarentegen zijn ze sneller toe te passen dan een wetswijziging, die op dit moment niet prioritair lijkt.

⁵⁵⁹ Art. 26, §4 Bijz.W.GwH; C. VAN ASSCHE, "À propos de la notion d'applicabilité directe du droit international de Joe Verhoeven (1980-II)", *BTIR* 2015, 426; J. VANDE LANOTTE e.a., *Handboek Belgisch Publiekrecht. Deel I. Inleiding tot het Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 114, nr. 210, vn. 154.

⁵⁶⁰ Art. 6 Ger.W.; B. ALLEMEERSCH e.a., *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen: gerechtelijk recht voor bachelors*, Leuven, Acco, 2018, 22, nr. 14 en 30, nr. 24; J. LAENENS, D. SCHEERS, P. THIRIAR, S. RUTTEN en B. VANLERBERGHE, *Handboek Gerechtelijk Recht*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 21-22, nrs. 31-32.

Besluit

190. **PROBLEEMSTELLING** – Onder art. 12 IVRK bestaat er een hoorrecht van de minderjarige. Daaruit vloeit een internationale verplichting voort voor de verdragspartijen om dit te waarborgen. De hypothese is dat de Belgische regeling knelpunten vertoont in de omzetting van het hoorrecht van de minderjarige ten opzichte van haar internationale verplichtingen. Deze masterscriptie gaat na hoe de regeling van het hoorrecht van de minderjarige in België in burgerrechtelijke procedures aangepast kan worden om in overeenstemming te zijn met het EVRM en het IVRK.

191. **ONDERZOEKSRESULTATEN** – Allereerst werd nagegaan of het EVRM het hoorrecht van de minderjarige waarborgt en welke vereisten het EVRM hieraan stelt. Het belang hiervan is dat het EVRM een sterker handhavingsmechanisme heeft dan het IVRK om de uitoefening van het hoorrecht te waarborgen. In de zaak *M. en M. t. Kroatië* heeft het EHRM bevestigd dat art. 8 EVRM het hoorrecht van de minderjarige omvat zoals gewaarborgd door art. 12 IVRK. Bovendien gaat het om een eigen recht van de minderjarige zelf. De meerwaarde van deze expliciete erkenning is dat een schending van art. 12 IVRK voor het EHRM gebracht kan worden onder het recht op eerbiediging van het familieleven.

Daarna werd nagegaan welke vereisten het IVRK aan het hoorrecht van de minderjarige stelt. Het hoorrecht is een eigen recht van de minderjarige (1), die in staat is zijn mening te uiten (2), in gerechtelijke en administratieve procedures die hem betreffen (3) en aan zijn mening moet er belang gehecht worden in overeenstemming met zijn leeftijd en rijpheid (4). Het IVRK blijft van belang omdat ze het hoorrecht van de minderjarige expliciet waarborgt in de tekst van het Verdrag, dat quasi-universeel is aangenomen. Bovendien bevatten de General Comments van het Kinderrechtencomité de interpretatie van de rechten van het IVRK.

Vervolgens werd de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige beschreven en geëvalueerd ten opzichte van het EVRM en het IVRK. De grondwettelijke verankering van het hoorrecht van de minderjarige sluit aan bij art. 12 IVRK. Hoewel de WFJb tot doel had tegemoet te komen aan de ontoereikende wettelijke regeling, bestaan er nog enkele knelpunten inzake het personeel en materiële toepassingsgebied van het hoorrecht, de inzage van het verslag van het onderhoud en de procesonbekwaamheid van de minderjarige.

Hierna volgde een gerichte rechtsvergelijking met Nederland, beperkt tot de knelpunten in de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige. De Nederlandse regeling komt gedeeltelijk tegemoet aan de Belgische knelpunten. Het materiële toepassingsgebied sluit in Nederland bijvoorbeeld meer aan bij art. 12 IVRK. De Nederlandse praktijk biedt bijvoorbeeld een oplossing voor de problematiek rond de inzage van het verslag van het verhoor.

192. **ANTWOORD ONDERZOEKSVRAAG** – Ten slotte werd nagegaan welke opties er zijn om de Belgische regeling van het hoorrecht van de minderjarige in burgerrechtelijke procedures aan te passen om in overeenstemming te zijn met het EVRM en het IVRK. Er zijn vijf mogelijke opties om te ontsnappen aan de knelpunten in de Belgische regeling. Een eerste optie is een wetswijziging die de knelpunten aanpakt. Een tweede optie is om het IVRK te erkennen als internationaal gewoonterecht waardoor art. 12 IVRK rechtstreeks ingeroepen kan worden. Een derde optie is om rechtstreekse werking te verlenen aan art. 12 IVRK. Een vierde optie is de volkenrechtconforme interpretatie waardoor de Belgische rechtspraak art. 1004/1 Ger.W. interpreteert in overeenstemming met art. 12 IVRK. Een vijfde optie is om de exceptie van onrechtmatigheid in te roepen wanneer een rechtszoekende geconfronteerd wordt met een knelpunt. De drie laatste opties zorgen ervoor dat de rechter de strijdige interne norm buiten toepassing laat.

193. **VERDER ONDERZOEK EN REFLECTIE** – De uitoefening van het hoorrecht heeft niet tot gevolg dat de minderjarige procespartij wordt. De mogelijke invoering van de procesbekwaamheid van minderjarigen werd kort aangehaald, maar overstijgt het onderwerp van deze masterscriptie. De problematiek rond de procesbekwaamheid van minderjarigen hangt samen met de evolutie van kinderen als passieve rechtssubjecten naar volwaardige dragers van eigen rechten. Verder onderzoek en reflectie hierover is dan ook aangewezen.

Bibliografie

België

Wetgeving

Internationale normen

Verklaring van Genève inzake de Rechten van het Kind van 26 september 1924, <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm>.

Statuut Internationaal Gerechtshof van 26 juni 1945, *BS* 1 januari 1946.

Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 10 december 1948, *BS* 31 maart 1949, 2488.

Statuut van de Raad van Europa van 5 mei 1949, *European Treaty Series* n°1.

Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden van 4 november 1950, *BS* 219 augustus 1955, 5029.

Verklaring van de Rechten van het Kind van 20 november 1959, *UN Doc. A/RES/1386*.

General guidelines regarding the form and contents of periodic reports to be submitted by States Parties under art. 44, §1, (b) of the Convention, aangenomen door het Comité voor de Rechten van het kind op 11 oktober 1996, *CRC/C/58*.

Internationaal Verdrag inzake burgerlijke en politieke rechten van 19 december 1966, *BS* 6 juli 1983, 8815.

Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten van 19 december 1966, *BS* 6 juli 1983, 8808.

Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht van 23 mei 1969, *BS* 25 december 1993, 28707.

Voorlopige Procedureregels van het Kinderrechtencomité van 14 november 1991, *UN Doc. CRC/C/4*.

Verdrag inzake de rechten van het kind, aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties te New York op 20 november 1989, goedgekeurd door België bij wet van 25 november 1991, *BS* 17 januari 1992, 805.

Protocol n°11 EVRM van 11 mei 1994, *Council of Europe Treaty Series* n°155.

Consideration of reports submitted by States Parties under article 44 of the Convention: initial reports of States parties due in 1994 (6 September 1994), Committee of the Rights of the Child, *CRC/C/11/Add.4* (1994).

Concluding observations of the Committee on the Rights of the Child: Belgium (20 June 1995), *CRC/C/15/Add.38*.

General Comment No. 12, The right of the child to be heard (20 juli 2009), Committee on the Rights of the Child, *CRC/C/GC/12* (2009).

Richtsnoeren van het Comité van Ministers van de Raad van Europa voor kindvriendelijke justitie van 17 november 2010.

3° Facultatief Protocol bij het IVRK inzake een mededelingsprocedure van 19 december 2011, <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OPICCRC.aspx>.

High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights, Brighton Declaration, 19-20 april 2012, https://www.echr.coe.int/Documents/2012_Brighton_Final_Declaration_ENG.pdf.

Protocol n°15 EVRM van 16 mei 2013, *Council of Europe Treaty Series* n°213.

General Comment No. 14, The right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (29 mei 2013), Committee on the Rights of the Child, *CRC/C/GC/14* (2013).

Concluding Observations of the Committee of the Rights of the Child on the combined fifth and sixth reports of Belgium (1 February 2019), *CRC/C/BEL/CO/5-6* (2019).

Supranationale normen

Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie, nr. 2012/C 326/02, 12 december 2007, *Pb.L.* 26 oktober 2012, afl. 326, 391.

Verord.Raad nr. 2201/2003, 27 november 2003 betreffende de bevoegdheid en de erkenning en tenuitvoerlegging van beslissingen in huwelijkszaken en inzake de ouderlijke verantwoordelijkheid, en tot intrekking van Verordening nr. 1347/2000, *Pb.L* 23 december 2003, afl. 338, p. 1-29.

Verdrag van Den Haag van 19 oktober 1996 inzake de bevoegdheid, het toepasselijk recht, de erkenning, de tenuitvoerlegging en de samenwerking op het gebied van ouderlijke verantwoordelijkheid en maatregelen ter bescherming van kinderen, *BS* 22 augustus 2014, 63560.

Verdrag van Den Haag van 25 oktober 1980 betreffende de burgerrechtelijke aspecten van internationale ontvoering van kinderen, *BS* 24 april 1999, 34264.

Interne normen

Burgerlijk Wetboek, *BS* 21 maart 1804, 0.

Grondwet, *BS* 17 februari 1994, 4054.

Gerechtelijk Wetboek, *BS* 10 oktober 1967, 11360.

Jeugdbeschermingswet, *BS* 15 april 1965, 4014.

Bijzondere Wet van 6 januari 1989 op het Grondwettelijk Hof, *BS* 7 januari 1989, 315.

Wet van 25 november 1991 houdende goedkeuring van het Verdrag inzake de Rechten van het Kind, aangenomen te New York op 20 november 1989, *BS* 17 januari 1992, 803.

Wet van 2 februari 1994 tot wijziging van de wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming, *BS* 17 september 1994, 23629.

Wet van 30 juni 1994 tot wijziging van de wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming, *BS* 21 juli 1994, 19110.

Wet van 23 maart 2000 inzake wijziging aan de Grondwet, *BS* 25 maart 2000, 17757.

Wet van 21 februari 2014 houdende instemming met het Facultatief Protocol bij het Verdrag inzake de rechten van het kind betreffende een mededelingsprocedure, *BS* 20 augustus 2014, 60987.

Wet van 30 juli 2013 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *BS* 27 september 2013, 68429.

Wet van 8 mei 2014 houdende wijziging en coördinatie van diverse wetten inzake Justitie (I), *BS* 14 mei 2014, 39086.

Vorbereidende documenten

Question of a Convention on the Rights of the Child, Report of the Secretary-General, Corrigendum, 27 februari 1979, *E/CN.4/1324/Corr.1*.

Question of a Convention on the Rights of the Child, Report of the Working Group, 12 maart 1979, *E/CN.4/L.1468*.

Report of the Working Group on a Draft Convention on the Rights of the Child, 17 februari 1981, *E/CN.4/L.1575*.

Hand. Senaat, Commissie voor de Herziening van de Grondwet en de Hervorming der Instellingen, B.Z. 1991-92, 16 december 1993, nr. 100-4/5.

Wetsontwerp van 30 juni 2000 tot wijziging van verscheidene wetsbepalingen inzake de voogdij over minderjarigen, *Parl.St.* Kamer 1999-2000, nr. 0576/009.

Wetsontwerp van 14 november 2000 tot wijziging van verscheidene wetsbepalingen inzake de voogdij over minderjarigen, *Parl.St.* Senaat 2000-01, nr. 509/2, amendement nr. 10 (VANDENBERGHE).

Herziening van de Grondwet. Herziening van art. 22bis van de Grondwet teneinde een lid toe te voegen betreffende de bescherming van aanvullende rechten van het kind, verslag namens de Commissie voor de Institutionele Aangelegenheden uitgebracht door mevrouw DE BETHUNE en de heer DELPEREE, *Parl.St.* Senaat 2004-2005, nr. 3-265/3.

Herziening van de Grondwet. Herziening van art. 22bis van de Grondwet, *Parl.St.* Kamer 2007-2008, nr. 175/001.

Wetsvoorstel van 22 september 2010 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter te worden gehoord, *Parl.St.* 2010 Senaat, buitengewone zitting, nr. 5-115/1.

Wetsvoorstel van 23 maart 2011 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter te worden gehoord, *Parl.St.* Senaat 2010-11, nr. 5-115/2, amendement nr. 3 (DELPEREE).

Wetsvoorstel van 27 juni 2011 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter te worden gehoord, verslag namens de commissie, *Parl.St.* 2010-11, nr. 5-115/4.

Wetsontwerp van 15 juli 2011 tot wijziging van verschillende bepalingen over het recht van minderjarigen om door de rechter te worden gehoord, verslag namens de commissie, *Parl.St. Kamer* 2010-11, nr. 53-0682/015, 101 (BECQ).

Wetsontwerp van 18 november 2011 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St. Senaat*, 2011-12, nr. 5-1189/2, amendement nr. 29 (KHATTABI).

Wetsontwerp van 6 maart 2013 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St. Senaat* 2012-13, nr. 5-1189/5, amendement nr. 100 (DELPEREE).

Wetsontwerp van 12 juni 2013 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, verslag namens de commissie, *Parl.St. Senaat* 2012-13, nr. 5-1189/7.

Wetsontwerp van 8 juli 2013 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, *Parl.St. Senaat*, nr. 53-682/20, amendement nr. 289 (VAN HECKE en LAHSSAINI).

Wetsontwerp van 15 juli 2013 betreffende de invoering van een familie- en jeugdrechtbank, verslag namens de commissie, *Parl.St. Senaat*, nr. 53-682/21, 40.

Wetsvoorstel van 12 februari 2014 houdende wijziging en coördinatie van diverse wetten inzake Justitie, artikelsgewijze toelichting bij artikel 74, *Parl.St. Kamer* 2013-14, nr. 53-3356/001.

Wetsvoorstel van 25 maart 2014 houdende wijziging en coördinatie van diverse wetten inzake Justitie, *Parl.St. Kamer* 2013-14, nr. 53-3356/003, amendement nr. 86 (BECQ).

Wetsvoorstel van 25 maart 2014 houdende wijziging en coördinatie van diverse wetten inzake Justitie, advies van de Raad van State, *Parl.St. Kamer* 2013-14, nr. 53-3356/004.

Wetsvoorstel van 2 april 2014 houdende wijziging en coördinatie van diverse wetten inzake Justitie, verslag namens de commissie, *Parl.St. Kamer* 2013-14, nr. 53-3356/005, 30 (BECQ).

Voorontwerp van wet van 6 augustus 2018 houdende invoeging van de bepalingen betreffende buitencontractuele aansprakelijkheid in het nieuw Burgerlijk Wetboek, https://justitie.belgium.be/sites/default/files/voorontwerp_van_wet_aansprakelijkheidsrecht.pdf.

Memorie van Toelichting van 22 augustus 2018 van het voorontwerp van wet houdende invoeging van de bepalingen betreffende buitencontractuele aansprakelijkheid in het nieuw

Burgerlijk Wetboek, https://justitie.belgium.be/sites/default/files/memorie_van_toelichting_aansprakelijkheidsrecht_0.pdf.

Rechtspraak

IGH 27 juni 1968, Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua t. Verenigde Staten), *ICJ Reports* 1968.

IGH 25 september 1997, nr. 692, Gabcikovo-Nagymaros Project (Hongarije t. Slovakije), *ICJ Rep* 7.

EHRM 27 juni 1968, 2122/64, Wemhoff t. Duitsland.

EHRM 21 februari 1975, 4451/70, Golder t. Verenigd Koninkrijk.

EHRM 23 juli 1968, 1474/62, 1677/62, 1691/6, 1769/63, 1994/63, 2126/64, Belgian Linguistic Case.

EHRM 27 oktober 1975, 4464/70, Syndicat national de police belge t. België.

EHRM 8 juni 1976, 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, Engel en anderen t. Nederland.

EHRM 7 december 1976, 5493/72, Handyside t. Verenigd Koninkrijk.

EHRM 18 januari 1978, 5310/71, Ierland t. Verenigd Koninkrijk.

EHRM 6 september 1978, 5029/71, Klass en anderen t. Duitsland.

EHRM 6 februari 1976, Schmidt en Dahlström t. Zweden.

EHRM 25 april 1978, 5856/72, Tyrer t. Verenigd Koninkrijk.

EHRM 26 april 1979, 6538/74, Sunday Times t. Verenigd Koninkrijk.

EHRM 13 juni 1979, 6833/74, Marckx t. België.

EHRM 4 december 1979, 7710/76, Schiesser t. Zwitserland.

EHRM 21 februari 1986, 8793/79, James en anderen t. Verenigd Koninkrijk.

EHRM 24 maart 1988, 10465/83, Olsson v. Zweden.

EHRM 26 mei 1994, 16969/90, Keegan t. Ierland.

EHRM 23 september 1994, 19823/92, Hokkanen t. Finland.

EHRM 1 april 1998, 107/1995/613/701, Hornsby t. Griekenland.

EHRM 9 juni 1998, 22430/93, Bronda v. Italië.

EHRM 23 september 1998, 100/1997/884/1096, A. t. Verenigd Koninkrijk.

EHRM 21 december 1999, 22390/96, Salgueiro da Silva Mouta t. Portugal.

EHRM 13 juli 2000, 25735/94, Elsholz t. Duitsland.

EHRM 13 juli 2000, 39221/98 en 41963/98, Scozzari en Giunta t. Italië.

EHRM 18 januari 2001, 27238/95, Chapman t. Verenigd Koninkrijk.

EHRM 27 maart 2001, 25186/94, Sutherland t. Verenigd Koninkrijk.

EHRM 7 juli 2001, 23459/03, Bayatyan t. Armenië.

EHRM 21 juli 2001, 44759/98, Ferrazzini t. Italië.

EHRM 11 oktober 2001, 30943/96, Sahin t. Duitsland.

EHRM 26 juni 2003, Maire t. Portugal.

EHRM 8 juli 2003, 30943/96, Sahin t. Duitsland.

EHRM 8 juli 2003, 31871/96, Sommerfeld t. Duitsland.

EHRM 22 juni 2004, 78028/01, 78030/01, Pini e.a. t. Roemenië.

EHRM 13 juli 2004, Lafargue t. Roemenië,

EHRM 9 mei 2006, 18249/02, C. t. Finland.

EHRM 4 december 2007, 44362/04, Dickson t. Verenigd Koninkrijk.

EHRM 22 januari 2008, 43546/02, E.B. t. Frankrijk.

EHRM 29 januari 2008, 13229/03, Saadi t. Verenigd Koninkrijk.

EHRM 12 november 2008, 34503/ 97, Demir en Baykara t. Turkije.

EHRM 16 juli 2009, 20082/02, Zehentner t. Oostenrijk.

EHRM 23 februari 2012, 27765/09, Hirsi Jamaa en anderen t. Italië.

EHRM 17 juli 2012, 64791/10, M.D. e.a. t. Kroatië.

EHRM 7 maart 2013, 10131/11, Raw e.a. t. Frankrijk.

EHRM 27 mei 2014, 4455/10, Margus t. Kroatië.

EHRM 11 december 2014, 28859/11 en 28473/12, Dubska en Krejzova t. Tsjechië.

EHRM 16 juli 2015, 39438/13, Nazarenko t. Rusland.

EHRM 21 juli 2015, 2361/13, G.S. t. Georgië.

EHRM 3 september 2015, 10161/13, M. en M. t. Kroatië.

EHRM 8 oktober 2015, 56163/12, Vujica t. Kroatië.

EHRM 2 februari 2016, 71776/12, N.TS. en anderen t. Georgië.

EHRM 15 maart 2016, 61495/11, M.G.C. t. Roemenië.

EHRM 23 maart 2016, 47152/06, Blokhin t. Rusland.

EHRM 8 november 2016, 18030/11, Magyar Helsinki Bizottsag t. Hongarije.

EHRM 24 januari 2017, 60367/08 en 961/11, Khamtokhu en Aksenchik t. Rusland.

EHRM 3 oktober 2017, 23022/13, D.M.D. t. Roemenië.

EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland.

EHRM 22 maart 2018, 68125/14 en 72204/14, Wetjen e.a. t. Duitsland.

Dissenting Opinion of Judge Koskelo bij EHRM 1 februari 2018, 51312/16, M.K. t. Griekenland.

Arbitragehof 23 mei 1990, nr. 18/90.

Arbitragehof 27 november 2002, nr. 169/2002.

Arbitragehof 22 juli 2003, nr. 106/2003.

GwH 4 februari 2010, nr. 9/2010, *T.Fam.* 2010, 51, noot SENAEVE, P.

GwH 29 oktober 2015, nr. 153/2015.

GwH 27 april 2017, nr. 48/2017.

Cass. 25 januari 1906, Drecoll, *Pas.* 1906, I, 109.

Cass. 27 mei 1971, Smeerkaasarrest, *Arr. Cass.* 1971, 959.

Cass. 30 oktober 1980, *Arr. Cass.* 1980-81, 235.

Cass. 11 maart 1994, A.R. nr. C.93.0342.N, *Arr. Cass.* 1994, nr. 117, 253.

Cass. 17 maart 1999, *Arr. Cass.* 1999, 1119.

Cass. 13 september 1999, *RW* 2000-2001, 263.

Cass. 13 oktober 1999, *Arr. Cass.* 1999, 1255.

Cass. 4 november 1999, AR C.99.0048.N, D.W./M.G.D, *R.W.* 2000-01, 232, noot VANDAELE, A.

Cass. 4 november 1999, AR C.99.0111.N, Van Hauwermeiren/Van Damme e.a, *R.W.* 2000-01, 232, noot VANDAELE, A.

Cass. 10 november 1999, *T.J.K.*, 2000, 63.

Cass. 12 februari 2003, Sharon, *JLMB* 2003, 364, *JT* 2003, 246.

Cass. 15 september 2010, P.10.1218.F.

Cass. 1 december 2015, *TJK* 2016, afl. 2, 173, noot ASSELMAN, H.

Cass. 6 oktober 2017, C.16.0421.F/1, *Act.dr.fam.*, 2017, afl. 10, 245.

RvS 29 mei 2013, nr. 223.630.

Gent 13 april 1992, *RW* 1992-93, 229, noot CAPPELAERE, G., VERHELLEN, E. en SPIESSCHAERT, F.

Gent 19 april 1992, *R.W.* 1992-1993, 229.

Luik 24 juni 1992, *J.L.M.B.* 1992, 957.

Bergen 20 april 1993, *JLMB* 1993, 784.

Bergen 19 oktober 1994, *J.D.J.* 1994, nr. 140, 39.

Gent 26 juni 1995, *R.W.* 1995-1996, 1357.

Gent 13 juli 1995, *KIDS III*, 3.8.1., - E, 48.

Brussel 27 november 1995, *KIDS III*, 3.8.1, - E, 50.

Brussel 4 juni 1996, *T.Verz.* 1997, 300, noot BUSSCHAERT, V.

Brussel 22 april 1997, *J.L.M.B.* 1999, 321.

Brussel 18 februari 2000, *J.Dr.Jeun.* 2001, afl. 206, 38.

Bergen 20 september 2000, *TBBR* 2001, 616.

Luik 12 februari 2002, *JT* 2002, afl. 6056, 407.

Antwerpen 24 maart 2004, nr. 2002RK24, *RW* 2005-06, 1310.

Luik 1 december 2004, *J.L.M.B.* 2005, afl. 11, 469.

Luik 10 februari 2005, *Journ.proc.* 2005, nr. 497, 27.

Brussel 29 juni 2005, *Res.Jur.Imm.* 2005, 219.

Gent 20 september 2005, *T.Verz.* 2007, 451.

Gent 24 november 2005, *NJW* 2007, 274, noot I.B.

Gent 20 juni 2006, *TJK* 2007, afl. 1, 35, noot PAS, H.

Gent 31 januari 2008, *T.Verz.* 2009, 55.

Brussel 20 maart 2008, nr. 1103/2009, *JDJ* 2012, afl. 320, 37.

Brussel 9 maart 2009, nr. J./59/2009, *JDJ* 2012, afl. 320, 37-38.

Gent 3 april 2015, 2015/AR/966.

Antwerpen 22 oktober 2015, nr. 2015/JE/211, *TJK* 2016, afl. 2, 178, noot ASSELMAN, H.

Brussel 24 mei 2016, nr. 2015/FA/586, *RABG* 2017, afl. 14-15, 1122.

Luik 30 juni 2016, nr. 2016/2193, *Act.dr.fam.* 2017, 152.

Gent 20 april 2017, *tijdschrift@ipr.be* 2017, afl. 3, 71.

Rb. Luik 22 november 1991, *JLMB* 1992, 146, noot PANIER, C..

Rb. Kortrijk 8 december 1992, *J.dr.jeun.* 1993, nr. 126, 33.

Rb. Brussel 3 september 1993, *J.dr.jeun.* 1993, nr. 128, 30.

Trib. Civ. Namur 1 maart 1994, *J.D.J.* 1994, nr. 134, 42-43.

Rb. Kortrijk 3 april 2001, *J.dr.jeun.* 2004, 44, *RW* 2004-05, 189.

Trib. Bruxelles 25 maart 2014, A.R. 12/4261/B, *Rev.dr.étr.* 2014, nr. 177, 269.

Famrb. Henegouwen 13 mei 2015, *Rev.trim.dr.fam.* 2016, afl. 1, 111.

Famrb. Brussel 5 juni 2015, rol 15/637/A, onuitg.

Famrb. Namen, 25 januari 2017, *JT* 2017, 446.

Trib. Jeunesse Liège 7 maart 1994, *J.L.M.B.* 1994, 521.

Trib. Jeunesse Liège 11 februari 1997, *J.D.J.* 1997, 172.

Trib. Jeunesse Mons 13 februari 1997, *J.D.J.* 1997, 173, noot VAN KEIRSBILCK, B.

Jeugdrb. Namen 22 oktober 2002, *J.dr.jeun.* 2004, afl. 231, 43.

Trib. Jeunesse Liège 8 februari 2012, *RAJe* 2012, afl. 6, 14.

Voorz. Rb. Dendermonde 9 oktober 1996, *TGR* 1997, 60.

Rechtsleer

Boeken

ALEN, A. en MUYLLE, K., *Handboek Belgisch Staatsrecht*, Mechelen, Kluwer, 2011, 1055 p.

ALLEMEERSCH, B., VAN ORSHOVEN, P., en VOET, S., *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen: gerechtelijk recht voor bachelors*, Leuven, Acco, 2018, 451 p.

AUST, A., *Handbook of international law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 527 p.

BUCK, T., *International child law*, Londen, Routledge, 2014, 478 p.

CARREAU, D. en MARRELLA, F., *Droit international*, Parijs, Pedone, 2012, 733 p.

COGULET-BONNET, F., *L'incidence de l'âge sur les droits de l'homme et les libertés fondamentales*, Parijs, Editions Jeunesse et droit, 2008, 482 p.

COMBACAU, J. en SUR, S., *Droit international public*, Parijs, LGDJ, 2016, 832 p.

COUNCIL OF EUROPE/EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS, *Bringing a case to the European Court of Human Rights. A practical guide on admissibility criteria*, Nijmegen, Wolf legal publishers, 2014, 146 p.

DAUW, P., *Burgerlijk procesrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 570 p.

DE JONGHE, I., *Jeugd- en strafrecht. Kritische zoektocht doorheen federale en decretale wetgeving, getoetst aan de praktijk*, Antwerpen, Intersentia, 2012, 299 p.

DESMARETS, A., *Le tribunal de la famille et de la jeunesse*, Kluwer, Waterloo, 2014, 599 p.

DESMET, B., *Jeugdbeschermingsrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 488 p.

DETRICK, S., *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Den Haag, Kluwer, 1999, 813 p.

DEVROE, W., *Rechtsvergelijking in een context van europeanisering en globalisering*, Leuven, Acco, 2010, 298 p.

DUBOIS, C. en PENNINGCKX, E., *La procedure devant la Cour Européenne*, Mechelen, Kluwer, 2016, 624 p.

DUJARDIN, J., VANDE LANOTTE, J., GOOSSENS, J. en GOEDERTIER, G., *Inleiding tot het publiekrecht 1: Basisbegrippen publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 461 p.

EDEL, F., *The prohibition of discrimination under the European Convention on Human Rights*, Straatsburg, Council of Europe, 2010, 147 p.

ENGLEBERT, J. en TATON, X. (eds.), *Droit du procès civil. Volume 1*, Limal, Anthemis, 2018, 383 p.

GARDINER, R., *Treaty Interpretation*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 1250 p.

GLAS, L., *The Theory, Potential and Practice of Procedural Dialogue in the European Convention on Human Rights System*, Cambridge, Intersentia, 2016, 639 p.

HAECK, Y. en BURBANO HERRERA, C., *Procederen voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, Antwerpen, Intersentia, 2011, 467 p.

HARRIS, D., O'BOYLE, M., BATES, E. and BUCKLEY, C., *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2018, 986 p.

HUDDART, J. en DEMSON, S., “Listening to Children in the Collaborative Process”, voorgedragen op het 4e Wereldcongres te Kaapstad inzake familierecht en kinderrechten in 2005, 9 p.

KILKELLY, U., *The Child and the European Convention on Human Rights*, Aldershot, Ashgate, 1999, 368 p.

KLABBERS, J., *International Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, 370 p.

KOLB, R., *The Law of the Treaties: an Introduction*, Cheltenham, Elgar, 2016, 296 p.

KOLB, R., *Théorie du droit international*, Brussel, Bruylant, 2013, 830 p.

LAENENS, J., SCHEERS, D., THIRIAR, P., RUTTEN, S. en VANLERBERGHE, B., *Handboek Gerechtelijk Recht*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 943 p.

LEBLANC, L. J., *The Convention on the Rights of the Child*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, 337 p.

LEPARD, B., *Customary International Law. A New Theory with Practical Applications*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 419 p.

MASSON, J.-P., *La loi du 30 juin 1994 modifiant l'article 931 du Code Judiciaire et les dispositions relatives aux procédures du divorce : texte et commentaire*, Brussel, Bruylant, 1994, 162 p.

MARTYN, G., DEVLOO, R. en JORENS, Y., *Een kennismaking met recht en rechtspraak*, Brugge, die Keure, 2018, 530 p.

MOSELMAANS, S., *Voogdij*, Mechelen, Kluwer, 2004, 530 p.

PUT, J., *Handboek Jeugdbeschermingsrecht*, Brugge, Die Keure, 2015, 590 p.

SCHABAS, W., *The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 1308 p.

SCHOUKENS, P., HENDIRCKX, K. en TERRY, E. (eds.), *Rechtswetenschappelijk schrijven*, Leuven, Acco, 2012, 135 p.

SENAEVE, P. en DECLERCK, C., *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2017, 713 p.

- SHAW, M., *International Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 1542 p.
- STIJNS, S., *Handboek verbintenissenrecht*, Boek 1bis, Brugge, die Keure, 2013, 152.
- RAINEY, B., WICKS, E. en OVEY, C., *Jacobs, White and Ovey : The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 692 p.
- RISINI, I., *The Inter-State Application under the European Convention on Human Rights*, Leiden, Brill Nijhoff, 2018, 278 p.
- UNITED NATIONS OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS, *Legislative history of the Convention on the Rights of the Child*, New York, United Nations, 2007, 494 p.
- UYTTENDAELE, M., *Trente leçons de droit constitutionnel*, Limal, Anthemis, 2014, 1057 p.
- VAN BUEREN, G., *Child rights in Europe*, Parijs, Council of Europe publishing, 2007, 201 p.
- VANDE LANOTTE, J., GOEDERTIER, G., HAECK, Y., GOOSSENS, J. en DE PELSMAEKER, T., *Handboek Belgisch Publiekrecht. Deel I. Inleiding tot het Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 791 p.
- VANDE LANOTTE, J., GOEDERTIER, G., HAECK, Y., GOOSSENS, J. en DE PELSMAEKER, T., *Belgisch Publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 791 p.
- VELU, J. en ERGEC, R., *Convention européenne des droits de l'homme*, Brussel, Bruylant, 2014, 1250 p.
- VERHELLEN, E., *Verdrag inzake de rechten van het kind*, Leuven, Garant, 2000, 252 p.
- VERHEYDE, M. en GOEDERTIER, G., *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, 50 p.
- VERSCHELDEN, G., *Handboek Belgisch Personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 970 p.
- WOUTERS, J., *Internationaal recht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2017, 477 p.
- WOUTERS, J., RYNGAERT, C., RUYS, T. en DE BAERE, G., *International law. A european perspective*, Oxford, Hart publishing, 2019, 1038 p.

Tijdschriften

ALEN, A., CLEMENT, J., PAS, W., PEETERS, P. en VAN NIEUWENHOVE, J., “Het federale België in de Gecoördineerde Grondwet van 17 februari 1994 (eerste deel)”, *RW* 1993-94, 1345-1360.

ALEN, A. en CLEMENT, J., “De hiërarchie der rechtsnormen”, *Themis* 2005-06/6, nr. 36, 5-26.

ALLEMEERSCH, B., SAMOY, I. en VANDENBUSSCHE, W., “Overzicht van rechtspraak. Het burgerlijk bewijsrecht 2000-2013”, *TPR* 2015, 597-962.

BALLIER, A.J., “Reexamining Customary International Law”, *RDIDC* 2017, 345-349.

BIJNENS, D., POTARGENT, S., THEUNIS, J., “De toetsing aan grondrechten door het Grondwettelijk Hof. Overzicht van rechtspraak 2015”, *TBP* 2017, afl. 3, 114-165.

BOSSUYT, M., “Les rapports entre la constitution belge et les traités”, *BTIR* 2012, 431-437.

BREMS, E., “De nieuwe grondrechten in de Belgische Grondwet en hun verhouding tot het Internationale, inzonderheid het Europese Recht”, *TBP* 1995, 619-636.

BUONAMANO, R., “The hermeneutics of deference in Strasbourg jurisprudence: normative principles and procedural rationality”, *European Journal of Human Rights* 2017, afl. 4, 311-337.

CREMA, L., “Disappearance and New Sightings of Restrictive Interpretation(s)”, *EJIL*, 2010, vol. 20, nr. 3, 681-700.

D'ARGENT, P., “Remarques sur le conflit entre normes de droit interne et de droit international”, *BTIR* 2012, 355-371.

DALY, A., “The Right of Children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights”, *International Journal of Human Rights* 2011, volume 15, issue 3, 441-461.

FEYEN, S., “Verdragsrechtelijke inwerking. Enkele overwegingen omtrent de inwerkingsmechanismen in de Belgische rechtsorde en hun rechtstheoretische grondslag.”, *VDB-CDPK* 2008, afl. 1, 166-202.

GERARDS, J., "Pluralism, Deference and the Margin of Appreciation", *European Law Journal* 2011, 80-120.

GODFROID, A. en GEVERS, S., "Grondwetsbepaling rechten van kind geen directe werking", *Juristenkrant* 2013, afl. 273, 5.

HACHEZ, I., "Balises conceptuelles autour des notions de 'source du droit', 'force normative' et 'soft law'", *RIEJ* 2010, 1-64.

HAUDENHUYSE, R., "Une avancée, à certaines conditions", *J. Dr. Jeun.* 2013, nr. 328, 26-27.

HERBOTS, K. en PUT, J., "Grondwettelijke verankering van kinderrechten", *TJK* 2010, afl. 1, 9-19.

KRATOCHVIL, J., "The inflation of the margin of appreciation by the European Court of Human Rights", *NQHR* 2011, 324-357.

MAHIEU, J., "Laat me nu toch niet alleen (Johan Verminnen). Ervaringen en bedenkingen van een familierechter", *TORB* 2017-18/4-5, 277-284.

MARIELLE, B., "Children and International Human Rights Law/The Right of the Child to be Heard, written by Aisling Parkes", *The International Journal of Children's Rights* 2015, vol. 23, 482-487.

MASSCHELEIN, M., "Het hoorrecht van de minderjarige bij familiale geschillen", *NNK* 2015, 21-24.

MASSON, J.-P., "La loi du 30 juillet 2013 portant création d'un tribunal de la famille et de la jeunesse", *JT* 2014, 181-194.

MERCKX, E., "EHRM herinnert aan belang hoorrecht bij vechtscheiding", *Juristenkrant* 2015, afl. 315, 7.

MOLE, N., "Comblen une lacune en matière de protection", *J. Dr. Jeun.* 2013, nr. 328, 15-18.

PANKEN, H., RYNGAERT, C. en VAN EECKHOUTTE, D., "Het arrest Sharon van het Hof van Cassatie: bouwstenen voor de verdere rol van universele jurisdictie, internationale immuniteiten en de doorwerking van het internationaal gewoonterecht", *RBDI* 2004, afl. 1, 211-254.

PIRE, D., “La loi du 30 juillet 2013 portant création d’un tribunal de la famille et de la jeunesse”, *Act.Dr.Fam.* 2013, afl. 9, 170-200.

PRUETT, K., en KLINE PRUETT, M., “Only God Decides: Young Children’s Perceptions of Divorce and the Legal System”, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 1999, 38, 1544-1550.

RASSON, A., “Donner la parole à l’infans, celui qui ne parle pas. Quelques réflexions autour de la liberté d’expression et du droit de participation des enfants », *J.dr.jeun.* 2016, afl. 357, 19-30.

RESSORT, L., “L’audition du mineur dans les procédures civiles liées à son hébergement”, *J.D.J.* 2014, nr. 337, 15-23.

SAUL, M., "The European Court of Human Rights’ Margin of Appreciation and the Processes of National Parliaments”, *Human Rights Law Review*, 2015, 15, 745-774.

SENAEVE, P., “Het hoorrecht van minderjarigen sinds de wet op de familie- en jeugdrechtbank”, *T.Fam.* 2014, 176-195.

SMETS, S., “Doorwerking van het Kinderrechtenverdrag in de rechtspraak van het EHRM”, *TJK* 2011, afl. 308, 82-89.

SMITH, A., “Interpreting and supporting participation rights: contributions from sociocultural theory”, *International Journal of Children’s Rights*, 2002, 73-88.

STOECKLIN, D., “Freely Expressed Views: Methodological Challenges for the Right of the Child to be Heard”, *Child Indicators Research* 2019, vol. 12, 569-588.

THIERRY, J., “Les nouvelles dispositions du Code judiciaire relatives à l’audition de l’enfant mineur dans les matières familiales : une petite révolution”, *Le Pli juridique* 2014, afl. 30, 23-26.

VAN ASSCHE, C., “Het Grondwettelijk Hof en het internationaal recht. Je t’aime, moi non plus?”, *BTIR* 2012, 438-451.

VAN ASSCHE, C., “À propos de la notion d’applicabilité directe du droit international de Joe Verhoeven (1980-II)”, *BTIR* 2015, 472-496.

VANDAELE, A., “Een vergiftigd verjaardagsgeschenk van het Hof van Cassatie bij de tiende verjaardag van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind”, noot onder Cass. 4 november 1999, De W. t. M. e.a. en Cass. 4 november 1999, H. t. Van D. e.a., *R.W.* 2000-01, nr. 7, 233-238.

VANDAELE, A. en VERHEYDE, M., “Artikel 22bis van de grondwet: een grondwettelijke bescherming in de kinderschoenen”, *CDPK* 2000, 543-557, *TJK* 2000, afl. 1, 4-15.

VAN KEIRSBILCK, B., “N’enfermons pas la Convention dans un symbole”, *J.Dr.Jeun.* 2008, nr. 276, 1.

VAN KEIRSBILCK, B., “Vers une mise en œuvre « child friendly » du protocole de plainte à la CIDE”, *J. Dr. Jeun.* 2013, nr. 328, 9.

VANLERBERGHE, B., “Het Hof van Cassatie en de directe werking van het VN-Verdrag inzake de rechten van het kind”, noot onder Cass. 11 maart 1994, *Jaarboek Mensenrechten* 1994, 323-326.

VANOBBERGEN, B., “Enkele bedenkingen bij General Comment n°12”, *TJK* 2010, 57-59.

VERGAUWEN, C., “Over de bevoegdheid van de jeugdrechtbank en het hoorrecht van minderjarigen” (noot onder Brussel 23 januari 2004), *RABG* 2005, afl. 19, 1782-1787.

VERHELLEN, E., “Des opportunités manquées et des défis”, *J. Dr. Jeun.* 2013, nr. 328, 19-25.

VERVOORT, I., “De procespositie van minderjarigen: onbekwaam dus (on)beschermd?”, *Jura Falc.* 1999-2000, 31-77.

Verzamelwerken

ALEN, A. en PAS, W., “The UN Convention on the Rights of the Child’s Self-executing Character” in VERHELLEN, E. (ed.), *Monitoring Children’s Rights*, 1996, 165-186.

APS, F., “De procedures inzake voogdij en het hoorrecht van de minderjarige” in SENAEEVE, P., GERLO, J. en LIEVENS, F. (eds.), *De hervorming van het voogdijrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2002, 253-292.

ARNADOTTIR, O.M., “Discrimination as a magnifying lens. Scope and ambit under Article 14 and Protocol No. 12”, in BREMS, E. en GERARDS, J. (eds.), *Shaping Rights in the ECHR*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, 330-349.

BOILLAT, P., “L’exécution des arrêts de la Cour Européenne des Droits de l’Homme” in BOILLAT, P., DE SALVIA, M., DOLT, F., DRZEMCZEWSKI, A., FLAUSS, J.F., LAMBERT, P., LOBOV, M., MAYER, G. en SUNDBERG, F., *Les mutations de l’activité du Comité des Ministres la surveillance de l’exécution des arrêts de la Cour européenne des Droits de l’Homme par cet organe du Conseil de l’Europe*, 1-12.

CANTWELL, N., “The Origins, Development and Significance of the United Nations Convention on the Rights of the Child” in DETRICK, S. (ed.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: a Guide to the Travaux Préparatoires*, Dordrecht, Martinus nijhoff Publishers, 1992, 19-30.

CHENG, B., “Some Remarks on the Constituent Element(s) of General (or So-called Customary) International Law” in ANGHIE, A. en STURGESS, C. (eds.), *Legal Visions of the 21st Century: Essays in Honour of Judge Christopher Weeramantry*, Den Haag, Kluwer, 1998, 378-390.

DEFRANQ, R. en DEVOS, A., “Commentaar bij art. 1231-48 Ger.W.”, in VAN BOSSUYT, H., DECOCK, G., DE GEYTER, L., DEVOLDER, K., VANDEKERCKHOVE, A. en VAN RUMST, S. (eds.), *Kids-Codex Boek I: Kinderrechten in de Grondwet; De implementatie van het IVRK; Wet betreffende familie- en jeugdrechtbanken; Jeugdrecht; Minderjarigen en het procesrecht*, Brussel, Larcier, 2014, 564-565.

DEFRANQ, R. en DEVOS, A., “Commentaar bij art. 46 Jeugdbeschermingswet” in VAN BOSSUYT, H., DECOCK, G., DE GEYTER, L., DEVOLDER, K., VANDEKERCKHOVE, A. en VAN RUMST, S. (eds.), *Kids-Codex Boek I: Kinderrechten in de Grondwet; De implementatie van het IVRK; Wet betreffende familie- en jeugdrechtbanken; Jeugdrecht; Minderjarigen en het procesrecht*, Brussel, Larcier, 2014, 575-576.

DEFRANQ, R. en DE DAPPER, A., “Commentaar bij art. 52ter Jeugdbeschermingswet” in VAN BOSSUYT, H., DECOCK, G., DE GEYTER, L., DEVOLDER, K., VANDEKERCKHOVE, A. en VAN RUMST, S. (eds.), *Kids-Codex Boek I: Kinderrechten in de Grondwet; De implementatie van het IVRK; Wet betreffende familie- en jeugdrechtbanken; Jeugdrecht; Minderjarigen en het procesrecht*, Brussel, Larcier, 2014, 576-577.

DETRICK, S., “Compilation of the travaux préparatoires” in DETRICK, S. (ed.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: a Guide to the Travaux Préparatoires*, Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers, 1992, 31-616.

DOEK, J., “The current status of the United Nations Convention on the Rights of the Child” in DETRICK, S. (ed.), *The United Nations Convention on the Rights of the Child: a Guide to the Travaux Préparatoires*, Dordrecht, Martinus Nijhoff Publishers, 1992, 632-640.

DRESER, L., “Uitdagingen bij de toepassing van het hoorrecht bij minderjarige kinderen” in BOONE, I. en DECLERCK, CH. (eds.), *Actualia familierecht. Co-ouderschap vandaag en morgen*, Brugge, die Keure, 2017, 27-54.

FARRUGIA, R., “Children’s rights in family court proceedings” in ALEN, A., BOSLY, H., DE BIE, M., VANDE LANOTTE, J., ANG, F., DELENS-RAVIER, I., DELPLACE, M., HERMAN, C., REYNAERT, D., STAELENS, V., STEEL, R. en VERHEYDE, M. (eds.) *The UN Children’s Rights Convention: theory meets practice*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 401-418.

GERARDS, J., “The European Court of Human Rights and the national courts: giving shape to the notion of ‘shared responsibility’” in GERARDS, J. en FLEUREN, J. (eds.), *Implementation of the European Convention on Human Rights and of the judgments of the ECtHR in national case-law*, Cambridge, Intersentia, 2014, 13-94.

GIESELINK, A. en DESMET, B., “Hoorrecht van minderjarigen in burgerlijke zaken” in CENTRUM VOOR BEROEPSVOLMAKING IN DE RECHTEN (ed.), *De procesbekwaamheid van minderjarigen*, Antwerpen, Intersentia, 2006, 163-174.

GRGIC, A., “Jurisprudence of the European Court of Human Rights on the best interests of the child in family affairs” in *The best interests of the child – A dialogue between theory and practice*, Straatsburg, Raad van Europa, 2016, 105-116.

LANSDOWN, G., “Best interests of the child and the right to be heard” in *The best interests of the child – A dialogue between theory and practice*, Straatsburg, Raad van Europa, 2016, 31-35.

LAVRYSEN, L., “System of Restrictions” in VAN DIJK, P., VAN HOOFF, F., VAN RIJN, A. en ZWAAK, L. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 307-330.

LEMMENS, K., “General Survey of the Convention” in VAN DIJK, P., VAN HOOFF, F., VAN RIJN, A. en ZWAAK, L. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 1-78.

LEMMENS, P., “De rechten van het kind als grondrechten in de Belgische rechtsorde” in VANDENHOLE, W. (ed.), *Kinderrechten in België*, Antwerpen, Intersentia, 2008, 37-58.

MCGOLDRICK, D., “The United Nations Convention on the Rights of the Child” in FREEMAN, M.D.A. (ed.), *Children’s Rights*, II, Dartmouth, Ashgate, 2004, 79-116.

MOREAU, T., “L’autonomie du mineur en justice” in JADOUL, P., SAMBON, J. en VAN KEIRSBILCK, B. (eds.), *L’autonomie du mineur*, Brussel, Facultés universitaires Saint-Louis, 1998, 161-214.

NUSSBERGER, A., “Hard law or soft law – Does it matter? Distinction between different sources of international law in the jurisprudence of the ECtHR” in VAN AAKEN, A. en MOTOC, I., *The European Convention on Human Rights and general international law*, Oxford, Oxford University Press, 2018, 41-58.

PEETERS, J., “Lezing Jan Peeters 27 mei 1994” in VERHELLEN, E. (ed.), *Het toezicht op de naleving van het Verdrag inzake de rechten van het kind*, Gent, Centrum voor de rechten van het kind, 1996, 149-174.

PIRE, D., “Le point sur le tribunal de la famille” in D. PIRE (ed.), *Actualités de droit des familles*, Brussel, Larcier, 2016, 9-56.

POELMANS, B., “Het hoorrecht van de minderjarigen” in SENAEEVE, P. en WINTENS, P. (eds.), *De hervorming van de echtscheidingsprocedure en het hoorrecht van de minderjarige*, Antwerpen, Maklu, 1994, 35-86.

POELMANS, B., “Het hoorrecht van minderjarigen” in SENAEEVE, P. en WINTENS, W. (eds.), *De hervorming van de echtscheidingsprocedure en het hoorrecht van minderjarigen*, Antwerpen, Maklu, 1997, 53-123.

ROBERTS, A. en SIVAKUMARAN, S., “The theory and reality of the sources of international law” in EVANS, M. (ed.), *International law*, Oxford, Oxford University Press, 2018, 89-118.

SALMON, J., “Article 26 : Pacta sunt servanda” in CORTEN, O. en KLEIN, P. (eds.), *The Vienna Conventions on the Law of Treaties*, I, Oxford, Oxford University Press, 2011, 659-687.

SCHAIKO, G., LEMMENS, P. en LEMMENS, K., “Belgium” in GERARDS, J. en FLEUREN, J. (eds.), *Implementation of the European Convention on Human Rights and of the judgments of the ECtHR in national case-law*, Cambridge, Intersentia, 2014, 95-143.

SENAEVE, P., “De invoering van het hoorrecht van minderjarigen”, in SENAEVE P. en PEETERS, J. (eds.), *De hervorming van het jeugdbeschermingsrecht*, Leuven, Acco, 1994, 113-137.

SENAEVE, P., “Het hoorrecht van minderjarigen” in SENAEVE, P. (ed.), *Handboek familieprocesrecht*, Mechelen, Kluwer, 2017, 403-449.

SENAEVE, P. en ARNOEYTS, S., “Tien jaar Belgische rechtspraak inzake de aanwending van het IVRK” in SENAEVE, P. en LEMMENS, P. (eds.), *De betekenis van de mensenrechten voor het personen- en familierecht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, 105-170.

SENAEVE, P. en BEKKERS, A., *De wet betreffende de familie- en jeugdrechtbank. Commentaar, gesystematiseerde uittreksels uit de voorbereidende werken en gecoördineerde wetteksten*, Mechelen, Kluwer, 2014, 696 p.

SENDER, O. en WOOD, M., “The emergence of customary international law: between theory and practice” in BRÖLMANN, C. en RADY, Y. (eds.), *Research Handbook on the Theory and Practice of International Lawmaking*, Cheltenham, Edward Elgar, 2016, 133-159.

SWENNEN, F., “Het ouderlijk gezag en de voogdij. Recente en komende wetgeving” in C.B.R., *Jongeren en recht*, Antwerpen, Intersentia, 2003, 1-66.

TIEBOUT, J., “Het hoorrecht van de minderjarige in het kader van een scheiding” in ALOFS, E., ALAIN, F., SMIS, S. en VAN LIMBERGEN, G. (eds.), *Juridische meesterwerken VUB 2013-2014*, Gent, Larcier, 2014, 41-78.

TUN, A. A., CAVE, G., TROTTER, D. en BELL, B., “The domestic fulfilment of children’s rights: save the children’s experiences in the use of rights-based approaches” in ALEN, A., BOSLY, H., DE BIE, M., VANDE LANOTTE, J., ANG, F., DELENS-RAVIER, I., DELPLACE, M., HERMAN, C., REYNAERT, D., STAELENS, V., STEEL, R. en VERHEYDE, M. (eds.) *The UN Children’s Rights Convention: theory meets practice*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 33-56.

VANDAELE, A., “Kinderrechten in de Grondwet” in VAN BOSSUYT, H., DECOCK, G., DE GEYTER, L., DEVOLDER, K., VANDEKERCKHOVE, A. en VAN RUMST, S. (eds.), *Kids-Codex Boek I: Kinderrechten in de Grondwet; De implementatie van het IVRK; Wet betreffende familie- en jeugdrechtbanken; Jeugdrecht; Minderjarigen en het procesrecht*, Brussel, Larcier, 2014, 1-10.

VANDAELE, A. en VAN EECKHOUTTE, D., “Doorwerking van international normen in de Belgische rechtsorde” in X., *Themis 13 - Internationaal en Europees recht*, Brugge, die Keure, 2002, 5-31.

VANDE LANOTTE, J. en GOEDERTIER, G., “Monitoring Human Rights: Formal and Procedural Aspects” in VERHELLEN, E., *Monitoring Children’s Rights*, 1996, 73-112.

VANDENHOLE, W., “Het kind en het badwater: de kruisbestuiving van kinderrechten en mensenrechten” in W. VANDENHOLE (ed.) *Kinderrechten als mensenrechten: een multidisciplinaire verkenning*, Antwerpen, Intersentia, 2008, 25-50.

VANDER BEKEN, T. en COLLE, J., “Het hoorrecht van minderjarigen in strafzaken” in CBR, *De procesbekwaamheid van minderjarigen*, Antwerpen, Intersentia, 2006, 231-251.

VAN DER MUSSELE, E. en MAAS, C., “Tussenkost en horen van minderjarigen in burgerlijke zaken. Minderjarigen: relatief proces(on)bekwaam, dus bekwaam?”, in VAN DER MUSSELE, E. (ed.), *Jeugdadvocaat in Vlaanderen, België en Europa. Verslagboek studiedag van de Unie van Jeugdadvocaten*, Gent, Larcier, 2017, 87-105.

VAN GYSEL, A. en SCHYNS, I., “L’instruction de la cause” in VAN GYSEL (ed.), A., *Le contentieux familial: le Tribunal de la Famille et le Juge de paix*, Limal, Anthemis, 2017, 83-126.

VANNESTE, F., “ Le soft law du droit international des droits de l’homme, dans la jurisprudence internationale et la jurisprudence interne” in BERNARD, D., BLANCHET, T., BONBLED, N., BORN, C.H., CAZALA, L., DE BROUX, P.O., DE SADELEER, N., DETROUX, L., DUMONT, D., DUMONT, H., GUILLOUD, L., KELLERNOËLLET, J., KRENC, F., MATHY, I., MISONNE, D., SCALIA, D., TULKENS, F., VAN DROOGHENBROECK, S., VAN LEUVEN, N., VAN MEERBEECK, J., VANNESTE, F., VELAERS, J. en VERDUSSEN, M. (eds.), *Les sources du droit revisitées - Volume 1*, Limal, Anthemis, 2013, 101-125.

VAN WIJK, F.K., “De autonomie van het kind in het internationale recht – de rechtsgang naar Straatsburg” in DE GRAAF, J.H., VAN WIJK, F.K. en MULDER, L.A. (eds.), *Rechten van het kind en autonomie*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2010, 33-44.

VERHELLEN, E., “Implementatie van kinderrechten: ook een academische verantwoordelijkheid” in VANDENHOLE, W. (ed.) *Kinderrechten als mensenrechten: een multidisciplinaire verkenning*, Antwerpen, Intersentia, 2008, 1-24.

VERHELLEN, E., “Een inleiding tot het verdrag inzake de rechten van het kind” in VANDENHOLE, W. (ed.), *Kinderrechten in België*, Antwerpen, Intersentia, 2008, 17-36.

WYLLEMAN, A., “De minderjarige en het burgerlijk recht: evaluatie van de huidige burgerlijke rechtspositie en enkele modellen tot wijziging” in ELIAERTS, C., GERLO, J. en VERHELLEN, E. (eds.), *Van jeugdbeschermingsrecht naar jeugdrecht: tekstbundel van het internationaal congres van 20 december 1990 aan de Rijksuniversiteit Gent*, Antwerpen, Kluwer, 1990, 23-63.

ZWAAK, L. en BURBANO HERRERA, C., “Supervision” in VAN DIJK, P., VAN HOOFF, F., VAN RIJN, A. en ZWAAK, L. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Antwerpen, Intersentia, 2018, 273-306.

Andere

KINOO, D., *Het hoorrecht van minderjarigen in burgerlijke procedures. Een adequate invulling van het Internationaal Verdrag voor de Rechten van het Kind en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens?*, onuitg., masterscriptie Rechten KU Leuven, 2016-2017, vii + 84 p.

SMETS, S., *De doorwerking van het Kinderrechtenverdrag in de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, onuitg., masterscriptie Rechten KU Leuven, 2012, v + 103 p.

https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basictexts&c=#n13739061715477258442752_pointer.

<http://indicators.ohchr.org/>.

Engeland

Rechtspraak

Court of Appeal, civil division (UK), 21 maart 2013, B4/2011/3243 en B4/2011/3244, Re P-S, <http://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/2013/223.html>.

Rechtsleer

FORTIN, J., *Children's rights and the Developing Law*, Londen, Butterworths, 2003, 663 p.

GILMORE, S. en GLENNON, L., *Hayes & Williams' Family Law*, Oxford, Oxford University Press, 2016, 779 p.

HARRIS-SHORT, S., MILES, J. en GEORGE, R., *Family Law: text cases and materials*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 1074 p.

HERRING, J., *Family Law*, Harlow, Pearson, 2015, 842 p.

Frankrijk

Wetgeving

Art. 388-1 Code civil (FR), www.legifrance.gouv.fr.

Art. 338/1-338/12 Code de procédure civile (FR), www.legifrance.gouv.fr.

Rechtspraak

Cass.fr., 18 mei 2005, 02-20613, *Bulletin* 2005, nr. 212, 180.

Cass.fr. 22 november 2005, 03-17912, *Bulletin* 2005, nr. 434, 364.

Rechtsleer

BONFILS, P. en GOUTTENOIRE, A., *Droit des mineurs*, Parijs, Dalloz, 2008, 1121 p.

CLAUX, P.-J. en DAVID, S., *Droit et pratique du divorce*, Parijs, Dalloz, 2013, 1000 p.

DEFENSEUR DES DROITS, *Rapport de 2013 consacré aux droits de l'enfant : L'enfant et sa parole en justice, la République française*, <https://defenseurdesdroits.fr/fr/outils/lenfant-et-sa-parole-en-justice>, 2013, 114 p.

DOUCHY-OUDOT, M., « La parole de l'enfant en justice : ce que dit le droit » in Caisse nationale d'allocations familiales (ed.) *Informations sociales*, 2010/4 (n°160), <https://www.cairn.info/revue-informations-sociales-2010-4-page-76.htm> Vous; P.

MALAURIE, P., en FUCLHIRON, H., *Droit de la famille*, Issy-les-Moulineaux, LGDJ, 2016, 876 p.

MURAT, P., *Droit de la famille*, Parijs, Dalloz, 2017, 2129 p.

Nederland

Wetgeving

Interne normen

(Nederlands) Burgerlijk Wetboek.

Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, *Stb.* 29 maart 1828.

Algemene Wet Bestuursrecht van 4 juni 1992, *Staatsblad* 1993, 693.

Aanbevelingen van het LOVF over het ouderschapsplan van 21 januari 2013, <https://www.rechtspraak.nl/SiteCollectionDocuments/Aanbevelingen-LOVF-over-ouderschapsplan.pdf>.

Rapport van de Staatscommissie Herijking Ouderschap van 7 december 2016, *Kind en ouders in de 21^e eeuw*, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2016/12/07/rapport-van-de-staatscommissie-herijking-ouderschap-kind-en-ouders-in-de-21ste-eeuw>.

Procesreglementen familie- en jeugdrecht rechtbanken, *Staatscourant* 30 maart 2018, 18646.

Procesreglement verzoekschriftprocedures familiezaken gerechtshoven, *Staatscourant* 5 december 2018, 68335.

Voorbereidende documenten

Memorie van Toelichting (NL), *Kamerstukken* Tweede Kamer der Staten-Generaal 1991-1992, 22487, nr. 3.

Brief van de Minister van Veiligheid en Justitie (NL), *Kamerstukken* Eerste Kamer der Staten-Generaal 2016-2017, 33032, nr. L.

Rechtspraak

Hoge Raad (NL) 24 september 1982, nr. 6040, ECLI:NL:PHR:1982:AG4444, *NJ* 1983, 243.

Hoge Raad (NL) 4 november 1983, nr. 6480, ECLI:NL:PHR:1983:AG4682, *NJ* 1984, 652.

Hoge Raad (NL) 12 februari 1993, nr. 596, *NJ* 1993, 2336.

Hoge Raad (NL) 22 april 1994, ECLI:NL:HR:1994:ZC1350, *NJ* 1994, 523.

Hoge Raad (NL) 27 mei 1994, ECLI:NL:HR:1994:ZC1381, *NJ* 1994, 610.

Hoge Raad (NL) 24 januari 2003, ECLI:NL:PHR:2003:AF0204, *NJ* 2003, 198.

Hoge Raad (NL) 23 april 2004, ECLI:NL:HR:2004:AO4611, *JOL* 2004, 212.

Hoge Raad (NL) 1 november 2013, ECLI:NL:HR:2013:1084, www.rechtspraak.nl.

Hoge Raad (NL) 5 december 2014, ECLI:NL:HR:2014:3535, www.rechtspraak.nl.

Hof 's-Gravenhage (NL) 18 augustus 2010, nr. 200.063.730-01, ECLI:NL:GHSGR:2010:BN5164, www.rechtspraak.nl.

Hof Amsterdam (NL) 30 augustus 2016, nr. 200.193.484/01, ECLI:NL:GHAMS:2016:3563, www.rechtspraak.nl.

Gerechtshof 's Gravenhage (NL) 17 juni 2009, nr. 200.017.119.01, ECLI:NL:GHSGR:2009:BJ3557, www.rechtspraak.nl, noot P. VLAARDINGERBROEK.

Gerechtshof Amsterdam (NL) 4 mei 2010, nr. 200.056.276, ECLI:NL:GHAMS:2010:BM2916, www.rechtspraak.nl.

Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden (NL) 22 januari 2019, nr. 200.244.322/01, ECLI:NL:GHARL:2019:669, www.rechtspraak.nl.

Rechtsleer

Boeken

KOENS, M.J.C. en VONKEN, A.P.M.J., *Personen- en familierecht. Tekst en commentaar*, Deventer, Kluwer, 2012, 3153 p.

MEEUWESE, S., BLAAK, M. en KAANDORP, M. (eds.), *Internationaal Jeugdrecht: een toelichting voor rechtspraktijk en jeugdbeleid op het Verdrag inzake de Rechten van het Kind en andere internationale regelgeving over de rechtspositie van minderjarigen*, Leiden, Defence for Children, 2012, 1096 p.

SMITS, V., *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, Antwerpen, Maklu, 2015, 387 p.

VAN DER BIJL, N., VAN DEN DONGEN, M.E. en VREEBURG, E.J.M., *De bijzondere curator, een lot uit de loterij? Adviesrapport over waarborging van de stem en de belangen van kinderen in de praktijk*, De Kinderombudsman, KOM3A/2012, 2012, 91 p.

WORTMANN, S.F.M. en VAN DUIJVENDIJK-BRAND, J., *Personen- en familierecht*, Deventer, Kluwer, 2018, 420 p.

Verzamelwerken

BAHADUR, N.N., “De toepassing van het IVRK in personen-, familie- en civiele jeugdzaken” in DE GRAAF, J.H., LIMBEEK, M.M.C., BAHADUR, N.N. en VAN DER MEIJ, N. (eds.), *De toepassing van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind in de Nederlandse rechtspraak*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2012, 5-80.

BLANKMAN, K., “Minderjarigheid” in SCHRAMA, W.M. en ANTOKOLSKAIA, M.V. (eds.), *Familierecht: een introductie*, Den Haag, Boom, 2014, 247-253.

LIEFAARD, T. en VONK, M., “The Rights of the Child in the Netherlands: A Family Law Perspective” in CVEJUC JANCIC, O. (ed.), *The Rights of the Child in a Changing World: 25 Years after The UN Convention on the Rights of the Child*, Cham, Springer International Publishing, 2016, 313-330.

Tijdschriften

DETRICK, S. en WEIJSENFELD, E., “Recht op participatie betekent ook meedoen in rechte”, *NTM/NJCM-bull.* 2005, 785-795.

ENKELAAR, A. en VAN ZUTPHEN, M.E., “De autonomie van het kind in de rechtszaal” in DE GRAAF, J.H., VAN WIJK, F.K., MAK, C. en MULDER, L.A. (eds.), *Rechten van het kind en autonomie*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2010, 171-186.

JANSEN, E., “De eigen(aardige) procesbevoegdheid van de minderjarige”, *NJB* 2016, 2177-2183.

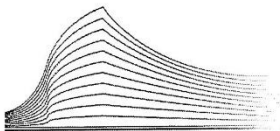
MINK, E.A., “De procespositie van de minderjarige in de civiele procedure”, *EB* 2012, afl. 6, nr. 41.

VAN HEEL, L., HOFMAN, M. en KOOIJMAN, M., “Wat ik ervan vind; de stem van het kind”, *Proces* 2013, 370-380.

VAN LEEUWEN, C.M.M., “Het hoorrecht in het civiele jeugdrecht gaat over grenzen. Over de functie en de waarde van de leeftijdsgrens in het hoorrecht in het civiele jeugdrecht.”, *FJR* 2017, afl. 10, art. 56.

Bijlagen

Bijlage 1: oproepformulier *ex art. 1004/2 Ger.W. Famrb. Brussel*

VVservnom

Tel.: VVservtel
Fax: VVservfax
IBAN : VVsectpcrnor
BIC : PCHQBEBB

VVsecttribnom
VVsection

VVchambplaid * VVanee/VVnum/VVreg

Afs.: VVsection, VVsectadresse, VVsectpost VVsectlocalite - (VVinitialies)

VVdestprenom VVdestfamnom

VVdestrue
VVdestpost VVdestlocalite

VVsectlocalite, VVdatejour

ONZE REFERTE

Nr: VVanee/VVnum/VVreg
VVdossierfamille

UW REFERTE

BIJLAGE

BETREFT

UITNODIGING GESPREK

RoInr: **VVanee/VVnum/VVreg**
VVdemandeur1
t/ VVdefendeur1

Beste VVdestprenom,

Zoals je misschien al weet, hebben jouw ouders aan de Familierechter gevraagd om een regeling te treffen over het ouderlijk gezag, jouw verblijf bij hen en de contacten tussen jou en hen.

Vooraleer daarover een beslissing te nemen, wil ik ook kennis maken met jou, luisteren naar hoe jij je voelt en of je daarover iets wilt zeggen.

Daarom nodig ik je uit voor een gesprek op **VVdatesceance om VVheuresceance uur**.

Het adres is: **VVsectadresse, VVsectpost VVsectlocalite, 2de verdieping, VVservnom**.

Vergeet niet deze brief mee te nemen en hem te tonen aan het onthaal bij de ingang van het gebouw. Men zal je aan het onthaal aanwijzen waar je precies moet zijn.

Met vriendelijke groeten,
de Familierechter,

ADRES: VVsecttribnom, VVsectadresse, VVsectpost VVsectlocalite
WEBSITE: www.just.fgov.be
OPENINGSUREN: van 8u30 tot 12u30 en van 13u30 tot 16u00

Fiche d'accessibilité
Bereikbaarheidsfiche

Federale Overheidsdienst
Justitie

Service public fédéral
Justice

Lijnstation: Noord-Midi / Noord-Zuid spoorwegverbinding

Bruxelles-Midi
Brussel-Zuid

Gare du Midi
Zuidstation

2 Simonis (Elisabeth)
6 Simonis (Elisabeth)

Louise
Louise

±8' = 4' 4'

Bruxelles-Central
Brussel-Centraal

Gare Centrale
Centraal Station

1 Stockel
3 Stokkel

Hermin-Débroux

Rogier

2 Simonis (Lespold II)
6 Koning Boudewijn
Roi Baudouin

Louise
Louise

±17' = 9' 8'

Bruxelles-Nord
Brussel-Noord

Gare du Nord
Noordstation

3 Churchill
4 Stalle
25 Rogier
55 Rogier

Rogier

2 Simonis (Lespold II)
6 Koning Boudewijn
Roi Baudouin

Louise
Louise

±19' = 11' 8'

Prisons
Gevangenis

Ma Campagne

92 Schaerbeek Gare
Schaarbeek Station

Poelart

±17' = 10' 7'

Rue de Louvain
Leinensestraat

Parc
Park

92 Foy-Jaca
Musée du Tram
Trammuseum

Poelart

±14' = 10' 4'

Waterside

Yver
Izer

2 Simonis (Lespold II)
6 Koning Boudewijn
Roi Baudouin

Louise
Louise

±19' = 9' 10'

Voiture partagée
Autodelen

La station la plus proche est:
De dichtstbijzijnde stations zijn:

Louise / Louiza
Poelart

1000 Bruxelles / Brussel

www.gambit.be
02 727 93 02

Valpatriote
Fribanck

Les stations les plus proches sont:
Her dichtstbijzijnde stations zijn:

Louise / Louiza
Poelart

www.valpatriote.be
070 23 20 00

Frequencies / Frequenties

Lignes / Lijnen	PM	C	PS
T 92 Schaerbeek Gare / Fortis Rue de Louvain / Hermin-Débroux Koning Boudewijn / Hermin-Débroux	6	12	6
T 94 Louise / Louise	3	6	3
TOURNAI / Brussel			
M 2 Simonis (Lespold II) / Simonis (Elisabeth)	6	7:30	6
M 6 Simonis (Elisabeth) / Simonis (Lespold II) Simonis (Blasibel) / Koning Boudewijn	6	7:30	6
T 97 Louise / Louise Correspondances / Aansluitingen T 92 94	10	15	17

PM = Heure des points de station / Opleveringspunt
C = Heure creux / Dal
PS = Heure du point de destination / Opleveringspunt

Alternatives / Alternatieven

Plusieurs ICR (Itinéraires Cyclables Régionaux) passent à proximité des bâtiments du SPF Justice.

Verschillende GFR (Gevestigde Fietsroutes) passeren dichtbij de gebouwen van de FOD Justice.

Quelle que soit l'autoroute, suivre "Direction Centre Ville"; prendre la "Petite Ceinture" et prendre la sortie: Louise

Opgeacht de autorweg "Richtung 'Stadscentrum' volgen"; de "Kleine Ring" nemen en dan de afslag: Louiza.

Parking de transit: en périphérie de la ville: CERVA, Kraaihem, Delta, Hermin-Débroux, Roodbeek, Stalle, Rogier

Parking public: Poelart.

Transit parking net buiten de stad: GERA, Kraaihem, Delta, Hermin-Débroux, Roodbeek, Stalle, Rogier

Openbare parking: Poelart.

Possibilité de prendre un taxi à la Place Louise
Mogelijkheid om een taxi te nemen op het Louisplein.

Cette fiche a été réalisée en mai 2013
Les fréquences présentées sont susceptibles de subir des modifications au cours du temps.
Deze fiche werd gerealiseerd in mei 2013
De frequenties kunnen na verloop van tijd wijzigen.

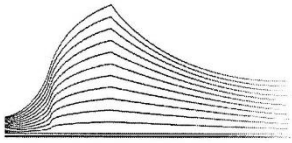
www.bruxellesmobilité.inisnet.be
www.mobielbrussel.inisnet.be

070 230 2000
www.delijn.be

010 23 53 53
www.infotec.be

02 528 28 28
www.sncc.be
www.nmb.be

070 23 20 00
www.stib.be
www.mib.be

VVsecttribnom
VVsection

VVservnom

Tel.: VVservlet

Fax: VVservfax

VVchambplaid * VVdatesceance * VVanee/VVnum/VVreg * (VVinitiales)

Afz.: VVsectaliasnom, VVsectadresse, VVsectpost, VVsectlocalite

VVdestnom

VVdestrue

VVdestpost VVdestlocalite

VVsectlocalite, VVdatejour

ONZE REFERTE

Nr: VVanee/VVnum/VVreg

VVdemandeur1 t/ VVdefendeur1

Om aan je ouder(s) te geven of aan diegene die voor je zorgt.

Beste ouder of opvoedingsverantwoordelijke,

Ik stuurde uw kind een uitnodigingsbrief voor een gesprek met mij. Omdat uw kind ouder is dan 12 jaar, wordt zij/hij automatisch uitgenodigd voor dit gesprek. Kinderen hebben namelijk het recht om gehoord te worden in zaken die hen rechtstreeks aangaan.

Het geeft hen de kans om hun verhaal te kunnen doen, om aan te geven wat zij belangrijk vinden. Daarom vindt het gesprek ook alleen plaats tussen de rechter en het kind. Rechters zijn opgeleid om in alle neutraliteit met kinderen en jongeren te spreken.

Het is belangrijk dat uw kind vrij kan kiezen om op deze uitnodiging al dan niet in te gaan. In de uitnodigingsbrief voor uw kind, vindt u de datum waarop de rechter uw kind kan spreken. U krijgt ook een afwezigheidsattest mee voor de school.

Vriendelijke groeten,

Familierechter in de VVsecttribnom

ADRES: VVsecttribnom, VVsectadresse, VVsectpost VVsectlocalite

WEBSITE: www.just.fgov.be

OPENINGSUREN: van 8u30 tot 12u30 en van 13u30 tot 16u00